کەمال مەزهەر و ناخی مێژوو

نیگاری : وەهبی ڕەسوڵ

مانگنامەیەکی ڕۆشنبیرییەو هەر ژمارەی تایبەتە بۆ داهێنەرێک
دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم دەریدەکات

دەستەی راوێژکاران

حسێن عارف

ڕەووف بێگەرد

ڕێبین ئەحمەد هەردی

سەرپەرشتی گشتی

شێرکۆ بێکەس

بەڕێوەبەری رۆڤار

دڵشاد عەبدوڵلا

ئەندامانی کارگێڕی

عەتا محەمەد

فەرەیدون پێنجوێنی

سەرپەرشتی هونەری

قادر میرخان

3

5/7/1999

کەمال مەزهەر

شێرکۆ بێکەس

هەموو هەموو بەیانیانێ
کە هێشتا هەتاو نووستووەو
هێشتا دیجلە خەواڵووە و، دار خورماکان
لەناوتەمدا باوێشك ئەدەن
ئەو هەڵئەسێ.. لەگەڵ تەورەسدا هەڵئەسێ و
لەژووری وشەی بێداردا
بەرامبەر ئاوێنەی عەشقێ رائەوەستێ
پەنجەرەیەك لەناو سەریا ئەکاتەوەو
بە ئەسپایی دەست ئەبات و
پرشنگی مێژوویەك ئەگرێو
پێی ئەنووسێ!.
هەموو هەموو بەیانیانێ
ئەو خەمێکی ڕووناکمانەو
لەباخی فرمێسك و شیعر و لەناودەنگماندا ئەڕسکێ.
گزەیایەو هاژە هاژە و نمەی بارانەو ئەپرسێ.
گومانێکەو لەسۆراخی یاقووتەکانی راستیدا
لەسیلەی هەموو دێڕێکدا دائەگیرسێ.
هەموو هەموو بەیانیانێ
ئەبێ بەباڵندەی مێژووی نێو زەمانێ
ئەبێ بەکارێزکەنی کتێب و بەدرەختی جێ ژوانێ.
لەهەر کوێ بێ
وەك مێزەری "شەرەفخان"و
هەوری سەر پیرەمەگرون و سدارەکەی "ئەمین زەکی"
ئەیبینین و وەکوو "لاوك" ئەیبیسین و
ئەویش ئێستا لەتەنیایی ژوورەکەیدا
کوردستانی بەدەرزیەك داوە لەسەر دڵی خۆی و
کەچاو ئەنێ بەبرینی کێوانەوە
هەڵەبجەین و کۆچڕەوین و
لەهەرکوێ بین ئەمانبینێ!.
هەموو هەموو بەیانیانێ
ئەم قەڵەمی کازیوەیە
بەڵگەنامەی ئازارێکمان ماچ ئەکاتو
گوڵە مێخەکێ ژێر بەردە قارەمانێ
لەدیرۆکمان ئەکاتەوەو
بەرۆحیەوە ئەینووسێنێ.
هەموو هەموو بەیانیانێ!.

.1999/6/26

هونەرمەند وەهبی ڕەسوڵ ئەحمەد

- ساڵی 1963 لەسلێمانی لەدایك بووە.
- 1986 لەئەکادیمیای هونەرە جوانەکانی بەغدا دەرچووە.
- لە 1992 ەوە تائێستا مامۆستای لقی نیگارکێشانە لە پەیمانگای هونەرە جوانەکانی سلێمانی.
- 1982 یەکەم پێشەنگای لە سلێمانی کردەوە دواتر لە 1986 و 1987 و 1994 و 1995 و 1997 لەشارەکانی بەغدا، سلێمانی، هەولێر، دهۆك پێشەنگای کردۆتەوە.
- لەفیستڤاڵی شێوەکاری 1995 و فیستڤاڵی هونەری شێوەکاری لاوان لەهەمان ساڵ و لە پێشەنگای پۆستەری هەڵەبجەی شەهید داخەڵات و بڕوانامەی وەرگرتووە.
- ئەندامی یەکێتی هونەرمەندانی کوردستان و گروپی هاوڕێیانی شێوەکارە.
- خەریکی خۆ ئامادەکردنە بۆ کردنەوەی تازەترین پێشەنگای لەسلێمانی.

ڕوونکردنەوەیەکی پێویست

کۆکردنەوەی گوڵبژێرێك لەنووسین و لێکۆڵینەوەکانی مامۆستای زانا کەمال مەزهەر لە دووتوێی "رۆڤار"دا کەژمارەی لایەرەکانی دیاریکراوە؛ کارێکی زەحمەت بوو، لێ خۆ نەشدەکرا لەهەربوارێك لەبوارە سەرەکیەکانی نووسینی ئەم زاتە وتارێك هەڵنەبژێرین، بۆیە بەناچاری بەشێکی زۆری پەراوێزەکانمان قرتاند و بەتەنیا وتارو لێکۆڵینەوەکانمان بڵاوکردەوە، لەگەڵ داوای لێبوردن لەهەموولایەك. خوێنەری خۆشەویست کاتێ پێویستی بەزانیاری زیاتر بوو دەربارەی پەراوێزەکان دەتوانێ بچێتەوە سەرسەرچاوە راستەقینەکانی وتارەکان.

رۆڤار

(ڕۆڤار) مانگانەیەکی رۆشنبیری‌یەو هەر ژمارەی تایبەتە بەداهێنەرێك

ناونیشان: سلێمانی فولکەی یەکگرتن دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ـ رۆڤارـ ت: 29839

لەدەرەوەی کوردستان:

TEL: 0044 162 846008 Fax: 0044 162 84 77660

کەمال مەزهەری زاناو مێژوونووس

من ئەو ئازادی‌یەم

کە لۆمەی خۆی دەکا

14/ شوباتی 1937 لەئاغجەلەری سەر بەپارێزگای کەرکوک لەدایک بووە، لەسلێمانی خوێندنی سەرەتایی‌و ناوەندی و دوا ناوەندی تەواو کردووە.

بەکەلۆریۆسی لەمێژوو بەپلەی‌شەرەف سالی 1959 لەزانکۆی بەغدا وەرگرتووە.

سالی 1960 چۆتە روسیاو لەپەیمانگای رۆژهەلاتناسی سەر بەئەکادیمیای زانستەکانی سۆڤیات پلەی دکتۆرای سالی 1963 وەرگرتووە و سالی 1969 دکتۆرای ناوک (زانستەکان .D. S. C)ی لە هەمان پەیمانگا وەرگرتووە. یەکەم کوردو یەکەم عێراقی و هەروەها لەرۆژهەلاتیش یەکەم کەس بووە ئەو بروانامەیە وەربگرێ.

لەنێوان ئەیلولی 1959 و ئازاری 1960 مامۆستای قۆناغی دواناوەندی بووەو لە تەموزی 1970 یشەوە تائێستا مامۆستای بەشی مێژووە لەکۆلێژی ئادابی زانکۆی بەغدا.

لەنێوان 1971 1975 ئەمینداری گشی کۆری زانیاری کورد بوو.

کتێبەکانی:

- کوردستان لەسالەکانی شەری یەکەمی جیهاندا (بەغدا- 1975، چاپی دووەم: مەهاباد- ئێران 1981)
- تێگەیشتنی راستی‌و شوێنی لەرۆژنامەنووسی کوردیدا (بەغدا- 1978)
- ئافرەت لەمێژوودا (بەغدا 1981، چاپی دووەم: سوید 1996).
- مێژوو، کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کورد و مێژوو (بەغدا- 1983).
- رێنیسانس (بەغدا 1984).
- چەند لاپەرەیەک لەمێژووی گەلی کورد (بەغدا 1985 و چاپی دووەم: ستۆکهۆلم 1991).
- چینی کرێکاراتی عێراق (بەغدا 1986)
- مێژووی مەهاباد (ئامادەیە بۆچاپ)
- ثورة العشرين فی الاستشراق السوفیتی (بەغدا 1977)
- اضواء علی قضایا دولیة فی الشرق الاوسط (بەغدا 1978)
- دور الشعب الکردی فی ثورة العشرين العراقية (بەغدا 1978)
- النهضة (النهضة الاوروبية) (بەغدا 1979)
- الطبقة العاملة العراقية التكوين و بدايات التحرك (بەغدا1984)
- میکاڤیللی و المیکاڤیللیە (بەغدا 1984)
- دراسات فی تاریخ ایران الحدیث و المعاصر (بەغدا 1985)
- موجز تاریخ اوروبا الحدیث (لەژێر چاپدایە)
- مذکرات احمد مختار بابان آخر رئیس وزراء عراقی فی العهد الملکی (ئامادەیە بۆ چاپ).

کتێبەکانی بەزمانی روسی:

1- Natsionalno Osvoboditelone Dvijenie v Irakskom Kurdistane (1918 1932), Izd. Acad. Nauk, Baku, 1967.

2- Veliki i Oktiabr i Osvoboditelnaya Borba Narodov Blijnevoi i Srednevo Vostoka (Sovmestno, Izd. Acad. Nauka, Baku, 1967).

3- Natsionalno-Osvoboditelnoe Dvijenie v Irakskom Kurdistane v 1918-1958 gg., Izd. Nauka, Moscow, 1969 (Aft. Dok. Diss.)

4- Formirovanie Rabochevo Classa stran Azii I Afriki (Sovmeston), Izd. Xauka, Moscow, 1971.

کتێبەکانی بەزمانی ئینگلیزی:

1- Annazids (Banu Annaz), Encyclopedia Iranica ,

Vol. II, London, Boston and Henoley, 1985.

2- Kurdistan During The First World War, Saqi Books, London, 1991.

کتێبەکانی بەزمانی تورکی:

1- Prof. M.A.Hasretyan, Dr. Kamal M. Ahmad, M. Ciwan, 1925, Kurt Ayaklanmasi (Sheyh Sait Hareketi), Uppsala, 1985.

2- Birinci Dunya Savashi Yillarinda Kurdistan ve Ermeni Soykrimi, Stockholm, 1986.

کتێبەکانی بەزمانی فەرەنسی:

1- Les Kurdes et genocide des Armeniens, traduit du Kurde par Halkawt Hakim (Sous Presse).

کتێبەکانی بەزمانی فارسی:

- ماهیت قیام سال 1925 کردستان ترکیه. الفبا (پاریس 1989)

- زن در طول تاریخ (مختصر تاریخی و اجتماعی) سوید 1994.

وەرگێڕانەکانی:

- البروفیسور ف. مینورسکی، الاکراد احفاد المیدیین (لەروسییەوە بۆ عەرەبی 1973)

- ا. شامیلوف، حول مساله الاقطاع بین الکرد (لەروسییەوە بۆ عەرەبی 1977، چاپی دووەم: 1984)

- زیاتر لە 200 لێکۆڵینەوەو وتاری لە رۆژنامەو گۆڤارەکاندا بڵاوکردۆتەوە وەکو:

کۆڕی زانیاری کوردو رۆشنبیری نوێ و بڵێسەو کاروان و رۆژی کوردستان و هاوکاری

برایەتی (التاخی)، تووتن، بەیان، رەنگین، افاق عربیة، الثقافة، العراق، الثقافة الجدیدة، دراسات فی التاریخ والاثار، ئاسیا و ئەفریقیای ئەمڕۆ بڵاوکردۆتەوە.

پێشەگی بۆ دەیان کتێب نووسیوەو بەدەیان لێکۆڵینەوە و کتێبی زانستی داچۆتەوەو هەڵیسەنگاندوون گرنگترینیان:

- شەرفخانی بەدلیسی.
- بابان،سۆران، بۆتان.
- عێراق لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسمدا.
- یاداشتەکانی فوئاد عارف.

بەشداری لەچەندین کۆنگرەو کۆبوونەوەو کۆڕی زانستی دا کردووە لەوانە گرنگترینیان:

- کۆنگرەی نێودەوڵەتی بۆ مێژوو، لەبەغد ئازاری 1973

- کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسی نێودەوڵەتی لە پاریس، تەمووزی 1973 و لەوێ لێکۆڵینەوەیەکی پێشکەشکرد "دەربارەی گیروگرفتەکانی لێکۆڵینەوە لە مێژووی کوردو ئەرکەکانی کۆڕیزانیاری کورد".

- کۆڕی "کێشەی کۆیلە لە ئەفریقیا" تونس حوزەیرانی 1985 لەوێ لێکۆڵینەوەیەکی خوێندەوە "سەرمایەداری و بازرگانی کردن بە کۆیلە".

- کۆنگرەی کوردو شار، شارەکان لەکوردستان داو کورد لەشارەکاندا- سیڤەر، پاریس ئەیلولی 1996.

- کۆڕی پەیوەندی نێوان عەرەب و ئێران لەدۆحە ئەیلولی 1995.

چەندین خەڵاتی رێزلێنانی پێ بەخشراوە لەبەرامبەر هەوڵەکانی لەبواری زانستی مێژودا.

بەپێی دواهەواڵ کەلە گۆڤاری "رەنگین"دا بڵاوکراوەتەوە پلەی "عالم"ی وەرگرتووە.

خاوەنی کتێبخانەو ئەرشیفێکی دەوڵەمەندەو ئێستا لەبەغدا دەژی

مێژوو نووسی عێراقی بەناوبانگ عبدالرزاق الحسنی دەربارەی کتێبی "کوردستان لەساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا" دەڵێ:

وەکو مێژوو نووسێك زۆر شاگەشکەبووم لەبەرامبەر ئەو هەموو زانیاریو ئەو هەموو سەلیقەی لەو کتێبەدا هەبوو، کە هاوتای نییە لەسەرچاوەکانی تری عەرەبی و جیهانیدا.

تائێستا سەرپەرشتی نزیکەی (40) نامەی دکتۆراو ماجستێری کردووە، هەروەها وەکو ئەندام گفتوگۆی (60) یشیان بەشداربووە.

کەمال مەزهەر پێی وایە: ئەوەی کۆمەڵ بەرەوپێش دەبا خێزانە ئۆرۆستوکراتە زلەکان نین، بەڵکو چینە کۆمەڵایەتییەکانی ناوەڕاست و خوارەوەن. لەگەڕان و لێکۆڵینەوەکانیدا ناخی مێژوو دەخوێنێتەوە نەك توێژاڵ.

لەڕاستەوە بۆ چەپ شاعیری کوردی ئازەری دڵسۆز شامیل عەسکەروف (باوکی خانی) کەنامەی دوکتۆراکەی دەربارەی جگەرخوێنە، پرۆفیسۆر کوردۆییف، کەمال مەزهەر، دوکتۆر رەحیمی قازی. ساڵی 1964 لەشورەوی.

کورد و کوشتاری ئەرمەن

[illegible]

ئاخۆ کورد تاوانبارە لە کۆمەڵکوژی ئەرمەنەکان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا؟

ئەرمەن یەکێکە لەگەلە هەرە کۆنەکانی ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست. وڵاتی ئەرمەن، ئەرمینیا - ئەرمەنستان، کەوتۆتە سەرووی سەرچاوەکانی فورات، ئەو لای گۆمی وانەوە. واتە لەگەل کوردستاندا دراوسێیە. گەلی ئەرمەن لە سەردەمی زووەوە خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆ و زمانی تایبەتی پێشکەوتووی خۆی بووە. ئایینی مەسیحی لە سەدەی چوارەمەوە بەناو ئەرمەندا بڵاو بۆتەوە.

ئەرمەنستان یەکێکە لەو ناوچانە هێندە کۆن و مێژوویی... دێرینەکان...

مێژوو و بەسەرهاتی

کورد و ئەرمەن لە زۆر ڕووەوە لە یەک دەکەن. سەربەخۆیی وڵاتەکەیان زۆری نەخایاند. دوای دوورانێکی کەوتنە ژێر دەستی بێگانەوە و خاکی نیشتمانیان بووە بەشێک لە وڵاتی ڕۆمان و چەند جارێک کەوتە ژێر دەستی ئێرانییەکانەوە و ساڵی 387 لە نێوان دەوڵەتی ساسانی ئێران و ڕۆمانی بیزەنتیدا دابەش کرا. لەسەدەی ... ئەرمینیا بوو بە بەشێک لە دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی. لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەوە دیسان کەوتەوە ژێر دەستی بیزەنتییەکان و ئینجا سەلجووقییەکان کە بوونە هۆی کەمێک مەینەتیی بۆی. تەتار و مەغۆلەکانیش لە ناوەڕاستی سەدەی سیازدەدا گەلێک سەرگەردانی و کاولکارییان بۆی هێنا. لە نێوان سەدەی شازدە و هەژدەدا ئەرمینیا بووە یەکێک لە مەیدانە گرنگەکانی ناکۆکی و شەڕی داگیرکارانەی نێوان تورکیای عوسمانی و ئێرانی سەفەویی و دەسەڵاتدارەکانی تر بووە هۆی دواکەوتنی ئەرمەن. تەنها شا عەباسی سەفەوی یەک لەوان هەزار ئەرمەنی لە خاکی دێرینی خۆیان دەربەدەر کرد. ساڵی 1639 ش ئەرمینیا بە یەک جاری دابەش کرا: ئەرمینیای ڕۆژهەلات درایە دەست دەوڵەتی سەفەویی و ئەرمینیای ڕۆژئاواش درایە دەوڵەتی عوسمانی. لە ئەنجامی ژێر کەوتنی ئێرانا لە شەڕی ساڵی 1826-1828 یدا لەگەڵ ڕووسیادا و بە پێی پەیمانی تورکمانچای (ساڵی 1828) ئەرمینیای ڕۆژهەلات بوو بە بەشێک لە ڕووسیا.

وەک دوو گەل و دوو نیشتمانی دراوسێ پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەن دەگەڕێتەوە سەردەمێکی زوو - سەردەمی میدیکان. بەلام لە سەردەمی پەیدا بوونی ئایینی ئیسلامەوە و بە تایبەتی دوای ئەوەی ئەرمینیا وەک کوردستان بووە بەشێک لە ئێران و تورکیا، ئەو پەیوەندییە بولایەنی چاک و خراپی یەوە پەرەی سەند.

هەندێک هۆ هەبوون کورد و ئەرمەن، یان چەند چینێکی ئەم دوو گەلەیان لە یەک دوور دەخستەوە، هەندێکیش هەبوون لە یەکی نزیک دەخستنەوە. ئایین یەکێک بوو لەو هۆیانەی لە یەکی دوور دەخستنەوە یا بەلای کەمەوە لە یەکی جیادەکردنەوە. بەلام لە سەرەتادا و تا ماوەیەکی زۆر، ڕاستەکەی ئا مانەی پەیدا نەبوو. جیاوازیی ئایین نەبووە هۆی ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان ئەرمەن و کوردا یا لە نێوان ئەمان و گەلە گاورەکانی تری ناوچەکەدا.

هۆیەکی تری جیاکەرەوە لە پێشکەوتوویی ئەرمەنەوە هاتبوو. ئەم گەلە هەر زوو بە قۆناغی کۆیلایەتیدا تێپەڕی و بناغەی ژیاری و سەربەخۆیی تێدا دامەزراند. زۆر بەر لە کورد قۆناغی دەرەبەگیشی بڕی و چەند جارێک لە سەدەکانی ناوەندا مۆڵەتی سەربەخۆیی بۆ هەلکەوت. ئەدەبی پێشکەوتوو و نووسینی سەربەخۆی خۆی هەبوو. بەشێک لە نیشتمانەکەی لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتێکی ئاسیایی زۆر دواکەوتوو. کەوتە ژێر دەستی دەوڵەتێکی زۆر پێشکەوتووتر. ... ئەرمینیا زۆر زووتر لە کوردستان تێکەڵی بازاری سەرمایەداری بوو و بەم هۆیەوە پەیوەندیی نوێ لە کۆمەلگای ئەرمەندا بەر لە کۆمەلگای کورد سەری هەڵدا و بووە هۆی ئالوگۆڕی گەورە. هەر لەزووشەوە، بەهۆی ئیشتەجێ بوونی زۆری ئەرمەن لە شار و داخستنی دەرگای کشتوکاڵ لەبەرەمیاندا، ... جگە لە بازرگانی کاری پیشەسازی و خۆمالیی (حرفی) لە کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر کەوتە دەست وەستا و وردە شارەزاکانی ئەرمەن. بەشی زۆری دەرەبەگ و خاوەن زەوی و جوتیاری کورد بۆ ئامرازی بەرهەم هێنان و جووت و کەلوپەلی تری پێویست پەنایان دەبردە بەر ئەو وەستایانە. دوای ئەوەش کە کوردستان تێکەلی بەبازاڕی سەرمایەداری بوو و پارە بووە هۆی هەرەگەورەی ڕێکخستنی پەیوەندیی ئەرمەنی خاوەن پارە بوونە باشترین سەرچاوەی قەرزدار (سوو و سەلەم). چ دەرەبەگ و چ ڕەش و ڕووتی کوردستان کە پارەیان پێویست دەبوو دەچوونە لای ئەو خاوەن پارانە. بەدەگمەنیش ڕێک ناکەوت قەرزاری واخاوەن قەرزی لەو جۆرەی خۆش بوێ. ئەو وەستا کوردەش کە بەرهەمەکەی لەوانە بوو خۆی لەشانی بەرهەمی وەستایەکی ئەرمەنی بدات قەت چەندە تواتی بەچاوی چەزەوە سەیری بکا. گەلێک بۆ ئەوەی نەکەونە ژێر باری قەرزەوە ئاغا کوردەکان لە ڕێگەی چەتەیی و تالانییەوە پارە و کەلوپەلی ئەرمەنەکانیان زەوت دەکرد.

جگە لەمانە بزووتنەوەی ئازادیخوازیی ڕەوای گەلی ئەرمەن لەبەر چەند هۆیەک وەک دوایی بەدرێژیی باسی لێ دەکەین بۆ ماوەیەک بووە هۆی دروست بوونی مەترسیی لەناو کوردا.

بەلام بەرامبەر بەمانە گەلێک هۆی تری کاریگەر لە ئارادا بوون کورد و ئەرمەن و بەتایبەتی کۆمەلانی خەلکی ئەم دوو گەلەیان لە یەک نزیک دەخستەوە. گەورەترین و گرنگترین هۆ لێرەدا بریتی بوو لەوەی داگیرکەر و چەوسێنەری هەردوولا یەک بوون. چ کورد و چ ئەرمەن تا ڕادەیەکی زۆر وەک یەک لەولاوە بەدەست شا سەفەوییەکان و لەم لاوە بەدەست سوڵتانە عوسمانییەکانەوە دەیانناڵاند. هەر ئەو شا عەباسەی ... ئەرمەنی لە نیشتمانی خۆیان ... بەری کرد، هەر ئەویش بوو لەوە زیاتری لە کورد ... کوشت (... دوو). ئەو سوڵتانانەی دەرگای ... پێشکەوتنیان لە سەردەمی کوردا داخستبوو، ... ڕەوڕەوەی پێشکەوتنی ئەرمەنیان ئەوەستاند. بێ گومان ئەمە هەست و ئاواتی ئەرمەن و کوردی لە یەک دەخست. هەرچەندە ... سەرەتادا کورتبینیی کاریگەری خۆی کرد ... سەرلەبەرەکانی ئەم دوو گەلە لە باییەخی ... تێنەگەیشتن.

مێژوویی یە نەگەن بەلام بەرەبەرە وەک دوایی باسی لێ دەکەین ئەو ڕاستی یە دەوری خۆی لە نزیک خستنەوەی ئەرمەن و کوردا بینی.

هەر بۆ ئەم هۆیەکی تری گرنگ کاری خۆی دەکرد. کۆمەلانی خەلکی ئەرمینیا و کوردستانی لە یەک نزیک دەخستەوە. جوتیار و وەرزێری هەردوو گەل باج و سەرانەیان بە یەک خەزنە دەدا و لە ژێر فشاری ئەمەوە یەک تا دەهات زیاتر دەکەوت لە سەریان. لێرەدا جێی خۆیەتی بەتایبەتی سەرنج بۆ چەند دێڕێکی بەلگەیەکی مێژوویی کاتی خۆی ڕابکێشین. لە نامەیەکی نهێنی یەکێک لە سەرۆکە ئایینی یەکانی ئەرمەن کە لە مووشەوە ڕۆژی 13ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1912 لە بارەی وەزعی ئەرمەنەوە ناردوویەتە بۆ قەشەی گەورەی ئەرمەنە کاتۆلیکەکان باسی بەرەشی کردووە چۆن وەرزێری ئەرمەن و کورد گیرۆدەی دەستی باج و باجگر بوون. لەو نامەیەدا دەلێ: ((لەگەل ئەو هەمووسەرگەردانی یەی تیایدان، هەمیسە لەی زۆرداریی مولتەزیمەکان زۆر بێ تاقەتی کردووین. ئەوانەی بە پیاوی دەیەکەوە (جریبە العشر) وەرزێری ئەرمەن و کورد تالان دەکەن. ئەمانە کە بۆ چەند حەفتەیەک دەڕژێنە ناو زەوی و زاری (وەرزێرە ئەرمەن و کوردەکانەوە - ک. م.) ئەوگەنمەی پاک کراوە تیای پێیون و داوای باجی زیادە دەکەن تا بەشی خۆیان وەربگرن)).

سەرەرای ئەوە لەم سەدانەی دواییدا کار گەیشتە ڕادەیەک یەک ئاغا و یەک دەرەبەگ وەرزێری کورد و ئەرمەن بچەوسێنێتەوە. لە ژێر سایەی دەسەلاتی عوسمانییەکاندا و بەتایبەتی بە هۆی سیاسەتی ناڕەوا و چەوتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە ڕۆژ بە ڕۆژ دەسەلاتی ئاغا کوردەکان لە ناو گوندەکانی ئەرمەندا زیاتر پەرەی دەسەند و باج و سەرانەیان لە وەرزێرەکانیان دەسەند و ... بە ئاسانی، یا ڕاستییەکەی ... بە پێی ... خۆی ناویان لێ نابوو (کافرانە). زۆربەی وەرزێرە ئەرمەنەکانی ئەرمینیای ... ئاغا ... بوون جگە لە باجی ... ئەم سەرانەیەش بیدەنە ئاغا کوردەکان و کاریەوە ... تەنانەت قەشە و پیاوە ئایینی یەکانیش ناچار بوون بیدەن. چەوساندنەوە و زۆرداریی ئاغا کوردەکان بە نیسبەت وەرزێرە ئەرمەنەکانەوە تەنها بەوەوە نەوەستا، جگە لە (کافرانە) گەلێک باج و سەرانەی دەرەبەگیی تریان

5

بەسەردا داسەپاندبوون. تەنانەت هەندێك سەرچاوە باسی ئەوەیان كردووە چۆن لەهەندێك ناوچەدا شەوی بووكێنیی كچە ئەرمەن بۆ ئاغای كورد بووە(11).

لەڕاستیدا ئەوەی ئاغای كورد بەسەر وەرزێری ئەرمەندا فەرزی كردبوو تەنانەت زۆر لەوەش زیاتر بوو كە بەسەر وەرزێری كوردەوە بوو بەبار. لەم بارەیەوە زرووفیش یارمەتییەكی زۆری ئاغا كوردەكانی دەدا، بە تایبەتی ئەوەی كە سوڵتان عەبدولحەمید بەئاشكرا هانی دەدان و چاوی لە زوڵم و زۆریان دەپۆشی و تەنانەت یارمەتی تەختی و مەعنەویشی دەدان بۆ ئەوەی زەوی و زاری ئەرمەنەكان زەوت بكەن. جیاوازیی ئاینیش، واتە(كافرێتی) ئەرمەنەكان، ئەوەندەی تر دەستی زوڵمی ئەوانی درێژ كردبوو. لەهەندێ ناوچەدا كۆیلایەتیی ڕاستەقینە هەبوو، وەرزێرە ئەرمەنەكان بەناوی ئاغاكانەوە نووسرابوو، وەك كۆیلە دەكڕدران و دەفرۆشران. ئەكادیمی ف. گەردلێفسكی كە جارەهای جار بەر لە شەڕی یەكەم و لە ساڵەكانی شەڕدا بە زۆر ناوچەی ئەرمینیاو كوردستاندا گەڕاوە و بە چاوی خۆی باری قورسی ژیانی ئەرمەن و زۆرداریی بێ ئەندازەی دەرەبەگی كوردی دیوە- نووسیویەتی دەڵێ: ((ئەرمەنیی لە زەویی كوردا دەژیا، وەك كۆیلە دەكڕدرا و دەفرۆشرا؛ دەبوو كار بۆ دەرەبەگی كورد بكات و قەت بە بیریا نەدەهات ئازادیی لە شوێنێكدا هەبێ، هەرچیی كۆیلایەتی و ژێر دەستەییشی بوو بە لایەوە بووە ژیانێكی ئاسایی)).

دیارە ئەم هەموو زوڵم و زۆرداریی‌یە، زەوت كردنی زەوی و زار بووبوونە هۆی دروست بوونی رقێكی گەورە و ڕەوا لەدڵی كۆمەڵانی خەڵكی ئەرمەنستاندا بەرامبەر دەرەبەگ و دەرەبەگایەتیی كورد و پریشكی ئاگری ئەو رقە جار و بار بەهۆی هاندەرەوە تەنانەت پەیوەندیی نێوان هەردوو گەلیشی دەگرتەوە. هەر هەمان گەردلێفسكی لەم بارەیەوە دەڵێ: ((كاربەدەستان دەرەبەگە كوردەكانیان فێر دەكرد بە چاوی مانگای دۆشەنیی((بقرە حلوب)) سەیری ئەرمەن بكەن. هەرچی میرییش بوو لەودیوو پەردەوە سەیری ئەمەی دەكرد چونكە دوژمنایەتی كورد و ئەرمەن لە مەسلەحەتی بوو)). بۆیەكا_ وەك دەڵێ_ هەمیشە پەیڕەویی سیاسەتی((فرق تسد))ی لەگەڵ دەكردن.

بێگومان هەموو لێكۆڵینەوەیەكی زانستی‌یانەی پەیوەندیی نێوان كورد و ئەرمەن لە سەردەمی نوێ و هەرە نوێدا پێویستیی بە ڕەچاوكردنی ئەم دوو لایەنە هەیە، واتە ئەو هۆیانەی ئەرمەن و كوردیان لێك نزیك و ئەوانەی لێكی دوور دەخستنەوە. ڕەچاو گرتنی ئەمەش لە هەموو شتێكی تر بۆ كاتی لێكۆڵینەوەی دەوری كورد لە كوشتاری ئەرمەندا پێویستە، چونكە لە ڕاستیدا چەند هۆیەك_ وەك لە دواییدا باسی دەكەین_ كارێكی وایان كرد كوردیش تا ڕادەیەك تێكەڵی ئەو كوشتارانە بێ. ئەم مەسەلەیەش كە لە ساڵەكانی شەڕی یەكەمی جیهاندا گەیشتە بەرزترین پلەی، بایەخێكی مێژوویی گەورەی هەیە

هیچ نەبێ چونكە كورد زیاد لە پێویست و واقیع تاوانبار كراوەو ئەو كوشتارانە تا ڕادەیەك بوونەتە هۆی زڕاندنی ناوی لە ئەورووپادا. زۆربەی ئەو نووسەرە ڕۆژئاوایییانەی باسی ((خوێنڕێژی)) و((چەتەگەریی))و ((دڕندەیی)) كوردیان كردووە ئەم مەسەلەیە كاری تێكردوون، ئەویش چونكە تاوەكوو ئێستە بە تەواویی نەخراوەتە قاڵب و چوارچێوەی ڕاستەقینەی خۆیەوە. بۆیەكا وا لێرەدا بەپێی توانا بایەخی پێدەدەین.

* * *

ئەرمینیای ڕۆژهەڵات هەر كە بوو بە بەشێك لە ڕووسیا، لە ئەرمینیای ڕۆژئاوا و بەڵكو لە هەموو بەشەكانی تری دەوڵەتی عوسمانی زیاتر كەوتە پێشكەوتن و گەشەكردن. ئەمەش كارێكی زۆر ئاسایی بوو-مەودای گەشەكردن و پێشكەوتن لە ژێر سایەی دەوڵەتێكی ئەورووپاییدا زیاتر بوو وەك لە ژێر سایەی دەوڵەتێكی ئاسیایی دواكەوتوودا. ژیانی ڕووناكبیریی ئەو بەشەی ئەرمینیا خێراتر كەوتە سەر باری پێشكەوتن(17). هەر ئەم بەشە زۆر خێراتر لە ئەرمینیای ڕۆژئاوا تێكەڵی بازاڕی سەرمایەداریی بوو و لە بناغەی كۆمەڵگاكەیدا پەیوەندیی ڕەچین و دەستەی نوێ سەریان هەڵدا، بەتایبەتی چونكە كشتوكاڵ و پیشەسازیش هەر لەئەنجامی ئەوەدا خێراتر كەوتنە گەشە كردن. بۆنموونە لەماوەی دەساڵدا(لە ساڵی 1880 وە تا ساڵی1890) بەرهەمی مس لە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتدا پێنج جارو نیو زیادی كردو لەماوەی شازدەساڵی داهاتوودا شەش جاری تر زیادی كرد. بەرهەمیی كۆنیاك لەماوەیەكی كەمدا دەوروبەری چل ئەوەندە زیادی كردو لەگەڵ شەرابی ئەرمەنییدا ڕووی كردە گەلێك بازاڕی دەرەوە. پیشەسازیی قوماشی لۆكەشی زۆر بەخێرایی پێش كەوت. لە ڕووی كارگێڕیشەوە دوای ئەوەی لە حوزەیرانی ساڵی 1849دا حاكمیەتی یەریڤان دامەزرا باری ژیان و دەوری ئەرمەن گەلێك لە جاران باشتر بوو.

بەم جۆرە جگە لەئایین لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە هۆیەكی بزوێنەری گرنگی تر هاتە كایەوە بۆ ئەوەی ئەرمەنەكان چاو ببڕنە ڕووسیاو زیاتر لە جاران بەڕق وكینەوە سەیری سیاسەتی سوڵتانە عوسمانیكان بكەن. ساڵێك زیاتر بەسەر ئەوەدا تێنەپەڕی كە ئەرمینیای ڕۆژهەڵات بووە بەشێك لە ڕووسیا كاتێك دەوروبەری (90)هەزار ئەرمەن سنووری دەوڵەتی عوسمانی‌یان بڕی‌و چوونەئەودیو. گەلێك لەسەردارەكانی ئەرمەن بەر لەوەو دوای ئەوەش بەنامەو لەزۆر ڕێگەی ترەوە داوایان لەچارەكانی ڕووسیا دەكرد دەستی یارمەتیی هەمەجۆر بۆ ئەرمەنەكان درێژ بكەن. لەكاتی ئەو شەڕانەشدا كە لەنێوان ڕووسیاو دەوڵەتی عوسمانیدا ڕوویان دەدا ئەرمەنەكان هەمیشە لایەنی لەشكری ڕووسیان دەگرت. لەكاتی شەڕی ساڵی 1877-1878دا گەلێك ئەرمەن بەچەكەوە دایانە پاڵ لەشكری ڕووس و زۆریارمەتیی بەكەڵكیان پێشكەش كرد.

ڕووسیاش لەلایەنی خۆیەوە درێغیی نەكرد، چاوی تەماعی

بڕیبوو ئەم بەشەی تری ئەرمینیاو بەهەموو جۆر دەیویست هەستی خەڵکەکەی زیاتر بەلای خۆیدا ڕابکێشێ. لەکاتی شەڕی ساڵی 1828–1829ی نێوان تورکیاو ڕووسیادا لەشکری ئەمیان بەشێکی زۆری لەئەرمینیای ڕۆژئاوا بەقارص و ئەرزڕۆمەوە داگیر کرد، بەڵام بەپێی پەیمانی ئەدریانۆپۆڵی ساڵی 1829 ناچار بوو بیان گێڕێتەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی. زۆری نەخایاند دیسان هەمان هەل بۆ ڕووسیا هەڵکەوتەوە، دوای شەڕی ساڵی 1877–1878 قارص وچەند ناوچەیەکی تری ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتی پێدرا بەپێی پەیمانی نهێنیی سایکس پیکۆش (1916) هەموو ئەرمینیای ڕۆژئاوا بۆ ڕووسیا تەرخان کرابوو.

ئەمە، واتە مەیلی ئەرمەن بەلای ڕووسیاداو هەوڵ و کۆششی ڕووسیا بۆ داگیرکردنی ئەرمینیا، ڕقی فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانیی بەجارێك لەئەرمەن هەڵساندبوو. لەبریتی ئەوەی کارێکی وابکەن بە پێشخستنی ئەرمینیا دڵی ئەرمەنەکان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن بۆ هەلێك دەگەڕان پەل و پۆیان بکەن. پەیدابوون و پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەرمەن ئەوەندەی تر بووە هۆی قووڵ بوونەوەی ئەو ڕقە. لە هەردوو پارچەی ئەرمینیادا هۆی دروست بوون و بەهێز بوونی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی گەل لەئارادا بوو، لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا ئەم بزوتنەوەیە لە ئەرمینیای ڕۆژئاوادا زۆر بەهێزبوو و لەچەند ڕاپەڕینێکی چەکدارانەدا خۆی نواند. ساڵی 1862 جوتیارەکانی ناوچەی زەیتوون ڕاپەڕینێکیان دژی جەوروو ستەمی عوسمانییەکان بەرپاکرد. ساڵانی 1878و 1884 خەڵکی هەر ئەم ناوچەیە دووجاری تر ڕاپەڕینەوە. ساڵی 1886یش خەڵکی وان ڕاپەڕین. عوسمانییەکان زۆر بە توندی ئەم ڕاپەڕینانە و هەموو بزوتنەوەیەکی تری ئەرمەنیان وەك گەلەکانی تری ژێر دەستیان دادەمرکاندەوە.

یەکێك لەو هۆیانەی ئەرکی دامرکاندنەوەی ئەو ڕاپەڕینانەیان ئاسان دەکرد لاوازییان بوو لە ڕووی ڕێکخستنەوە. ئەوە پاڵی بە ڕووناکبیرە دووربینەکانی ئەرمەنەوە نا بکەونە سەر بیری دامەزراندنی ڕێکخراوی تایبەتیی خۆیان و لەمەشدا نا ڕابەك ڕێبازی گەلانی تر تێکردن. بەم جۆرە ساڵی 1887 حیزبی (هنچاك)

(زەنگی کلێسە(ناقوس)) دامەزێنران کە وەك دوایی باسی دەکەین دەورێکی دیاریان لەمێژووی نوێی ئەرمینیادابینیی.

خەبات و ڕاپەڕینەکانی گەلی ئەرمەن هەروا بێ ئەنجام نەبوون. لەلایەکەوە بوونە هۆی بەرزبوونەوەی هەستی نەتەوەیی کۆمەڵانی خەڵکی ئەرمینیا، لەلایەکی تریشەوە مەسەلەی ئەرمەن بووە یەکێك لەو مەسەلانەی دەوڵەتە گەورەکان بایەخیان پێدەدان، ئەویش بەتایبەتی چونکە دەیانزانی لەو ڕێگەیەوە دەتوانن زیاتر دەستبخەنە ناو کار و باری دەوڵەتی عوسمانییەوە. بەم جۆرە مەسەلەی ئەرمەن وای لێهات لەکۆنگرەو پەیمانە دەوڵەتیەکاندا باس دەکرا. بەندی شازدەی پەیمانی (سان ستیڤانۆ)(شوباتی 1878) کەکۆتایی بەشەڕی نێوان ڕووسیا و تورکیا هێنا: بۆمەسەلەی ئەرمەن تەرخان کراوە. لەو بەندەدا بەتایبەتی باسی چاکردنی کار و باری کارگێڕیی ئەو پارچەیەی لەدەوڵەتی عوسمانی کراوە. دوا بەدوای ئەوە کاتێ لە حوزەیران تەمووزی هەمان ساڵدا کۆنگرەی بەرلین گیرا و ژمارەیەکی زۆر لەدەوڵەتە ئەورووپاییە گەورەکان(بەریتانیا و ڕووسیا و ئەڵەمانیا و فەرەنسا و نەمسا)و تورکیا و نوێنەری ژمارەیەك لەدەوڵەت و گەلانی بەلقان تێیدا بەشدار بوون، گەورەی هەموو کلێسەکانی ئەرمەنیش بە تایبەتی هاتە بەرلین بۆبەشداریی کردن لەو کۆنگرەیەدا. هەرچەنیش ڕێگەی ئەونوێنەرە نەدرا لەکۆبوونەوەکانی کۆنگرەکەدا ئامادەبێت.

بەڵام بەندیی 61ی ئەو ڕێکەوتننامەیەی لەئەنجامیدا مۆر کرا دیسان بۆ مەسەلەی ئەرمەن تەرخان کرا وبەپێی ئەو بەندە دەبوتورکیا ئیسلاحاتی کارگێڕیی لە ئەرمینیادا بکات و زیاتر ڕێگەی ئەرمەنەکان بدات کە خۆیان ئەرکی بەڕێوە بردنی کاروباری ناوچەکەیان بگرنە ئەستۆ وجیاوازی لەنێوان ئەوان و موسڵمانەکاندا نەمێنێ. هەرچەندە ڕێکەوتننامەی بەرلین تاساڵی 1912 لانەبرا بەڵام بەندیی 61 ی یەکێك بو لەو بەندانەی کە جێ بەجێ نەکران. دوای "سان ستیڤانۆ" و"بەرلین" چەند جارێکی تر دەوڵەتە گەورەکان مەسەلەی ئارمەنیان هێنایە ناوەو دەیانویست هەروەك وتمان. لەڕێگەیەوە دەست بخەنە ناو کاروباری دەوڵەتی عوسمانی یەوە. ئەمەش بۆ خۆی زیاتر ئەرمەنەکانی هان دەدا دژی سیاسەتی چەوتی

ئەو دەوڵەتە بوەستن و بۆ سەربەخۆیی هەوڵ بدەن و پەیوەندی لەگەڵ زۆر لایەندا ببەستن.

– بەم جۆرە مەترسی جیابونەوە و لەکیس چوتی ئەرمینیای ڕۆژئاواش پەیدا بو. فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەمە نیگەران بون، بەتایبەتی دوای ئەوەی گەلە گاورەکانی تری ژێر دەستیان یەك لەدوای یەك لە ئەنجامی خەباتی خۆیان و بە هۆی یاریدەی دەوڵەتە گەورەکانەوە توانییان خۆیان لەحوکمی دواکەوتویان ڕزگار بکەن، بەڵام ئەوان دەرسیان لەمێژو وەرنەگرت و لەڕاستیشدا ئامادەی وەرگرتنی ئەودەرسە نەبون بۆیە کە لەبریتی چاك کردنی باری ژیانی ئەرمەن ونەهێشتنی چەوساندنەوە و زوڵم وزۆری نەتەوەیی و ئاینی بەسەریانەوە کەوتنە پەیڕەوی کردنی سیاسەتێکی توند و تیژ تر لەجاران بەرامبەریان. ئەم سیاسەتە لەسەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا (1876–1909) بەجارێك روون و ئاشکرا بوو. خولیای قەلاچۆکردنی ئەرمەن کەوتبووە کەلەی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە، بە تایبەتی ی خۆی و دەستە و دایرەکەی کردبووە دروشمی سەرەکیی سیاسەتی دەوڵەت. هەر لەبەر ئەوەو چەند هۆیەکی تر بوو سوڵتان عەبدولحەمید دەیویست ناوچە ئەرمەنییەکانی سەر سنووری ڕوسیا بە موسڵمان بکەن. زۆری نەخایاند سوڵتان کەوتە قەلاچۆکردنی ئەرمەنی بێ تاوان. یەکەم کوشتاری دڕندانە لە ئاب و ئەیلولی ساڵی 1894دا لە ناوچەی ساسۆن ڕووی دا کاتێك سەرباز و جاندرمە و دەستەیەك چەتە کەوتنە گیانی گەورە و بچوك و ژن و پیاوی ئەم ناوچەیەو لەماوەیەکی کەمدا (40) گوندیان کاول کرد و دەورووبەری دە هەزار کەسیشیان کوشت. دوا بەدوای ئەمە بەساڵێك کوشتارێکی تر دەستی پێ کرد، بەڵام کوشتاری ئەمجارەیان گشتی بوو. لە ئەیلولی ساڵی 1895 دا لە پایتەخت، لە شاری ئەستەنبوڵدا پیاوەکانی سوڵتان کەوتنە گیانی ئەرمەن و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و گەلێکیان لێ لە بەندیخانە توند کردن. ئینجا کوشتار کەوتە ناو شارەکانی ئەرمینیای ڕۆژئاواوەو ئەو شارانەی ئەرمەنیان تیا دەژیا– تەرابزۆن و ئەرزڕۆم و مەرعەش و وان و دیاربکر و گەلێکی تر. والێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی کەم دەهێنینەوە بۆ ئەوەی ڕووی ڕەش و دڕندەیی بێ

ئەندازەی ئەو کوشتارانە بخەینە بەر چاو تا باشتر لەچوارچێوەی مەسەلەکە بگەین.

لەشاری ئەستەنبوڵ و لەماوەی تەنها دوو ڕۆژدا نزیکەی 5,500 ئەرمەنی کوژران و تەنانەت گەلێك گاوری تریشیان هەر بەناوی ئەرمەنەوە لەناو برد. وەك لە "کتێبی زەرد"ی فەرەنسابیدا باسی دەکات کوشتاری ئەرمەن لە دیاربەکردا سێ ڕۆژی ڕەبەقی خایاند (لە ڕۆژی یەکی تەشرینی دووەمی 1895 ەوە). لەم شارەدا بەدەم "سەڵەوات دان"ەوە دەوری سێ هەزار کەس کوژران و نزیکەی 119 گوند کاول کران و تەنها لە ناو شاردا دەس درێژی کرایە سەر ناموسی پەنجا ئافرەت و لە دەرەوەی شار کار بە پەنجاشەوە نەوەستا. پیاوکوژ و جەردەکان یەکێك لەو سێ ڕۆژەیان تەرخان کرد بۆ دوکان و بازاڕەکانی ئەرمەن و بە ئارەزووی خۆیان کەوتنە کوشتن و بڕین و تالانی. هەر هەمان "کتێبی زەرد" خەسارەتی ئارمەنەکان بە (2) ملیۆن لیرەی تورکی لە قەڵەم دەدا. لەو کتێبەدا باسی کوشتاری شاری سیواسیش کراوە کە ژمارەی کوژراوەکانی تا 12ی تشرینی دووەم خۆی داوە لە دەوروبەری هەزار کەس و لاشەی دوو صەد سێ صەدێکیان هەر وا لە یەکێك لە خانەکانی شاردا فڕێ درابوون. وەك یەکێکی ئاگادار گێڕاویەتەوە زۆربەی کوژراوەکانی سیواس بە قیمەکێش و دار و ئاسن و خەنجەر و ئەو جۆرە شتانە کوژراون. وادیارە پیاوکوژەکان دڵیان نەهاتووە گولە بەخەسارە بدەن(!!). هەمان کوشتار و تالانی و کاولکاری دڕندانە زۆر ناوچەی تری گرتەوەو بۆ ساڵی داهاتووش دووبارە بووەوە. بەپێی نامەیەکی نهێنی باڵیۆزی ڕوسیا لە ئەستەنبوڵ کە بۆ وەزیری هەندەرانی ڕوسیای ناردووە لە ئەنجامی ئەو کوشتارانەدا تەنها هەتیوو ژمارەیان گەیشتۆتە (50) هەزار منداڵ.

ئەم کارانە کە لە مێژودا وێنەیان کەم دەبینرێ بەجارێك دڵی ئەرمەنیان لەڕژێمی عوسمانی بەگشتی و لە حوکمی سوڵتان عەبدولحەمید بەتایبەتی کرمێ کرد. نیشتمان پەروەرەکانی ئەرمەن بە دڵ کەوتنە پشتگیریی کردنی هێزە سیاسییە ناحەزەکانی ڕژێمی عەبدولحەمید وزۆریان کەوتنە یاریدەدانی بزوتنەوەی تورکە لاوەکان کە "حوریەت و عەدالەت و مساوات"ی کردبووە دروشمی خۆی و گەورەکانی باسی برایەتی و

بەکسانی‌یان دەکرد جاری وا بووە ئەو گەورانە لەترسی پیاوەکانی سوڵتان عەبدولحەمید لەناو ئەرمەنەکاندا خۆیان شاردۆتەوە. گەلی ئەرمەن، وەك هەموو گەلەکانی دەوڵەتی عوسمانیی، زۆر بەگەرمیی پێشوازی سەرکەوتنی شۆڕشی تورکە لاوەکانی کرد (تەموزی 1908). بەلام زۆری نەخایاند کە رووی راستەقینەی رژێمی نوێش کەوتە روو و ئەرمەن دیسان بوونەوە بەیەکەم قوربانی. هەمووی ساڵێك بەسەر دامەزراندنیدا وەرنەچەرخا کاتێك بەجۆرێکی خراپتر پەنای بردەوە بەر سیاسەتەکەی سوڵتان عەبدولحەمید و لە نیسانی ساڵی 1909 دا کوشتارێکی نوێی لەشاری ئەدەنە رێکخست و بووە هۆی لەناو بردنی تەنها 30 هەزار کەسی بێ تاوان.

سەیر ئەوەیە کاربەدەستان بەناو ی سزادانی تاوانبارانی ئەم کوشتارەوە و گوایە بۆ ئەوەی "عەدالەت"ی دروشمیان کوێر نەبێتەوە کەوتنە گرتن و پرسینەوە کە ئەنجامەکەی بەم جۆرە بوو: لەشاری ئەدەنە 15 کەس کران بە سێدارەدا، بەلام شەشیان ئەرمەنی بوون. نۆکەسی تر درانە دادگە، بەلام تەنها یەکێکیان موسوڵمان و ئەو هەشتەکەی تریان ئەرمەن بوون(!!). لەوەش سەیرتر، موسڵمانەکە تەنها شەش مانگ حوکم درا و ئەرمەنەکانیش یەکی لە پێنجەوە بۆ دەساڵ. دوای ئەوە 362 کەسی تر گیران کە تەنها.. دووصەد و سیازدە کەسیان گاور بوون(!!!).

ئەمانە هەموو سەرەتای کار و نیشانەی نیازی خراپی رژێمی نوێی بەرامبەر گەلەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیی. بەلام ئەم نیازە دیسان لەبەر چەند هۆیەك بەرامبەر بە ئەرمەنەکان توندو تیژتر خۆی نواند. ئەرمەنەکان، وەك هەمو گەلانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی، هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیان بە هەل زانی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان و چالاکانە، بەلام وەك داخ لە دڵی چاوەڕوانی تۆڵە، بۆ ئەم مەبەستە کەوتنە کار. لەزۆر ناوچەی ئەرمینیا لاوی خوێن گەرم کەوتنە رێکخستنی ریزەکانیان و بەشێکی زۆریان چەکیان هەڵگرت و دایانە پاڵ هێزە شەرکەرەکانی رووس لە ناوچەکانی قەفقاس و تورکیا وئێراندا. ئەوە بوو لە زۆرلاوە لەشکری تورك شکێنرا. ئەنوەر پاشای سەرلەشکر و تەلعەت پاشای هاوەڵی دەبوو "تاوانباری" ئەم زێرکەوتنانە "بدۆزنەوە" و کەسیش لەو رۆژانەدا وەك ئەرمەن بۆ ئەم کارە دەستی نەدەدا. بەم جۆرە قۆناغێکی نوێی یەکجار رەش و ترسناکی بێ هاوتا لە کوشتاری ئەرمەندا دەستی پێکرد. کوشتاری ئەم جارە لە بەهاری ساڵی 1915 دا دەستی پێ کرد و ساڵی داهاتوو کۆتایی‌ی هات. ئەمەش چەند نمونەیەکی زۆر کەمی کارەساتەکانی دوا قۆناغی کوشتاری ئەرمەنە.

نووسەری عەرەب فائز الغصین کە لەو کاتەدا لە تورکیا بووە نوسیویەتی دەڵێ: " میری قەصابی بەکرێ گرتبوو، رۆژێ یەکی لیرەیەکی عوسمانی دەدانێ. دوکتۆرێ کە ناوی عەزیز بەگ بو باسی ئەوەی بۆ گێرامەوە چۆن کاتێك لە قەزای مەرزیفونی سەربە سیواس بووە زانیویەتی قافڵەیەکی ئەرمەن بۆ کوشتن دەنێررێ و چۆتە لای قایمقام "، دوای ئەوەی قایمقام رێگەی داوە بچێت بۆ سەیر وتویەتی: "چوار قەصابم دی، هەریەکەیان تەورێکی درێژیان بە دەستەوە بوو، دەرەکەکانیش دە دە ئەرمەنەکانیان جیا دەکردەوە و یەك لەدوای یەك دەیاننارد تە لای قەصابەکان. قەصابەکە بە ئەرمەنی‌یەکەی دەگوت: ملت درێژ کە، دوای ئەوەی ملی درێژ دەکرد وەك مەڕ سەری دەبڕی".

رۆژنامەنوسێك لە سەرەتای ئەیلولی ساڵی 1915 دا باسی کوشتاری ناو شاری وانی کردووە و چۆن ئەو بەشانەی لەشکری روس کە هاتبوون بۆ داگیرکردنی لە تاو بۆنی لاشە و کەلاك نەیانتوانیبو بچنە ناوشارەکەوە. هەروەها دەقی ئەو بروسکەیەی بلاوکردۆتەوە کە سەرکردەی ئەو هێزانە ناردبوی و تێیدا دەڵێ: "سەرتاپای شاری وان کاول کراوە. خانووە باشەکانی سوتێنراون، خانووە قوڕەکانی روخێنراون. شەقام و حەوشەکانی بەلاشەی ئەرمەن و کەلاکی ئاژەڵ تەنراون. کەلوپەلیش تالان کراون و براون".

لە بەتلیس لە 18 هەزار ئەرمەنی 300-400 ئافرەت و منداڵ بەزیندوێتی مابوون. لە 25 هەزار ئەرمەنی ئەرزرۆم دەورروبەری 200 کەسێك نەکوژرابون. لە 25 هەزار ئەرمەنی موش و هەزارەهای تری ئەو سێ صەد گوندەی دەورروبەری، دوای کوشتارەکە تاقە پیاوێکی ئەرمەنی‌یان بۆ دەرمان تێیدا نەدەدۆزرایەوە. لە زۆر ناوچەشدا ئەو ئافرەت و منداڵانەی نەکوژرابوون لەترسی گیانی خۆیان بوو بوونە موسڵمان. ماڵە هەژاری واش هەبوو "خوا بۆی ناردبوون" و بەسێ و چوار کارەکەری کچە ئەرمەنیان راگرتبوو.

ئەکادیمی ڤ. تارلی دوای لێکۆڵینەوە و بەراوردێکی ورد و هەڵبژاردنی لایەنی کەم دوا ژمارەی خەسارەتی ئەرمەن بەم جۆرە لە قەڵەم دەدا: 182 هەزار کەسیان رایانکردۆتە ناوچەکانی قەفقاسی ناو سنوری روسیا، 4200 یان پەنایان بردۆتە بەر میسر، 250 هەزاریان هاتوونەتە سەر ئایینی ئیسلام و دەوروبەری ملیۆنێکیشیان لێکوژراوە. ئەم ژمارانە وەك وتمان بەلایەنی کەمەوە وەرگیراون، زۆربەی هەرە زۆری سەرچاوەکانی‌تر زۆر لەو ژمارەیە

زیاتر دەدەن. پرۆفیسۆر تێرسیسیان لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی سەدان بەڵگەو دەکومێنتی مێژوویی گرنگەوە ئەم ژمارانە دەدات: کوژراوی کوشتارەکانی سوڵتان عەبدولحەمید -300 هەزار، کوژراوی کوشتارەکانی تورکە لاوەکان- ملیۆن و نیوێک. ڕاکردوو بۆ قەفقاس و وڵاتە عەرەبییەکان- 800 هەزار. هەرچۆنێک بێت ئەو سەرگەردانییەی بەسەر ئەرمەندا هات، ئەو زەرەرو زیانەی لە ئەرمەن کەوت لە مێژوودا کەم هاوتان و، یەکێک لە لاپەڕە هەرە ڕەشەکانی مێژووی هەموو مرۆڤایەتی پێک دەهێنن.

زۆر بە داخەوە کوردیش زۆربەکەم، بە ئاگایی یان نائاگا، بەهاتدان یابەئەنقەست دەستی لەم کوشتارانەی ئەرمەندا هەبوو. بەڵام جارێکیا بەر لەوەی بگەینە هەڵسەنگان وترخاندنی ئەم مەسەلەیە با چەند نموونەیەکی کەم لەو بەشداری یە بخەینە بەر چاو.

لە کووشتاری یەکەمدا لە شاری ئورفە مەلا سەعید ئەحمەد ناوێک کە شێخی دەروێشان بووە بەدەستی خۆی ڕۆژی 28 ی کانونی یەکەمی 1895 "افتتاحی" کوشتاری ئەرمەنی لەم شارەدا کردووە: فەرمانی داوە ئەرمەنێکی بێ تاوانیان لەبەردەمدا بۆ ڕاخستووە و بە چەقۆ لە بەر چاوی خەڵکەکە سەری بڕیوە. بەر لەوەش بەچەندڕۆژێک ئاودارانی شاری کۆکردۆتەوە و بۆ کوشتنی ئەرمەن هانی داون چونکە ((سەر بۆ دەسەڵاتی سوڵتان شۆڕناکەن)).

هەر لەکوشتاری یەکەمدا دوو برا لەناوچەی واندا بەناوی عەبدولحەمید و عەبدولغەفوورەوە بەجوتە 200کەسیان کوشتووە. هاوڕێی ئەم دوو (برایە)، لەخەرپوت زۆر بوون: لەوێش جوتێ برا پترلە300 کەسیان کوشتووە، حاجی بەگۆناوێکیش بەتەنها صەدی کوشتووە ئاغایەکیش شانازی بەوەوە کردووە کە97ی کوشتووە و بڕیاری داوە قوربانێکانی بگەیەنێتە تەنها صەد دانە !!

ئاغای‌کورد بووە قافڵە ئەرمەنی لەجاندرمەکان کڕیوەتەوە و دوای ئەوەی هەموو شتێکی لێ زەوت کردوون ئینجا کوشتوونی (بەو مەرجە جاندرمەکان پێیان ئەفرۆشتنەوە)، دوای کوشتنیان هەڵدڕیون بە دوای لیرەو زێڕدا گەڕاون. قوڕبەسەر ئەوەی دانی ئاڵتونی بووە: بەرلەکوشتنی چەند جارێک مردن و ئەو دنیای دیوە.

ف. گەرد لێفسکیش لەم بارەیەوە نوسیویە دەڵێ: ((بەچاوی‌خۆم دیم چۆن کوردەکان لە هاوینی 1916دا بە دەستە ئەرمەنیان بەرەو بتلیس خستبووەڕێ، وا دیارە حەیرانی ئەو خەڵاتی پارەیە بوویبوون کە کۆمیتەی پەنابەران دەیداتێ.

کوردەکان ئەرمەنەکانیان لای خۆیان لە تورک دەشاردەوە، بەڵام وەک بۆبازاڕی کۆیلە بەرەو بتلیس دەیانبردن. لەوەی دەکرد ئەرمەنە ئۆقیوەکان ئیرادەیان نەمابێ: یا بێ‌کورد ڕێگەی بتلیس نەدۆزنەوە.

بەڕاستی ئەرمەنە جل شڕە هیلاکەکان جێی بەزەیی بوون. لە دەموچاویاندا ئەو کوێرەوەرییە دەبینرا کە هەمووی ئەختێک بوو لەودیوو شاخەکانەوە دیبوویان"

لێرەشدا دەتوانین گەلێک نموونەی تر بهێنینەوە، بەڵام کورد واتەنی "مشتێک نموونەی خەروارێکە".

* * *

ئەمە بوو بە کورتی باسی کوشتارەکانی ئەرمەن. هەرئەمەش بوو بە کورتی نموونەی بەشداریی کورد لەو کوشتارانەدا. مەسەلەی دووەمیان، واتە بەشداریی کورد، پێویستی ی بە لێکۆڵینەوەی قووڵتر هەیە تا بتوانین هەموو ڕووەکانی و ڕادەی وەهۆ بزوێنەرەکانی دەستنیشان بکەین. ئەم مەسەلەیە لە ڕوویەکی تریشەوە بایەخی مێژوویی خۆی هەیە چونکە کاربەدەستان-بەتایبەتی لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدا- دەیانویست ئۆباڵی هەموو ئەو کوشتارانە بخەنە ئەستۆی کوردو بیبەستن بە دواکەوتوویی و هەستی ئاینیی کوێرانەی ئەوەوە. جا بەر لە هەموو شتێک با لەم مەسەلەیە بکۆڵینەوە

هەر لە سەرەتاوە پێویستە دان بەوەدا بنێین کە هەستی ئاینیی کوێرانە ودواکەوتوویی دوو هۆی گەورە بوون پاڵیان بە گەلێک کوردەوە نا لەکاتی ئەو کوشتارانەدا ئەوانیش هەوڵ بدەن دەستی خۆیان بە کوشتنی کافران سەوز بکەن(!!). وەک باسمان کرد کورد هەبوون بەدەم سەلاواتەوە ئەرمەنیان سەردەبڕی. لێرەدا بمانەوێ یانەمانەوێ پرسیارێکی ڕەوا خۆی بەسەر ملدا ئەدا، چ کورد و چ تورک و چ نەتەوەکانی تری ئەم ناوچەیە بەر لەو کوشتارانە دواکەوتووتر بوون وهەستی ئاینیشیان زۆر کوێرانەتر بوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لەماوەی صەدان ساڵدا لەنێوان کورد و ئەرمەن یا لەنێوان کورد و ئاسووریدا کارەساتێکی دڵگیر نەک کوشتارێکی وەها ڕووی نەدا بوو؟ نەک هەر ئەوە، بەڵکو زۆر نووسەری بێگانە بەتایبەتی سەرنجیان بۆ باشیی پەیوەندیی نێوان کورد و گاورانی کوردستان ڕاکێشاوە و بەباشترین نموونەی ڕۆژهەڵاتی ناوڕاستیان لەقەڵەم داوە. هێجارێک ماسۆن لەوتارێکی خۆیدا کەلەبارەی کوردستانەوە لەسەردەمی کۆمەڵی جوگرافیی مەلەکیی لەندەندا خوێندوویەتەوە لەم بارەیەوە وتوویە((لەوانەیە زۆربەمان بیرێکی شێواومان هەبێ‌کەگوایە کورد مەسئوولی کوشتارەکانی ئەرمەنن. بەڵام کەممان ئەوە دەزانین کە بەشێکی یەکجار زۆری گاورەکان لەڕۆژانی پێش شەڕدا(مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە-ک.م)زۆر بە بەختیاری لەکوردستاندا دەژیان)). ئەو لیژنەیەش کەلەلایەن ((کۆمەڵی نەتەوەکان)) ەوە بۆلێکۆڵینەوەی کێشەی موسڵ دانرابوو بەتایبەتی دانی بەم ڕاستی یەدا ناوە. لەوەش زیاتر ف. گەردلێفسکی دەڵێ: قەت ((جیاوازی ئاینی لەنێوان کوردە موسڵمان و ئەرمەنە گاورەکاندا ئەوریی نەبینیوە)) وتەنانەت باسی ئەوەش دەکات کە چۆن هاتوچۆی ئەرمەن بۆ مزگەوت و هی کورد بۆ کڵێسە شتێکی ئاسایی ی بووە.

کەواتە هەر وەک زوو وتمان هۆی هاندەر پەردەی ڕەشی کوێرانەی بەسەر هەستی ئاینیی ی کوردا لە ئاستی ئەرمەندا هێنا بۆ ئەمەش بەڵگەی تەواو بەدەستەوە هەیە. لەزۆرناوچە بە فەرمانی میری موفتی ی و مەلا و پیاوە ئاینیەکانی تر هەستی کۆمەڵانی خەڵکیان دەبزواند و بەئاشکرا بۆ کوشتنی "کافران" هانیان ئەدان. لە کوشتاری ی یەکەمدا موفتی ی پاڵوو خەڵکەکەی بۆ کوشتن هان دەدا و داوای لێ دەکردن جارێکا خۆیان بە تاڵانی‌یەوە خەریک نەکەن. کاربەدەستانی شاری ئەرزڕۆمیش بە ئاشکرا هاواریان ئەکرد "گاور بکوژن، لە هیچ مەترسن"(14). "مردن بۆگاوران-ژیان بۆموسڵمانان"- ئەمە بوو دروشمی مەلا و دەروێشانی سێواس وئورفە لە ئەرەبکیر وایان بردبووە مێشکی خەڵکی ساکارەوە گوایە کوشتنی ئەرمەن "ئەرکی سەرشانی ڕۆڵەکانی محەمەدە"(!!). هەر ئەو هاندانەش وای لە زۆر کەس کردبوو کوێرانە بکەونە گیانی پیاوە ئاینییەکانی ئەرمەن و کڵێسە دێرینەکانیان.

زۆر کوردی ساکار کوشتاری ئەرمەنیان بە "غەزا" دادەنا و هەر لەبەر ئەوەش هەرکامێکیان دەبووە موسڵمان ئەمان دەستیان لێ هەڵدەگرت. بەم جۆرە هەستی کوێرانەی ئوستوری ڕەش و ڕووتی کورد بە زۆر وبە ئەنقەست و بە پێی پیلانێکی ئاشکرا خەبەر کرایەوە، ئۆباڵی ئەمەش بەر لە هەموو لایەنێکی ترەکەوێتە ئەستۆی ئەوانەی ئەمەیان مەبەست بوو.

لێرەدا پێویستە بە تایبەتی سەرنجیش بۆ ئەوە ڕابکێشین کە زۆربەی ئەو کوردانەی لە کوشتارەکانی ئەرمەندا بەشدار بوون لە سوارەی حەمیدی ی بوون کە خۆی هەر لە بنەڕەتدا بۆ جێ‌بەجێ کردنی کاری وا و بۆ خەریک کردنی کورد دامەزرێنرابوو. بۆنموونە زۆربەی کوشتارەکانی دیاربەکر لە جاری یەکەمدا کرداری دەستی ئەو سوارانە بوو کە بەتایبەتی بۆ ئەو مەبەستە هێنرانە ناو شارەوە. لەکوشتاری دووەمدا کاربەدەستان بە ئاشکرا ولەبەر چاوی ئەرمەنەکان خۆیان هانی ئەو سوارانەیان دەدا بکەونە گیانی ئەرمەنەکانی ئەرزڕۆم. دیارە بەرهەمی ئەم جۆرە هاندانانە کەم نەبوو. بەڵام پێویستە بەشداریی سوارەی حەمیدی ی وەک دەزگایەکی میری سەیربکرێ، وەک بەشداریی ی لەشکرو جاندرمەکان لە قەڵەم بدرێ نەک وەک بەشداریی کورد، ئەگەر چی کۆنەپەرستی ی و دواکەوتویی ژمارەیەک دەرەبەگیش دەوری خۆی لەمەدا دەبینی. شایەنی باسە سەردارانی سوارەی حەمیدی ی و ژمارەیەک ئاغاو دەرەبەگی تر کوشتارەکانی ئەرمەنیان بەهەل ئەزانی ی بۆ پڕکردنی گیرفانی خۆیان و زەوتکردنی زەوی وزاری نوێ. بەوێنە خاوەنی گوندی سەکرت لەپالو ئیبراهیم بەگ ناوێک بە بیانوی ڕزگارکردنەوە ژمارەیەکی زۆر ئەرمەنی لای‌خۆی شاردۆتەوە دوای ئەوەی کەل و پەل و سەروماڵاتی لێسەندوتکردوون ئینجابەری داونەتە دەشت و دەر. لە زۆر ناوچەی تر ئاغاکان دەستیان بەسەر زەوی ئەرمەنە کوژراوو ڕاکردووەکاندا دەگرت و میریش زیاتر بۆ ئەمەی هان دەدان و جاری واش بووە یارمەتی داون ئینجا بابێینە سەر باسێکی زۆر گرنگ، باسی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و ئەرمەن کە دەبوو لە ژووروی دەوڵەتی عوسمانییدا ببێتە هۆی یەکیەتیی و نزیک کەوتنەوەی هەردوو گەل نەک دوور کەوتنەوەیان لەیەک. بەداخەوە هەندێک هەڵەو هۆو تارادەیەک کورتبینیی پیاوە سیاسی یەکانی هەردوولاو دەست تێ وەردانی کاربەدەستان کارێکی وایان کرد تۆوی دووبەرەکی نەتەوەیی لەنێوان ئەرمەن و کوردی دراوسێدا زوو بەربدات بەدرێژی هەردوولایان.

لەشوێنێکی تری ئەم بەشەدا بەکورتی باسی پەیدا بوونی بزوتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن و دامەزراندنی پارتی ((گنچاک)) (1887) و پارتی ((داشناق)) (1890) مان کردووە ((گنچاک))لەلایەن دەستەیەک قوتابی ئەرمەنەوە لەجنێڤ دامەزرێنرا و هەر بەناوی خۆیەوە ئۆرگانێکی تایبەتی دەرکرد. ((گنچاک)) حیزبی بۆرجوازی یە بچوکەکانی ئەرمینیا بوو کە ئازادیی و یەکیەتیی ئەرمینیاو دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی لەڕێگەی خەباتی

چەکدارانەوە کردبووە دروشمی سەرەکیی خۆی

((داشناق))ی ناوداریش حیزبێکی بۆرجوازیی نەتەوەیی بوو کەبۆ ڕزگاریی ئەرمەن لەدەست زوڵم و زۆری دەوڵەتیی عوسمانیی هەوڵی ئەدا و ئەیویست لەڕێگەی خەباتی چەکدارانەوە ئۆتۆنۆمیی بۆ ئەرمینیا لە

چوارچێوەی ئەو دەوڵەتەدا مسۆگەر بکاو لەو باوەڕەدا بوو کەلی ئەرمەن دەتوانێ لەڕێگەی یارمەتیی دەوڵەتە ئەورووپاییە گەورەکانەوە بەم مەبەستەی بگات.

بەڵام نە (گنچاک) (هەرچەندە خۆشی بەحیزبێکی مارکسیی دادەنا) و نە (داشناق) نەیانتوانی راست پەیوەندیی و بەرژەوەندیی نێوان گەلە دراوسێکانی ناوچەکە و بەتایبەتی پەیوەندیی نێوان کورد وئەرمەن، هەڵسەنگێنن و کارێکی وابکەن هەست و خەباتیان یەك بخەن. م.س. لازەرێف لەم بارەیەوە دەڵێت: (لەو ڕۆژانەدا (مەبەستی ڕۆژانی کوشتارەکانی ئەرمەنە ـ ك.م) داشناقەکان خزمەتێکی خراپیان پێشکەشی گەلی ئەرمەن کرد بەوەی پاڵیان پێوە دەنا بۆ ڕاپەڕینی ناوەخت وبەوەی ئاگری ڕقی ئەرمەنیان دژی هەموو کورد و هەموو تورك خۆش دەکرد"

سەرەڕای ئەوە چ "گنچاك" و "داشناق" وچ پیاوە سیاسی و ڕووناکبیرەکانی ئەرمەن بەر لەدروست بوون و دوای دروست بوونی ئەودوو حیزبە کەباسی "ئەرمینیای گەورە" یا ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆی ئەرمینیایان دەکرد مەبەستیان هەموو ئەوناوچانە بووکە ڕۆژێ لە ڕۆژانی زوو زۆرینەی دانیشتوانیان ئەرمەن بوون یالەژێردەستی ئەو دەوڵەتانەدا بوون کەئەرمەنەکان کاتی خۆی دایانمەزراندبوون

هەر بۆ وێنە شاری دیاربەکر و ئەورووبەری یەلای ئەوانەوە ناوچەرگەی ئەرمینیایە ئەم جۆرەبیرە لە چاپەمەنی و ئەدەب و خەباتی ڕۆژانەی ئەرمەندا زۆر زەق و بەجۆرێکی سەرنج ڕاکێشەر ڕەنگی دابووەوە.

بێگومان ئەمە مەترسییەکی زەرای خستبووە ناو دڵی کوردەوە بەتایبەتی چونکە هەستیشیان دەکرد چۆن دەوڵەتە گەورەکان هەرچۆنێك بێت پشتی ئەرمەنە هاو ئاینەکانیان دەگرن بۆگەیشتن بەئامانجەکانیان یابەلای کەمەوە بۆ ڕزگارکردنیان لەدەست زوڵم و زۆری عوسمانیی. ئەگەر ئەم مەسەلەیە بخەینە قالبێکی ترەوە وا دەردەچێ: ڕووناکبیری کورد لە بچووك کردنەوەی خاکی نیشتمانی ئەترسا. وەرزێری کورد لەئەترسی دەڕاندنی زەوی و زاری نیگەران بوو، ئاغا و

دەرەبەگیش دەسەڵاتی خۆیان لامەبەست بوو.

دیارە هەر ئەمەشە وای لە شاعیرێکی ڕووناکبیر و دوورپستیی وەك حاجیی قادری کۆیی کردووە بەر لە کوشتاری یەکەم بە چەند ساڵێك بە گەرمی هاوار بکات:

خاکی جزیر و بۆتان، یانی وڵاتی کوردان

صەد حەیف و صەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان هەر ئەو جۆرە دروشمانە و ڕێبازی خەبات و تاکتیك و ستراتیجی هێز وپیاوە

سیاسی یەکانی ئەرمەن دیسان وایان لە حاجی کردووە بڵێ:

هیچ غیرەتێك نەماوە صەد جار قەسەم بە قورئان

پەیدا بێ ئەرمەنستان، نامێنێ یەك لەکوردان وەك وتمان ئەوەی زیاتر ئەم مەترسی یەی لەبەر چاوی کورد گەورە کردبوو ئەوە بوو کە دەوڵەتە ئەورووپاییکان بایەخیان بە مەسەلەی ئەرمەن دابوو. ڕاستە زۆربەی ئەو بایەخ پێدانە ـ وەك دوایی باسی دەکەین ـ لە بەرژەوەندیی تایبەتیی دەوڵەتە گەورەکان خۆیانەوە هەڵقوڵابوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەك هەر دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بەڵکو کوردیشی ترساندبوو کە لەناویاندا وابار بوو گوایە بەیارمەتیی ڕووسیا و بەریتانیا و فەرەنسە دەوڵەت بۆ ئەرمەن دادەمەزرێ و کوردیش دەکەوێتە ژێر دەستی ئەو دەوڵەتەوە. ڕاستەکەشی بەشێکی زۆر لە ئەرمەن و بە تایبەتی داشناقەکان بەتەمای ئەوە بوون و لە ئەوقی زوڵم و زۆری نەتەوەیی و ئاینیی عوسمانیکاندا کۆڵێك دڵیان پێی خۆش بوو. هەر لەبەر ئەوەش بوو ڕووناکبیران و پیاوانی ئایینی ئەرمەن و هێزە سیاسیەکانیان زۆر زوو پەنایان دەبردە بەر دەوڵەتە گەورەکان. ئەمانیش ـ زیاتر لەبەر نیازی خۆیان ـ کەم بە دەنگیانەوە نەدەهاتن. ئەمەش بۆ خۆی تارادەیەك کوردی تۆقاند بوو بەتایبەتی چونکە هەندێ جار

دەست تێ وەردانی دەوڵەتە گەورەکان لە مەسەلەی ئەرمەندا ژیان و ئاشتی ئەوانیشی دەگرتەوە. هەر بۆ نموونە چەند جارێك بەر لە کوشتاری یەکەم بالیۆزانی دەوڵەتە گەورەکان لە بارەی باری ژیانی ئەرمەنەوە فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانیيان بێئیرە و لە ئەنجامدا میری پەیمانی داوە چەند هەنگاوێك بە نیسبەت ئەرمەن و ئەرمینیاوە بنێ کە هەندێکیان پەیوەندی یان تەنها بە کورد و کوردستانەوە بووە : وەك ئەوەی کە بڕیار دراوە دەست

بەسەر هاتو چۆی هۆزە کۆچەرە کوردەکاندا بگیرێ و نەهێڵرێ بێ ڕێگادانی تایبەتی سوارەی حەمیدیی چەك هەڵگرن و وەك خەڵکی تر بدرێن بەدادگەکانی میری. ئەم جۆرە باس و خواسە تا رادەیەك زوو بە ناو خەڵکدا بڵاو دەبوونەوە و لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەیان جێبەجێ نە دەکران بەڵام هەر مەترسییان دەخستە دڵەوە، بەتایبەتی مەسەلەیەکی گرنگی وەك هاتوچۆی هۆزە کۆچەرەکان کە بەڕاستی مەسەلەی ژیان و مردن بوو بۆیان. دیارە هەر ئەوەش دیسان وای لە یەکێکی ئاگاداری وەك حاجیی قادری کۆیی کردووە بە پەرۆشەوە بڵێ: وا ڕێگەتان دەیەسرێ عێلاتی جاف و بلباس گەر مردوون لە گەرمان مەمنووعە بچنە کوێستان.

پشت بەستنی ئەرمەن بە دەوڵەتە گەورەکان لەئەنجامی کورتبینیی عوسمانیکاندا تادەهات ڕووی لە زیادی دەکرد و هەر بەو جۆرەش زیاتر ترسی دەخستە دڵی کاربەدەستان و تا رادەیەك کوردیشەوە.

گەر دلیفسکی بەر لە دەست پێ کردنی شەڕی یەکەم و دوا کوشتاری ئەرمەن بە ماوەیەکی کەم باسی ئەوە دەکات چۆن ((سیاسەتی شۆڤێنی تورکە لاوەکان زۆری نەخایاند ئەرمەنی توشی نائومێدی کرد، وایان لێ هات هیوایان تەنها بەدەست تێ وەردانی

دەرەوە بێت. کاتێك لە ساڵی 1913 دابە ناوچەکانی ئاسیای بچووکدا دەگەڕان خەڵکەکە سەیری منی گەڕیدەی ڕووسیان وەك نوێنەرێك دەکرد کە بۆ لێکۆڵینەوە لە باری ناوخۆی (ئەو ناوچەیە ـ ك.م) نێردرابێ)) و هەر لەبەر ئەوەش ئەرمەنەکان بەگەرمیی پێشوازییان لێ کردووە و بۆ زۆر شوێنیان بردووە. کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی دەستێکی باڵایان هەبوو لەبڵاو کردنەوەی مەترسیی لەناو کورد و لەتێکدانی پەیوەندییان لەگەڵ ئەرمەندا. لەبەر ئەوەی لەبەرژەوەندی خۆیان بوو، لەهەزار ویەك ڕێگەوە ئاگری ناکۆکیی و دووبەرەکییان لەنێوان کورد و ئەرمەندا خۆش دەکردو هەرکوێێك بای ئزیك کەوتنەوەی ئەم دوو گەلەی لێ بهاتایە خێرا دەیان گرت چونکە لەزۆرشت زیاتر لەو جۆرە نزیك کەوتنەوەیە دەترسان، بە تایبەتی لەبەر ئەوەی دەیانزانی پیاوانی دووربین و هەست دیموکراسیی هەردوو گەل هەرچەندە کەمن بەڵام ڕاست بایەخی ئەوجۆرە نزیك کەوتنەوەیە دەزانن. وەك دەگێڕنەوە هەر زوو شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریی سەرداری ڕاپەڕینی ساڵی 1880 گوێی نەداوەتە هاندانی میریی کەویستوویەتی لەڕێگەی ئەوەوە کوشتاری گاورەکانی ناوچەی ورمێ ڕێك بخات. وەك دکتۆر ا.ئەستار جیانیش نووسیویە سەرۆکی ((داشناق)) لەناوەندی ساڵەکانی ئەوەڵی سەدەی ڕابووردوودا عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی لە جنێڤ دیوەو گفتوگۆی لەبارەی یەکخستنی کورد و ئەرمەنەوە لەگەڵ کردووە و گوایە عەبدوڕڕەحمان بەدرخان نووسینی تایبەتیی بەکوردیی و بەپیتی عەرەبیی لە((ترۆشاك)) (ئاڵا)ی ئۆرگانی داشناقەکاندا بڵاوکردۆتەوە. دوای ئەوە چەند جارێکی تریش ـ وەك دوایی باسی دەکەین ـ هەوڵ بۆنزیك خستنەوەی کوردو ئەرمەن دراوە.

دیارە کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانیی بۆ ئەوەی ئەو تۆوە گرنگە بەر نەدات چالاکانە کەوتنە ناوەوەی ناکۆکیی و دووبەرەکیی لەنێوان کوردو ئەرمەنداو بەهەرچوار لاشدا ئاگری ئەو ناکۆکی یەیان خۆش دەکرد. لەهەمان کاتدا کاربەدەستان ئەوەش زۆر دەسلەمێنەوە کە خەباتی سەخت و ڕەوای ئەرمەن کوردیش زیاتر هان بدات بۆ خەبات لە پێناوی مافەکانی خۆیدا. ئەمەش وەك ڕاستیەکی مێژوویی بۆ خۆی لەئارادابوو، حاجیی قادری کۆیی لەگەڵ ئەو هەموو مەترسی یەیدا کەلەو شیعرانەی دا باسی کردوون و کوردیان پێ وریا دەکاتەوە؛ لەگەڵ ئەوەشدا هەر لەوێدا

ڕاستییەكی گرنگ دەبینێ و حەز ئەكات ببێتە نموونە بۆ كوردیش:

هەم حەقیانــە ئەرمــەن فەرەتكێشن یەك و دوو وەك ئێمە نین لەگەڵ یەك دەموابكەن بەشێران.

بەم جـۆرە بیركردنەوەیـە زۆر باكەم لـە ئارادا بـوو بۆیـە پـاڵی بەكاربەدەستانەوە دەنا زیاتر هەوڵ بدەن ناوی ئەرمـەن لەبـەر چاوی كـورد ڕەش بكـەن، بزووتنـەوەی نەتـەوەیی ڕەوایان بزڕێنن نـەبادا ببێتە نموونە بۆ كوردیش سەرەڕای ئـەوە عوسمانییەكـان دەیـانزانی دەتوانن بەو جۆرە بـەئاسانی دوو نیشـان بشـكێنن: جگـە لـەلێدانی ئەرمەن بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی كوردیش بەڕێگەیـەكی هەڵەدا بەرن و بـەوجۆرە لاوازی بكـەن. لێرەدا بەڵگەیـەكی مێژوویـی گرنـگ دەهێنینـەوە كـە زۆر شتی لـەم بارەیەوە ڕوون كردۆتەوە. ئادامۆڤی كونسـوڵی گشـتیی ڕووسـیا لـە ئـەرزڕۆم لەنامەیـەكی ڕەسمـی نهێنییدا لەبارەی ئەرمەنەوە كە بۆ باڵیۆزی ڕووسیای لە ئەستەنبوڵ نـاردووە لـەزمان گەورەیـەكی ئەرمەنەكانـەوە باسی پەیوەندی نێوان كـورد و ئەرمـەنی كـردووە. ئـادامۆڤ نووسـیویە و دەڵێـت: (بەتریاركم بۆ بەرچایی بانگ كردە لای خـۆم و هـەوڵم دا باس بێنمـە سـەر پـەیوەندی نێـوان كـورد و ئەرمەن. بیری بەڕێزیان بەم جۆرە بوو: ئەگەر لەناو هۆزە كوردەكاندا بەتایبـەتی بەویلایـەتی بـەتلیس هـیوا هـەبێ بەدوژمنی ئەرمـەن دابنرێن، ئەوا ئەوانی تر بەچاوی هاوڕێ سەیری ئەرمەن دەكەن و ئامـادەن دەسـت بخەنـە نـاو دەستیانەوە. حكومەتی توركیا كەلە دەمێكـەوە بەچاوی گومانـەوە ئەڕوانێتـە هاوڕێیـەتی ئەرمـەن و كـورد و كەبـەردەوام هـەوڵی داوە دژی یەك هانیان بدات. ئێستالەبەر ئـەوەی بزووتنـەوە لـەناو كـوردا كەوتۆتـە ڕوو هـەوڵێكی تایبـەتیی دەدا بۆ ئـەوەی توكـی تیـژی ئـەو بزووتنەوەیـە ئاراسـتەی ئەرمـەن بكات).

بـەم جـۆرە كورتبینیـی بزووتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن و كورد و دەست تێوەردانی دەوڵەتە گەورەكان و هەوڵ و كۆششی میری بۆ تێكدانی پەیوەندی نێوان كورد و ئەرمەن و هەوڵدانی بۆ خەریك كردن و چەواشەكردنی كـورد، دەوری خۆیان بینی لـەبزواندنی بەشێك لەمیللەتی كورد دژی ئەرمەن، دیارە دیسان لەمەشدا قۆناغی گەورە دەكەوێتە سەر ئەو لایەنەی بێ وچان تووی دووبەرەكیی دەچاند. هەموو هەڵسانگاندن و لێكدانەوەیەكی قـووڵ بـۆ دەوری كـورد لەكوشتارەكانی ئەرمەندا دەبێ و پێویستە ئەم ڕاستیە مێژووییە گرنگەكەش ڕەچاو بكات.

بەم جۆرە هەموو كوشتارەكانی ئەرمەن بێ جیاوازیی زۆر لەوە قوڵتر بوون كەبەئەنجامی هەستی كوێرانە و دواكەوتوویی كورد لەقەڵەم بدرێن. مەسـەلەكە برێتـی بـوو لـەكارێكی ڕێكخـراوی ورد كـەزۆر لایـەن دەستیان تێیدا بوو. كاربەدەستانی دەوڵـەتی عوسمـانی توانـای چارەسەر كردنی كێشەی ئەرمەنیان نـەبوو، لەهـەمان كاتیشـدا لـەدڕاندنی ئـەرمینیا یەلە ناوچەكانی بەڵقان دەترسان. ئەمە بـۆ خـۆی هـەوێنی گـەورەی ئـەو كوشتارانە بـوو كەبەشێكی گـەم لەمیللەتی كورد بـووە یـەكێك لـە دارەدەستەكانی جێ بەجێ كردنیان.

تەنانـەت لـەبارەی قۆنـاغی یەكـەمی ئـەم كوشـتارانەوە كـە سولتان عەبدولحەمید و پیاوەكانی هـەوڵێكی زۆریـان دا بۆلـەوەی گوناهی بخەنە ئەستۆی گەلی كورد، گـەلێك بەڵگـەی مێژوویـی هەیـە نیشانی دەدەن چۆن میری و تەنها میری ڕێكخـەری یەكەم و ئاوانباری هـەرە گـەورە بـووە، لەزۆربـەی ناوچەكاندا لەشكرو جاندرمەكانی میری كوشتاریان دەست پێ دەكرد و دەیانبراندەوە. بـە وێنـە شەڕكی لەناو بردنی ئەرمەن لە ئورفە بە 3 هـەزار سـەرباز و لـە شـەرەبكیر بـە 1600 سەرباز و جاندرمە سپێردرا.

لە كوشتارەكانی شەڕی یەكەمدا ئەم ڕاستییە گەلێك لەوەش ڕوونتر بوو. ئەمەش لەوەوە هاتبوو كە لەو ساڵانەدا دەسـتی هـەموو لایـەك كـەوتبووە ڕوو و دەوڵـەتی عوسمانیی كە بە ئەمای سەركەوتن بـوو حیسـابێكی ئـەوتۆی بـۆ ڕای گشـتیی ئـەورووپایی نـەدەكرد، ڕاستە بەشـێك لـە كاربەدەسـتان لەگەڵ ئەوەشدا هـەوڵی شاردنەوەی تاوانـەكانی میرییـان دەدا. بـەڵام زۆریـەیان بـە ئاشـكرا شـانازییان پێوە دەكـرد. جگـە لـەوە گـەلێك بەڵگـەی ڕەسمیـی گرنـگ (نهێنی و ئاشكرا) بە دەستەوەیە لـە هـەموو ڕوویەكەوە تاوان و بەرپرسیی میری نیشـان دەدەن. جایـا لـێرەدا كەمێكیش لەم باسانە بكۆڵینەوە تا لە ئـەنجامدا باشتر بتوانین دەوری كورد دیار كەین.

بـەر لـە هـەموو شـتێك بـا ناوەڕۆكی بروسـكەیەكی طەلعـەت پاشای وەزیری ناوخۆ بهێنینەوە كە بە تایبەتی ئاردوویە بۆ حاكمی حەلـەب، طەلعەت پاشا لـەو بروسكەیەیدا بێ و پەنا دەڵێ: ((بـاوەڕ لـە ئێستا پێتان ڕاگەیەنراوە كەوا بە پێی فەرمانی جەمعیەت بڕیار دراوە بە یەكجاریی ئەو ئەرمەنانەی لەو ناوە بژین كە لە توركیادا دەژین لەوانەی دژی ئەم بڕیارە دەوەستن (مەبەستی لـە كاربەدەستانە_ك.م.) ناتوانن لەسەر كارەكانی خۆیان بمێننەوە. هەر چەند ئەو هەنگاوانە دەترین توند و تیژین دەبێت كۆتایی بۆ ئەرمەن دابـنرێت. بـە هیچ جۆرێـك گـوێ مەدەنـە تەمـەن و پیاو و ئافرەت و ویژدان) (!!!)

طەلعەت پاشا دەیزانـی چیـی مەبەسـتە و ئـەوەی دەشـیگوت دەیكـرد. وا لـێرەدا وێنـەی دوو بروسكەی تری دەهێنینـەوە كـە هەر بۆ حاكمی حەلەبی ناردوون:

((زانیومانە كەوا ژمارەیەك لـە فەرمانبـەران دراون بـە دادگـەی سەربازیی بە تاوانی ئالان و توند و تیـژی لەگـەڵ میللەتـە ئاسـراوەكەدا (دیـارە مەبەسـتی ئەرمەنە_ك.م). ئەمە تەنانەت گەر بۆ ڕواڵەتیش بێت لەوانەیە ببێتە هۆی سارد كردنـەوەی فەرمانبـەرەكانی تر. لەبەر ئەوە فەرمان دەدەم ڕێگەی ئەو جۆرە موحاكەمانە نەدرێ)).

لە بروسكەی دووەمیدا دەڵێت:

((ئەگـەر گـوێ بدرێتـە ئـەو سكالایانەی ئەو كەسانە (مەبەستی ئەرمەنە_ك.م.) لە بارەی ئەمـەجۆر كاری تایبـەتیی خۆیانـەوە دەیـدەن ئەوا ئەك هـەر ئاردنیان بـۆ بیابان دوادەكەوێ بەڵكو لەوانەشە ببێتە هـۆی دروست بوونـی زنجیرەیـەك كرداری ئەو تۆ كە دوور نییە لە دوا ڕۆژدا ببێتـە هـۆی پـەیدا بوونـی كۆسـپی سیاسـی. دەبـێ لەبـەر ڕۆشنایی ئەمەدا فەرمانی پێویست بە فەرمانبەران بدرێت)).

شـایانی باسـە مـەولان زادە ڕەفعـەت كـە یـەكێك بـووە لـە گـەورەكانی توركـە لاوەكـان لـە هەندێك لە یادداشتەكانی خۆیدا كە ساڵی 1929 لـە حەڵـەب بە زمانی توركیی چاپی كردوون دانیی بەم ڕاستیە یانەدا ناوەو باسی ئەوەی كـردووە چـۆن دوای كۆبوونـەوە و لێكۆڵینـەوەی تایبـەتی لـە لایـەن سـەردارانی توركـە لاوەكانـەوە بڕیاری لە ناو بردنی ئەرمەن دراوە.

تا لەم قۆژینەوە دەبێ سەیری كارەساتەكانی ئەرمەن لە ساڵەكانی شـەڕی یەكـەمدا بكـرێ. تیـاز و فەرمانی میری ڕوون و ئاشكرا بوو، بەپێی ئەو فەرمانەی كاربەدەستان و لەشكری ئەوی((پێویست)) بوو دەیـانكرد. دیـارە بـێ بەشـداریی سەرەكیی تۆپ و جبەخانەی لەشكر ملیـۆن و نیوێ ك بەئـەر هـەر وا بەئاسانی ئەدەهاتنە كوشتن. هەر بۆ نموونە ئەمە دێڵینەوە: لە سەرەتای مانگی تەمووزی ساڵی 1951دا 20 هـەزار سـەربازی پـڕ چـەك بـە 11 تۆپـەوە لـە ئەستەنبوڵەوە بەرەو شاری مووش كەوتنە ڕێ. ڕۆژی 10 ی هەمان ئەو مانگە ئەو تۆپانە بۆ ماوەی چەند سەعاتێك بێ وچان گەڕەك و ناوچەی ئەرمەنەكانیان لەو شارەدا بۆمباران كرد. هەندێك لە كاربەدەستان، وەك موتەسەریفی مووش، بە ئاشكرا و بێ پێچ و پەنا شانازییان بەوەوە دەكرد كە چەند بە ڕەقی و توند و تیژی و بێ هیچ بەزەییەك لە كوشتارەكاندا بەشدار بوون.

دیسان ئەگەر هەر لەم قۆژینەوە سـەیری مەسـەلەكە بكەین ئەوا بە ئاسانی تێ دەگەین و بڕوا دەكەین كە بەشێك لە كوردە بەشدارەكانی ئـەو كوشـتارانە بـە زۆری كاربەدەستان پاڵیان بۆ ئەو كارە پێوە نراوە. لێرەدا دەتوانین گەلێك بەڵگە و نموونە لە سەرچاوەی زۆر جیاوازەوە بۆ ڕوون كردنەوەی ئەم مەسەلەیە بهێنینەوە. ڕاستە كوردی سـاكار و هـەزار هـەبوون لـەناو برسـێتی ولەبـەر دواكـەوتوویی خۆیـان حـەزیان دەكـرد لـەتالانی ئەرمـەنـدا بەشـداربن، بـەڵام كاربەدەستان بەوە ڕازیی نـەبوون، چونكە ئەوان كوشتنیان لەو جۆرە كوردانە دەویست ئینجـا تـاڵان. (ئێمـە فـەرمانمان داوە (بـەكوردەكان_ك.م.) ئەرمـەن لـەناو بەرن، كەچی خێراتر كەوتنە تاڵان وەك لەكوشتن)_ئەمە قسەی یەكێكە لەكاربەدەستە گـەورەكانی شـاری مووش لە كاتی كوشتاری یەكەمدا.

زۆر كوردی ساكار نەیانزانی كە ئەوان فەرمانی سوڵتان و میری جێ بەجێ ئەكەن و جار و بار ئەمـەیان بە ئەرمەنەكان خۆیـان ڕادەگەیاند، زۆر جـاریش سـوارەی حـەمیدی یاهۆزەكـانی سـەربە میـری بـێ یـارمەتی تـۆپ و لەشـكر هیچیـان پێ نەدەكرا. لە هەمووی خراپتر ئەوە بوو كە كاربەدەستان لە زۆر ناوچە حەپسە كوردەكانیـان بەر دەدا كـە چەتەو پیاو كوژیشیان تێدا بوو و كوشـتن و تـاڵانی ئەرمـەنیان بـۆ لەكردنە نرخـی ((ئـازاد)) كردنیان. ئەم كارە بێ ڕەوشتییە لە هەموو قۆناغـەكانی كوشـتاری ئەرمـەندا ڕووی داوە. وەك مامۆسـتا عەبدولعەزیز یامولكی باسی دەكا لە زۆر ناوچـەی تریشـەوە حەپسیان دەهێنا و دوای ئەوەی جل و بەرگی كوردییان پێ لەبەر دەكردن دەستە دەسـتە دەیانناردنـە شـاری وەك ئـەرزەڕووم و دیاربـەكر. لـەكاتی كوشـتاری یەكـەمدا لـە هـەندێك ناوچەی میری سەربازیشی بە جلی كوردییەوە ئەنارد.

دوای ئـەوەی حـەپس و پیـاو خـراپ و سـوارەی حـەمیدی كۆدەكرانـەوە ئینجـا كاربەدەسـتان بەگـەڕمی دەكەوتنـە هاندانیـان و یارییان بەعەقڵ و هەستیان دەكرد و ئەوسـا بـەریان ئەدانـە گیـانی ئەرمەن. ژمارەیەك لەو ئەرمەنانـەی ئەمەیان بەچاوی خۆیـان دیوە لـە نامەیەكیاندا نووسیویانە دەڵێن: (بـۆ ئـەوەی هیچ نـەبێت كـەسێك بیانوو بۆ كوشتارەكان بدۆزنەوە و هـەر بەو ڕادەیەش خەڵكەكە زیاتر دژی ئەرمەن هان بدەن كاربەدەستان هەر وە ئەكات و دوای كوشتارەكان گـەلێك تاوانیـان بـۆ ئەرمەنـەكان دروست دەكرد و لـە هـەمووی زیاتر بە یاخی بوویان لـە قەڵەم ئەدان)

بەڵگەیەکی تری گرنگ کەکوشتاری ئەرمەن زۆر لەوە قووڵتر بوو ئەنجامی هەستی کوێرانەو دواکەوتوویی کورد بێ ئەوەیە کەوا ئەڵمانە هاوپەیمانەکانی تورک دەستیان تێکەڵی مەسەلەکە بوو. ئەڵمانەکان ئەرمەنە هاونایینە زۆر لێکراوەکانیان لەبەر خاتری عوسمانییە زۆر دارە هاوپەیمانەکانیان خستە پشت گوێ. دیارە ئەڵمانەکان لەمەدا بەر لە هەموو شتێک بەرژەوەندیی خۆیان لێک ئەدایەوە. دەیانزانی ئەرمەنەکان پشت بە ڕووسیا و بەریتانیای دوژمنی ئەڵمانیا زیاتر دەبەستن وەک لەوان و دەشیانزانی هەردوو لایان لەگەڵ فەرەنسەدا دەیانەوێ لە ڕێگەی مەسەلەی ئەرمەنەوە زیاتر دەست بخەنە کاری دەولەتی عوسمانییەوە کە لە ڕاستیدا ببووە ئیمچە موستەعمەرەیەکی ئەڵمانیا.

بە پێی گەلێک سەرچاوە ئەڵمانەکان دەستیان لە کوشتارەکانی ساڵانی شەڕی یەکەمی ئەرمەنەدا هەبووە. ((تایمس))ی لەندەنی لەهەمان ژمارەی پێشوویدا کەباسمان کرد دەڵێ گوایە ژمارەیەک کونسوڵە ئەڵمانەکان دەستیان بووە لە هاندانی کاربەدەستە عوسمانییەکاندا دژی ئەرمەن و بەتایبەتی لەمەدا ناوی کونسوڵی ئەڵمانی لە حەلەب دێنێ. وادیارە ئەفسەری ئەڵمانی لە هەندێک ناوچەدا، وەک لە ئورفە، لەگەڵ نیزاتەی ئەشکری عوسمانیدا بوون کەبێ بەزەییانە لەئەرمەنیان داوە لە هەندێک ناوچەی تر سەربازەکان وتوویانە گوایە فەرمانی سوڵتان و ئیمپراتۆری ئەڵمانیا جێبەجێ دەکەن. ئەرمەنەکان خۆشیان لەو باوەڕەدابوون کە ئەڵمانیا بەچاوی ناحەز سەیریان دەکات و دەستی لە ڕێکخستنی کوشتارو ئاوارە کردنیاندا هەیە.

شایانی باسە لەکاتی محاکمەی تالیریاندا لەبەردەمی یەکێک لەدادگاکانی بەرلین بەبۆنەی کوشتنی طەلعەت پاشاوە(بڕوانە پەراوێزی 64) باسی دەوری ئەڵمانیاش لە کوشتارەکانی ئەرمەندا هاتە پێشەوە. دادگەی ناوبراو نەک هەر دانی بەوەدا نا کە تالێریان حەقی خۆی بوو طەلعەت پاشای کوشت و لەسەر ئەو ئەساسە بەرەڵای کرد بەڵکو لە هەمان کاتدا ئەو ڕاستییانەی خرانە بەر دەمی ئەو دادگەیە دەنگێکی گەورەیان لە ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی ئەڵمانیادا دایەوە و لە ئەنجامی ئەوەدا ئەو ڕۆژنامانە داوایان ئەکرد رادەی بەرپرسیی مەعنەویی ئیمپراتۆریی ئەڵمانیاش لە کوشتارەکانی ئەرمەندا دەستنیشان بکرێ.

هەر بەم بۆنەیەشەوە جێی خۆیەتی لێرەدا بە کورتی باسی هەڵوەستی ڕای گشتیی جیهان و دەوڵەتە گەورەکان بەرامبەر کوشتارەکانی ئەرمەن بکەین. تا ئێستە چەند جارێک لە جێگەی خۆیدا باسی ئەوەمان کرد چۆن ئەرمەنەکان لە ژێر سایەی زوڵم و زۆری بێ ئەندازەی عوسمانییەکاندا ناچار بوون ڕۆژبەڕۆژ زیاتر پشت بە دەوڵەتە گەورەکان ببەستن و پەنایان بەرنە بەر.

بەڵام ئەم دەوڵەتانە بەر لەهەموو شتێک لە قوژبتی مەسڵەحەتی خۆیانەوە سەیری ئەرمەن و مەسەلەی نەتەوەیی ئەرمەنیان ئەکرد. کەی بەپێویستیان بزانیایە پشتیان دەگرت و لە سەریان هەڵدەدایێ، گەلێک جاریش خۆیان لە عاستیدا گێل دەکرد یا لەژێر فشاری ڕای گشتیدا بەناو لەسەری دەهاتنە دەنگ.

بەم جۆرە تێ دەگەین بۆ لە کاتی کوشتارەکانی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدا دەوڵەتە ئەوروپاییەکان بەزۆر کەوتنە جوڵە. لە وڵاتێکی وەک فەرەنسەدا تەنها ژمارەیەک لە هەرە پێشکەوتنخوازە ناحەزەکانی دەوڵەت دەنگی نارەزایی خۆیان دەربڕی. بەڵام لە هەمان کاتدا زۆر کەس هەوڵیان ئەدا تەفسیر بۆ وسکت بوون وهەڵوەستی هەلپەرستیی خۆیان بدۆزنەوە . باشترین وەسف بۆ ئەمە نووسەری گەورەی فەرەنسە ئەناتۆل فرانس داویتی کەدەڵێت: (دیارە لەبەر ئەوەی زۆربەی خەڵک ڕووی خۆیان لە قەوماوان وەرئەچەرخێنن، زۆر کەس توانییان ئەساس بۆ گوناهبار کردنی قوربانیکان بدۆزنەوە.).

لەساڵەکانی شەڕیشدا کاتێک ئەوروپا و ئەمەریکا بەخەبەر هاتن کار لەکار ترازابوو، ڕاستیەکەی ئەو بەخەبەر هاتنەشیان زیاتر بۆ ئەوە بوو هێرش بەرنە سەر ئەڵمانیای دوژمنیان. ڕاستە ڕای گشتیی لە ئەمەریکاو بەتایبەتی لە ئەوروپا لەسەر ئەرمەن هەڵیان دایێ، بەڵام ئەولەسەر هەڵدانە یەکجار لەخوێنی ملیۆن و نیوێک بەشەری بێتاوان و لە ئاوارە کردنی صەدان هەزار منداڵ و پیرو پەرپووت کەمتر بوو. قەترەیەک پیاوەتی بوو لە دەریایەکی خوێندا !!.

* * *

لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیانەی تا ئێستە باسمان کردن و ئەو بەراورد و لێکۆڵینەوانەی پێشکەشمان کردن دەتوانین بەدڵنیاییەوە دیسان دووبارەی بکەینەوە کەوا مەسەلەی کوشتاری ئەرمەن زۆر لەوە گەورەترو قووڵتر بوو ئەنجامی هەستی کوێرانەو دواکەوتوویی کورد بێت. مێژوونووسی بەناوبانگ ئارنۆڵد تۆینبی لەم بارەیەوە قسەیەکی ڕەوای لۆرد جێمس برایسی هێناوەتەوە کەلە وتارێکی لە ئەنجومەنی لۆردانندا کاتی خۆی پێشکەشی کردووە و تێیدا وتوویە:((ئەمە ڕواتە کوشتارەکان ک.م.) ئەنجامی هەڵچوونی ڕقی موسڵمانان دژی ئەرمەنە گاورەکان نەبوو. هەمووی بە تەواوەتی لەگەڵ ئیرادەی میریدا دەگونجا. ئەنجامی هەستی ئایینی کوێرانە نەبوو. بەڵکو ئەنجامی هۆی سیاسیی بوو. میری دەیویست خۆی لە دەست گەلە نامووسوڵمانەکان قوتار کات چونکە یەک بابەتیی ئیمپراتۆرییەتیان دەشێواندو عونسورێکیان پێک دەهێنا کە هەمیشە ئامادەنەبوو سەرێ زۆرداریی دانەوێنێ)).

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کەتەنها بەشێک لە میللەتی کورد نەک میللەتی کورد خۆی یەکێک بوون لە داردەستەکانی جێبەجێ کردنی ئەم کارە ڕەشە. لەگەڵ ئەوەشدا کوشتارەکان دەورێکی خراپیان لە ئاڵۆز کردنی پەیوەندیی و برایەتیی کوردو ئەرمەندا بینیی و دوژمنی هەردوولایان لەمەدا قازانجی کردو تەنانەت دوای تەواو بوونی کوشتارەکانیش ئاگری ئەو دووبەرەکییەی هەر خۆش دەکرد. دەوڵەتە گەورەکانیش تارادەیەکی هەست پێ کراو ئەمەیان بەدڵ بوو.

قووڵ بوونەوەی ئەم ناکۆکی و دووبەرەکییە زۆر لەچەند ڕووداوێکدا ڕەنگیی دایەوە. لەهەموو ڕووداوێک زیاتر سەرچاوە ڕۆژئاواییەکان سەرنجیان بۆ کاولکاریی و کوشتاری شاری ڕەواندوز لە ساڵەکانی شەڕدا ڕاکێشاوە. ئەوەبوو کە هێزەکانی ڕووس لە سەرەتای مایسی ساڵی 1916 دا لەژێر سەرکردایەتیی جەنەراڵ چێرنەزوبەفدا بەرەو ڕەواندوز هاتن چوار فەوجی ((فیداکان))ی ئەرمەن و نەستووریان لەگەڵدا بوو. ڕۆژی 13 ی مایس ئەم هێزانە توانییان شاری ڕەواندوز بگرن. ئەرمەنە داخ لەدڵەکان ویستوویانە تۆڵە بسێنن و بە بەرچاوی ڕووسەکانەوە کەوتونەتە گیانی دانیشتوانی ڕەواندوز. بەپێی زۆر سەرچاوە لەکاتی ئەم کوشتارەدا دەوروبەری 5 هەزار پیاوو ئافرەت و منداڵی کورد بوونەتە قوربانیی و گوایە زۆربەی هەرەزۆریان بەگوللە نەکوژراون، بەڵکو فڕێ دراونەتە گەلیی ڕەواندوزەوە. لەنزیکەی دووهەزار خانووبەرەی ناو شاریش تەنها 20 ماڵی بەسەلامەتی دەرچوون.

جگە لە ڕەواندوزیش: هەر لەکاتی کوشتارەکان خۆیاندا، زیانی کەم لەکورد نەکەوت. لەکاتی کوشتاری یەکەمدا تەنها لەیەک ناوچە نزیکەی صەد کورد لەئەنجامی بەرهەڵستیی پیاوانەی ئەرمەن لەڕێبانی خۆیان، کوژران. لەناوچەی دیار بەکریشدا لەموسڵمانەکان بەکوردەوە 195 کەس کوژران، بەڵام لێرە نزیکەی حەفتایان بەدەستی خۆیان کوژران لەکاتی دابەشکردنی تالانیدا. ساڵی 1897 یش ئەرمەنە چەکدارەکان هێرشێکی گەورەیان بۆ سەر هۆزێکی کورد ڕێکخست و زیانی زۆر گەورەیان پێ گەیاند. لەکاتی کوشتاری دووەمیشدا زیانی لەوجۆر و بابەتە لەکورد کەوت.

بە رلەوەی کۆتایی بەم باسە بهێنین زۆر گرنگ و پێویستە سەیری دیوی ئەودیوی مەسەلەکە بکەین، ئەو دیوەی بەداخەوە بایەخی زۆری پێ نەدراوە هەرچەندە بێ ڕوون کردنەوەی ناتوانرێ بەتەواوەتی و بێ لایەن دەوری کورد لەکوشتارەکانی ئەرمەندا دیار بکرێ. ڕاستەو بێ شاردنەوەو پێچ و پەنا باسی ئەوەمان کرد چۆن ئەو کوشتارانە پڕن لە لاپەڕەی ڕەشی هەندێک دەستەو دایەرەی کورد، بەڵام لەهەمان کاتیشدا لاپەڕەی پرشنگداریی کەمیان بۆ کورد تیاتییە.

ج لەکوشتاری یەکەم و چ لەکوشتاری دووەمدا زۆربەی هەرە زۆری کورد بێ لایەن وەستان. هۆیەکی گەورەی ئەم بێ لایەنییە لە هەڕەشەو گورەشەی بێ وچانی کاربەدەستانەوە هاتبوو کەبەهەر چوار لادا بڵاویان دەکردەوە چۆن توندترین سزا چاوەڕوانی ئەو کەسانە دەکات کەکەمترین یارمەتی پێشکەش بە ئەرمەنە لێ قەوماوەکان دەکەن. لە ڕۆژانی کوشتاری دووەمدا(واتە لەساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا) میری بەزۆر ناوچەدا بڵاوی دەکردەوە کە((هەرکەسێک بوێرێ منداڵ، ئافرەت یاکچە ئەرمەن لەماڵی خۆیدا بشارێتەوەو لای بدۆزرێتەوە ئەو کەسە بە ئەرمەنی دادەنرێ و لەپای ئەوە سەری دادەنێ)). لەگەڵێک شوێن لای هەرکوردێک ئەرمەنێک بدۆزرایەتەوە خێرا جاندرمە دەهاتن و هەر ئەو کوردەیان ناچار دەکرد بە دەستی خۆی بیکوژێ.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خەڵکی زۆر ناوچە نارەزایی خۆیانیان بەرامبەر بەکوشتارەکانی ئەرمەن دەردەبڕی. لەگەڵێک ناوچەش یارمەتی برایانەیان بۆ ئەرمەنە لێ قەوماوەکان درێژ دەکرد: بە صەدان و بە هەزارانیان لە مردن و برسیەتی لێ ڕزگار دەکردن. ئەکادیمی گەردلێڤسکی لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێ:

((لە هەموو شوێنێک لەناو کوردا ئەرمەنەکان هاوڕێیان هەبوو کەلەکاتی تەنگانەدا لەدەست تورک ڕزگاریان دەکردن. ئەمە لەکاتی کوشتارەکانی ئەرمەنی کۆتایی

سەدەی نۆزدەدا وابوو. ئێستاش (واتە لەساڵەکانی شەڕی یەکەمدا- ك.م.) هەر وایە زۆر جار کوردی وایان نیشان دەدام کە ئەرمەنیان لە مردن ڕزگار کردبوو)).

بەڵگە و نموونە بۆ ئەم قسەیە زۆرەو دیارە هەر ئەوەش وای لە کوردێکی وەك مامۆستا عەبدولعەزیز یاموڵکی کردووە بڵێ: ((گەر ئەرمەنییەك لە ئەنادۆڵدا مابێت ئەوانەن کەلە شمشێری تورك ڕزگاریان بووە، لەمانەش بێ گەورە کردن سێ لە چواریان بەهۆی یاریدەی کوردەوە ڕزگار بوون)). جا با لێرەدا چەند نموونەیەك بۆ ئەم مەسەلە گرنگەش بخەینە بەرچاو.

لە کاتی کوشتاری ئورفەدا(دوا دوو ڕۆژی ساڵی 1894) نزیکەی 2.500 کەس، کەزۆربەیان منداڵ و ئافرەت بوون، پەنایان بردە بەر کڵێسەی ئەرمەنەکان، بەڵام زۆری نەخایاند نەوت کرا بە کڵێسەداو ئاگری تێبەردرا. لەمانە تەنها یەنجا کەسێکیان لێ ڕزگار بوو ئەویش بەهۆی یاریدەی مستەفا ئاغای ڕەجەب و حەیدەر و خەلیل ڕەجەبەوە. جگە لەوە ئەم سێ کەسە هەموو ئەرمەنەکانی گەڕەکی خۆیان و گەلێکی تریان لە مردن ڕزگار کردووە.

لە کتێبێکی ڕووسیدا کەساڵی 1897 لە مۆسکۆ بەناوی((یاریدەی برایانە بۆڵ قەوماوەکانی تورکیا)) وە چاپ کراوە بەتایبەتی سەرنج بۆ چاکەی پیاوەتیی کورد لەگەڵ ئەرمەندا ڕاکێشراوە. کتێبی ناوبراو دەڵێت: ((گەلێك بەگی کورد وابووە کەزۆر ئەرمەنیان ڕزگار کردووە. مەحموود زادە بەیتوڵڵا بەگ کەبە مرۆڤایەتی و پیاوەتی ناسرابوو، هەموو ناوچەی مۆکسی لە کوشتار قوتار کرد. لەکاتی کوشتارەکەدا لە ناوچەکەی خۆی نەبوو، بەڵام لەبەر ئەوەی دەیزانی پیاو خراپانی کورد نەبووبی ئەو بەقەڵ دەزانن و دەکەونە گیانی ئەرمەنەکان بەپەلە لەوان گەڕایەوەو 400 کوردی ئازای کۆکردەوەو ئەو عەشیرەتە کوردانەی(مەبەست سوارەی حەمیدییەیە-ك.م.) ڕاوانا کەبەرەو ناوچەی مۆکس بۆ کوشتار دەچوون. هەر ئەم بەگە، جگە لەگەلێك یاریدەی تر کەپێشکەشی ئەرمەنی کردوون، ساڵی ڕابوردوو(واتە ساڵی 1895-ك.م.) 300 لیرە یارمەتی بەئەرمەنەکان دا)). لەزۆر ناوچە کوردەکان یاریدەی ئەرمەنەکانیان دەدا کە ڕابکەن و خۆیان بشارنەوە. لە شوێنی تر کار بەوەوە ئەوەستا، زۆر کورد بەچەکەوە دایانە پاڵ ئەرمەنەکان و کەوتنە بەرهەڵستی پیاوەکانی میری بەتیازی داناتی ڕادەیەك بۆ کوشتاری ئەرمەن کوردی دەرسیم لەمەدا لە هەموان پیاوانە تر هاتنە دەست. ئەوان هەربەر لەدەست پێکردنی کوشتارەکان چەند جارێك شان بەشانی ئەرمەن پێکەوە ڕاپەڕیون، لەکاتی هەموو قۆناغەکانی ئەو کوشتارانەشدا لەهیچ یاریدەیەکی پێویست دریغیان نەدەکردو لەبەستنی پەیوەندی لەگەڵ سەردارانی ئەرمەندا سڵیان نەدەکردەوە. تەنانەت لەئەنجامی ئەو جۆرە پەیوەندییەدا بوو ئەفسەرێکی کورد بەناوی مستەفاوەفاوە لەگەڵ هێزەکانی ژێر دەستیدا دژی عوسمانیەکان دایە پاڵ ڕووسەکان. هەر بەو جۆرەش کوردی دەرسیم دالدەی پتر لە 5 هەزار ئەرمەنی ئاوارەیان داو لەدەست کوشتن ڕزگاریان کردن. ئەرمەنەکان خۆشیان زۆر جار دانیان بە هەڵوەستی پیاوانەو چاکەی کوردی دەرسیمدا ناوە کوردە یەزیدیەکانیش کەبۆ خۆیان کەمتریان لە ئەرمەن بەدەست زوڵم و زۆری عوسمانیەکانەوە نەدیبوو بەهەستەوە پشتی ئەرمەنەکانیان گرت و بەپێی توانا یاریدەیان پێشکەش کردن. بە وێنە لەکاتی کوشتارەکانی شەڕی یەکەمدا بەصەدان ئەرمەن لە ڕێگەی دێرەزوورەوە پەنایان بردە بەر کوردە یەزیدیکان کەپیاوانە دالدەیان دان و لەگەڵ ئەو هەموو زەغتەی خرایەسەریان تەسلیمیان نەکردنەوە.

جگە لەوە لەشکری ڕووس بهاتایەتە هەر ناوچەیەکی ئەرمینیا یا کوردستان ژمارەیەکی زۆر لە پەنا بەرانی ئەرمەنیان لای کوردەکان دەبینی. لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەرمەنەکانی گوندی خاتسۆ باسی ئەوەیان کردووە چۆن کوردەکانی هۆزی محەمەدئاغا بە چەکەوە بەرەنگاری سەربازو جاندرمەکانی میری هاتوون و ڕێگەیان نەداون ئەرمەنەکان بکوژنەوە. هەر لەو نامەیەدا نووسراوە((خۆیان (واتە کوردەکانی هۆزی محەمەدئاغا- ك.م.) لەگەڵ ئەوەشدا کە بەدەست برسێتییەوە دەیانناڵاند، دوا پارچە نانیان لەگەڵ ئەرمەنەکاندا دەکرد بەدوو بەشەوە و کەلوپەلی خۆیان بۆ دەفرۆشتن)).

دوای تەواو بوونی شەڕیش لەزۆر ناوچەی کوردستان پەنابەری ئەرمەن دۆزراوەتەوە. هەر دوای بەستنی هودنەی ((مۆدرۆس)) بەماوەیەکی کەم چەند نوێنەرێکی کورد چونەتە لای ئینگلیزەکان لە حەلەب و نامەیەکی تایبەتیان بۆ بردون لەبارەی ئەو ئەرمەنانەوە کەدالدەیان دابوون. لەو نامەیەدا دەڵێن: ((لەگوندو خێوەتەکانماندا 650 ئەرمەنیی هەن زۆربەیان ئافرەت و منداڵن، هاوڕێکانی دراوسێمان پتر لە3800 کەسیان لایە ئێمەبۆ ماوەی چوار ساڵ ئەمانەمان ژیاندوەو حەزناکەین ئەو نانەی پێمان داون بە فیڕۆ بڕوات هەروەها ئاگاداریشین کە 6800 ئەرمەنیی تر لەناو خێوەتی هۆزە دۆستەکانماندا هەن کە لە ڕۆژ هەڵاتن و زۆر لێمانەوە دوورن، بۆیەکا پەیوەندی کردن پێیانەوە زەحمەتە)). هەر لەو نامەیەدا ئەو کوردانە ئامادەیی تەواوی خۆیان نیشان داوە بۆ هەموو جۆرە یاریدەیەکی پێویست بۆ دۆزینەوەو کۆکردنەوەی ئەرمەنە ئاوارەکان. بە صەدان ئەرمەنیی لەو جۆرە، ناوچەکانی کوردستانی عێراق و ئێرانیان کردبووە پەناگە و بەباشی ژیان و دوا ڕۆژی خۆیان تیا مسۆگەر کردبو.

شایانی باسە جگە لە کورد گەلانی تری ناوچەکە هەریەکەیان بە پێی زەروف و توانا یاریدەی ئەرمەنیان داوە لە چەند بەڵگەیەکدا لەم بارەیەوە ناوی چەندکەس هاتووە. هەروەها زۆر تورکی واش هەبوون یاریدەی برایانەی ئەرمەنەکانیان دەدا. تەنانەت کاربەدەستی واش هەڵدەکەوت کە بە ئاشکرا فەرمانەکانی میرییان لە بارەی قەڵاچۆکردنی ئەرمەنەوە جێبەجێ نەدەکرد یا فێڵیان دەدۆزییەوە بۆ ڕزگار کردنی بەشێکیان. لە هەندێك ناوچەش فەرمانبەر و هۆزی عەرەب یاریدەی هەمە جۆریان پێشکەش بە ئەرمەنە لێقەوماوەکان دەکرد. زۆر جاریش چ کورد و چ ئەوانی تر لەسەر ڕزگارکردنی ئەرمەنەکان یاریدە دانیان تووشی سزای قورس دەهاتن: خۆبەهەر کوردێك بزانرایە کە لایەنگری نزیك کەوتنەوەو یەکگرتنی کوردو ئەرمەنە ئەوا بێسێو دوو سەرەونگوم دەکرا و هۆز و پیاوەکانی تووشی سەرگەردانی دەهاتن. ئەم جۆرە یاریدەوهاریکارییانە جگە لەوەی لاپەڕەی پڕ شانازین دەوری دیاری خۆیشیان لە نزیك کەوتنەوەی دواڕۆژی کوردو ئەرمەندا بینی کە لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهاندا سەرەتای دەرکەوت، بە تایبەتی لەو ڕێك کەوتننامەیەدا کە لە نێوان بۆغوز و نۆبار پاشای نوێنەری ئەرمەن و شەریف پاشای نوێنەری کوردا لە کۆنگرەی ئاشتی مۆر کرا. ئارشاك سافراستیان قسەیەکی جوان و بەجێی لەبارەی ئەم ڕێك کەوتننامەیەوە بۆ هاتووە. سافراستیان دەڵێت:

(پیاوە دیپلۆماسی و شارەزاکان و دواییش ڕۆژنامەنووسە ئەورووپاییە جیاوازەکان سەریان لەم ڕێك کەوتنەی ئەرمەن و کورد سوڕما چونکە بۆ ماوەی نیو سەدە وایان دانەناو وایان ئیدیعا ئەکرد گوایە ئەم دوو گەلە دراوسێیە (دوژمنی باوە کوشتەی یەکن) و (هەرگیز پێکەوە کار ناکەن).

بەشێك لەوتاری:

چمکێك لەمێژووی ڕۆژنامەنوسی کوردی

لەکتێبی تێگەیشتنی ڕاستی‌دا:

سەرەتای پەیدابوونی ڕۆژنامەنوسی هەمو گەلێك مێژوی تایبەتی خۆی هەیە. ئەو مێژووە بەستراوە بەگەلێك هۆی جیاوازەوە. بۆیەکا ڕونکردنەوەی پێویستی بە ڕونکردنەوەی زۆر لایەنی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی‌یە. بە نیسبەت پەیدابوونی ڕۆژنامەنوسی کوردی‌یەوە جگە لە مەرجەکانی ناوەوەی کۆمەڵ چەند هۆیەکی دەرەوە دەوری زۆریان تیا بینیوە یەکێك لەو هۆیانە بریتیە لە پەیدابونی ڕۆژنامەنوسی و پەرەسەندنی دەوری لەژیانی ڕوناکبیری و سیاسی گەلانی دراوسێی کوردا.

زۆر بەسەر دۆزینەوەی مەکینەی چاپدا تێنەپەڕی کە ئەوروپاییەکان پیتی عەرەبیشیان دارشت. بەلام ماوەیەکی زۆری دەویست بەر لەوەی چاپخانەی نوێو پیتی عەرەبی بگەنە وڵاتە موسوڵمانەکان. ڕاستە لەکۆتایی‌سەدەی پازدەوە چاپو چاپەمەنی نوێ گەیشتە وڵاتی عوسمانی، بەلام نە ئەمیان و نە ئەویان بە تورکی و عەرەبی نەبوون. یەکەم دەزگای چاپ ئەو جولەکانە هێنایانە تورکیاوە کە لەدەست زورداری فەرمانڕەوایانی ئیسپانیا پەنایان هێنایە بەر وڵاتی عوسمانی ئەمانە سالی 1494 یەکەم چاپخانەیان لە هەموو ئیمپراتۆری عوسمانی‌دا لە ئەستەمول دامەزراند. بەلام تەنها دەوروبەری بیست ساڵێك ژیا. دوا بەدوای ژمارەیە چاپخانەی تری ئەوەدامەزرێنرا کە هەندێکیان بەر شاری تریش کەوتن.

ئەمەرنیەکانیش زو هاتنە مەیدانی چاپو چاپەمەنی‌یەوە. سالی 1565 یەکەم چاپخانەی ئەرمەنی لە ئەستەمول کەوتە کار. سالی 1773 لە ئیچمادزینی نزیك یەریڤان، واتە لەناو ئەرمینیا خۆیدا، چاپخانەیەکی سەربەخۆ بەپیتی تایبەتی ئەرمەنی دامەزرێنرا. زۆری نەخایاند چەند کتێبێکی ئەرمەنی ئایینی و زانستی بە چاپ کراوی کەوتنە بازاڕەوە. دوای ئەرمەن یۆنانی‌یەکان سەرەتای سەدەی حەڤدە چاپخانەی سەربەخۆی خۆیانیان لە ئەستەمول دامەزراند.

چاپ بەزمانی گەلە موسوڵمانەکانی ناو دەولەتی عوسمانی زۆر لەوە دواکەوت. سیاسەتی کوێرانەی سوڵتانەکان و دواکەوتویی خەڵك لەمەدا دەوری گەورەیان بینی. وەك دەگێڕنەوە سالی 1483 سوڵتان بایەزیدی دووەم فەرمانێکی بۆ قەدەغەکردنی چاپ دەرکردو خنکاندنی کردە سزای ئەوانەی لەو فەرمانەی دەردەچن و گوایە سوڵتان سەلیم یاوزیش سالی 1515 ئەم فەرمانەی دوبارە کردۆتەوە. هەرچەندە ئەم باسە جێی گومانەو هێشتا بە تەواوەتی ساغ نەبۆتەوە بەلام ئەوەندە هەیە بەپێی یاسا ڕێگەی چاپخانەی کەمینە ئاینی‌یەکان نەدەدرا هیچ بە زمانی تورکی یا عەرەبی چاپ بکەن. ئەوچاپخانانە خۆیشیان لەگەل بەرزبونەوەی هەستی نەتەوەیی لەناو ئەرمەن و یۆنانی‌یەکاندا یەك لەدوای یەك داخران.

کار لەوەش تیپەڕی. سوڵتانەکان چاپ کردنی کتێبیان بەکفر دادەنا. بە تایبەتی کتێبی ئایینی. هەندێك سەرچاوەی تورکی باسی ئەوە دەکەن چۆن سوڵتان محەمەدی چوارەم (1648- 1687) فەرمانی داوە هەمو ئەو قورئانانەی کابرایەکی ئەوروپایی بەچاپ کراوی لەگەل خۆی هێنابوی‌یە ئەستەمول تووڕ بدرێنە ناو دەریاوە. هەر بە فەرمانی ئەویش ئەو پیتە عەرەبیانەی بەدیاری لە ڤینیسیاوە بۆیان نارد فڕێ درایەتە دەریاوە.

لەگەل ئەوەش ڕوناکبیرانی وڵاتی عوسمانی زو لە بایەخی چاپ گەیشتن. سەرەتا سەدەی حەڤدە ژمارەیەکیان ویستیان چاپخانە لەدەرەوەی وڵاتەوە بهێنن. جێبەجێکردنی ئەم ویستە لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن کارێکی ئاسان نەبو. دەبو فەرمانڕەوایان چەند جارێك تالی ژێرکەوتن لە بەرەمی ئەوروپاییەکاندا بچێژن تا تێبگەن هۆی سەرکەوتنی ئەوان ئەنجامی پێشکەوتنیانە. ئەمە کارێکی وای کرد وردە وردە دەرگا بۆ دەسکەوتی زانستی کافرانی ڕۆژئاوا" بکرێتەوە. بەم جۆرە ڕێگە بۆ دامەزراندنی چاپی نوێش بەزمانی گەلە موسوڵمانەکان خۆش بو. ڕۆژی 5ی تەموزی سالی 1727 سوڵتان ئەحمەدی سێیەم بەپێی فەرمانێکی تایبەتی ڕێگەی دامەزراندنی چاپخانەی‌دا بە کابرایەك کەناوی مستەفا موتەفەڕیق بو بەلام مەرجی بۆ دانا کە هیچ جۆرە بەرهەمێکی ئایینی وەك قورئان و تەفسیرو حەدیس وتەو بابەتانە قەت چاپ نەکات. سەیر ئەوەیە لەم قۆناغەدا خۆشنوسەکان دژی چاپ وەستان و وەك نیشانەی ناڕەزایی بەرامبەر ڕێگەدانی دامەزراندنی چاپخانە قەڵەمو دوێتەکانیان خستە دارە مەیتێکەوەو بەشاردا گێڕایان. لەگەل هەموو ئەمانەش لەکۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەوە کاری چاپەمەنی نوێ هەنگاوی باشی لەوڵاتی عوسمانی بەرەو پێشەوە ناو ئەوەش سەرەتایەکی پێویست بو بۆ پەیدابونی ڕۆژنامەو ڕۆژنامەنوسی لەو وڵاتەدا.

ڕۆژنامەش وەك کتێب سەرەتا لەناو کەمینە ئاینی‌یەکانی ئیمپراتۆری عوسمانیدا پەیدا بو. ئەرمەنیەکان زۆر زو ڕۆژنامەی نەتەوەیی خۆیانیان دامەزراند. بەلام یەکەم ڕۆژنامە لەخاکی عوسمانی خۆیدا سالی 1825 لەشاری ئەزمیر بە فەرەنسی دەرچو. دوای ئەوە بەدەوروبەری حەوت سال (1832) یەکەم ڕۆژنامە بەناوی "تەقویمی وەقایع"ەوە بەزمانی تورکی چاپ کرا. ئەمە بووە سەرەتایەکی گرنگ بۆ مێژوی ڕۆژنامەنوسی گەلانی ناو دەولەتی عوسمانی. چل سالی نەخایاند کە ژمارەی ڕۆژنامەو گۆڤاری ئەم گەلانە گەیشتە 47. لەمانە 13 یان بە تورکی و ئەوانی تریان بە یۆنانی و ئەرمەنی و عەرەبی و بەلغاری و فەرەنسی و چەند زمانێکی تر بون. ڕۆژنامەی تورکی وەك "ترجمان احوال" و "تصویر افکار" و هی تر بەناو خوێندەواری کوردیشدا بلاودەبونەوە. لە ئێرانیش سالی 1851 یەکەم ڕۆژنامەنوسی ئەم وڵاتە گەیشتە پلەیەك شوێنی دیاری لەژیانی ڕۆژانەی کۆمەلدا هەبێ.

جێگەی ڕۆژنامەنوسی لە ژیانی ڕوناکبیری و تایبەت سیاسی ئەم گەلانەدا ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر دەبوون. ناحەزانی عوسمانی و قاجاری چاپەمەنی‌یان کردە چەکی کاریگەری خەباتی سیاسی ڕۆژانەیان. وەك دواییش بەدرێژی باسی دەکەین "عوسمانیانی نوێ" و دوابەدوای ئەوان تورکانی لاو ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامەو گۆڤاریان لەناوەوە دەرەوەی وڵات دامەزراند. شۆڕشگێڕانی ئێران سەرەتای شۆڕشی دەستوری (1905-1911) نزیکەی 150 ڕۆژنامەو گۆڤاری هەمەجۆریان دامەزراند کە هی وایان تێدا بو لەوکاتە زووەدا 5 تا 10 هەزار دانەی چاپ دەکرد. تا دەهات سەنگی ڕۆژنامەو ڕۆژنامەنوسی لەناو عەرەبو ئەرمەندا قورستر دەبو.

بێگومان ئەمانە هەمو لەژیانی ڕوناکبیرو سیاسی گەلی کوردا ڕەنگیان دایەوەو بونە هۆیەکی هاندەری گرنگ بۆ خوێندەوارە دوربینەکانی کە ئەوانیش بیر لە دامەزراندنی ڕۆژنامەی تایبەتی خۆیان بکەنەوە. عەبدولڕەحیم ڕەحیمی هەکاری کە یەکێکە لە پێشڕەوانی ڕۆژنامەنوسی کوردی کاتی خۆی لەم بارەیەوە نوسیویە دەلێ: ئێمە دەبینین چۆن "خەباتا وان (مەبەستی ئەرمەنە= ك. م.) بەشەو ڕۆژ مرۆڤ ێ حەیران دەبێ- هەر ڕۆژەی غەزەتەکەی، هەر ڕۆژێ مجموعەکی، هەر ڕۆژە کتێبەکی دەریدەخەن".

لەگەل ئەوەش کاری ڕۆژنامەنوسی لەناو کوردا زۆر درەنگتر لە گەلانی دراوسێی پەیدابو. دواکەوتویی و بەتایبەتی لاوازی دەستەی ئینتیلیجێنسیا یەکەم هۆی ئەمە بو. هەر بۆ نمونە ڕۆژانی شۆڕشی دەستوری ئێران پیاوە سیاسی‌یەکانی کوردیش دەیانتوانی وەك ئازەری‌یەکان بێکۆسپ ڕۆژنامەی خۆیان دەرکەن. کەچی وادیارە کەسێکیان بیریان لەکارێکی وا پێویست نەکردۆتەوە هەرچەندە هەزاران ڕۆڵەی کورد لەو شۆڕشە گەورەیەدا بەشدار بون.

بۆ پەیدابونی ڕۆژنامەنوسی کوردی دەبو خوێندەواری وەك ڕوی هەرە گرنگی ژیانی ڕوناکبیری و دروست بون و پەرەسەندنی دەستەی ئینتیلیجێنسیا وەك دیاردەیەکی زۆر گرنگی ژیانی کۆمەلایەتی بگەنە رادەیەکی ئەوتۆ ئەبونی چاپەمەنی نەتەوەیی لە گەلی نەگونجێ. ئەم دو ئاڵو گۆڕە پێکەوە بەستراوە لەناو کوردا هێواشتر رویان دەدا وەك لەناو زوربەی گەلانی دراوسێی ئەودا. بەلام لەگەل ئەوەش هەردوکیان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە بونە ڕوداوێکی هەست پێ کراو. بەرادەیەك بایەخدان بە خوێندەواری بووە یەکێك لە دروشمەکانی بزوتنەوەی ئازادیخوازی کورد. لێرەدا پێویستە سەرنج بۆ ئەوەش

راكێشین كە فێرگەی ئاینی لە كوردستان لەدێرزەمانەوە جێگەی شیاوو دیاری بووەو ژنارو خوێندەواری باشی پێگەیاندووە. زوربەی ئەو زانایانە لەهەستو خزمەتی نەتەوەیی راست بێبەش نەبونو دەستی بالآیان لە پێشخستنی ژیانی روناكیری گەلدا هەبوو. حاجی قادرو مەلای گەورەو دەیانی تری وەك ئەوان بەرهەمی پرشانازی ئەو فێرگانە بون كە جگە لەباسی ئاینی بایەخی زۆریان بەئەدەبی نەتەوەییش دەدا.

سەرەرای ئەوە لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە خوێندن لەسەر شێوازی نوێ گەیشتە كوردستانیش بۆ نمونە بەر لە شەڕی یەكەمی جیهان لە عەقرە 30 قوتابیو لەزاخۆ 40و لە عەمادیە 45و لە رەواندزیش ئەوەندەو لە دهۆك 50و لەكۆیە 125و لە سلێمانی لەفێرگەكانی میری دەیانخوێند. دیسان بەر لە كۆتایی سەدەی رابردو چەند فێرگەیەكی روشدیە (ناوەندی) لەناوچە كوردیەكاندا كرایەوە كە ژمارەیەكیان فێرگەی ناوەندی سەربازی بون. بەوێنە سالی 1893 فێرگەیەكی روشدیەی سەربازی لەشاری سلێمانی كرایەوەو پاش چەند سالێكی كەم بەشێك لەدەرچوانی نێررانە بەغداو ئەستەمول. بەر لەكەوتنی عوسمانیەكان ژمارەی قوتابیانی ئەم فێرگەیە گەیشتە 110 كەس جگە لە 70 كەسی تر كە لەفێرگەی ناوەندی مولكی دەیانخوێند.

خوێندنو خوێندەواری لەشاری گەورەی وەك دیاربەكر زۆر لەوە زیاترو خێراتر پەرەی سەند. ئالو گۆرە روناكبیریە گەورەكانی پایتەختو لەرێگەی ئەوەوە پێشكەوتنی گەلانی رۆژئاوای ئەوروپا زیاتر كاریان كردە سەر دەستە خوێندەواری نوێی ئەو جۆرە شارانە. لەوەش گرنگتر ئەوە بو كە ژمارەیەكی زۆر لە خوێندەوارانی كورد وەك فەرمانبەر یا قوتابی دەزگای زانستیو سەربازی لە ئەستەمول كۆبوبونەوە. هێشتا سەدەی نۆزدە كۆتایی نەهاتبو كە لەناو ئەمانەدا هیوا هەلكەوت بۆ خوێندن یا كاری دیپلۆماسی رویان كردە ئەوروپاش. دیارە ئەم روداوانە چاوی خوێندەواری كوردیان كردەوەو خستیانە سەر رێبازێكی نوێ. هیچ لە خۆوە نیە یەكێكی وەك مستەفا پاشا یامولكی كە لە ریزەكانی سوپای عوسمانیدا گەیشتە بەرزترین پایەو ماوەیەكی زۆری ژیانی لە ئەستەمول بردە سەر، دوای گەڕانەوەی لەكاتێكی ناسكی مێژووی گەلەكەیدا ئەو هەمو بایەخەی بەكاری رۆژنامەنوسیدا. یا چۆن نەوەی بەدرخان پاشاو كورانی جەمیل پاشا چاپەمەنیان خستبووە سەرو ئەركەكانی خەباتی بیوچانی رۆژانەیان.

ئەمانە لەگەل پەرەسەندنی خەباتی نەتەوەییو زۆربونی قشاری زولمو زۆری عوسمانیو قاجاریو چەسپ بونی رۆژنامەنوسی وەك كارێكی كاریگەر لەناو هەمو دراوسێكانی كوردا رێگەیان بۆ پەیدا بونی رۆژنامەنوسی كوردی خۆش كرد. بەلام بەهۆی رژێمی خوێناوی سولتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە دوامەرجی لەدایك بونی كۆرپەی نوێ لەناو ولات خۆیدا نەبو. ئەمەو چەند هۆیەكی تر كە لە خوارەوە باسیان دەكەین، شاری قاهیرەیان كردە شوێنی لەبار بۆ چاپ كردنی یەكەم رۆژنامە لەمێژوی كوردا.

سولتان عەبدولحەمید كە سەرەتا خۆی بە دەستورپەروەر دادەنا لە راستیدا پیاوێكی غەداری ترسنۆكو فێلباز بو لەو رۆژەوەی هاتە سەر تەخت (سالی 1876) كەوتە گیانی هەر شتێك بۆنی ئازادیو دیموكراسیو پێشكەوتنی لێ دەهات. "فەلسەفەی" حوكمی سولتان عەبدولحەمید دانانی وەزیرو كاربەدەستی گەورەی نیمچە خوێندەوار بو. خۆی دەیگوت: "دەزانم دورو بەرم بەدن تەنراوە.. بەلام من وای بەباش دەزانم ئەم پیرە دزانە لەسەر كار بهێلمەوە.. ئەمانە بۆ من دلسۆزن".

عەبدولحەمید هەمو قونوقوژبنێكی ئەستەمولو شارە گەورەكانی بەپیاوی خۆی ئاخنی بو. بەپێی سەرگوزشتەی مێژونوسان لەسەردەمی سولتان عەبدولحەمیدا دەبو هەمو فەرمانبەرێكی تورك لەهەمان كاتدا پیاوی گوێ قولاغی كۆشكی یەلدز بن. زۆر جار برا خەیەری لەبرا دەداو بەو جۆرە پاداشتێكی چەوری وەردەگرت". یەكێك لەتوركانی لاو هەر لەم بارەیەوە وتویەتی: "لە توركیا (ی سەردەمی عەبدولحەمیدا- ك. م.) تاقە رێگەیەك، تاقە ئامانجێك مابۆوە: كۆكردنەوەی پارەو خەرج كردنی بە

سەفاهەت. بەلام بۆ گەیشتن بەوە دەبو ببی بە پیاوی کۆشکو دڵسۆزی خۆت بەگوێ نەدانە باوکو دایکو براو هاوڕێو بیرو ویژدانو هەمو هەستێکی نیشتمانیو مرۆڤایەتی ساغ بکەیتەوە".

دیارە دەبو ڕۆژنامەنوسی لەژێر سایەی فەرمان ڕەوایی 33 ساڵەی سوڵتان عەبدولحەمید بکەوێتە زەلالەتەوە. لێرەدا چەند نمونەیەکی کەمی مانادار دەخەینە بەرچاو. هەرچەندە یەکەم "یاسای چاپەمەنی" کە ساڵی 1857 دانرابو پڕ لە مەرجو بڕیاری قەدەو گران بو بەلام سوڵتان پێی قایل نەبو بۆیە پێنج جار (لە ساڵی 1857وە تا ساڵی 1900) تاڵو گۆڕی تێدا کرد تا وای لێهات تەنها بۆ پێکەنین بشێ. ڕۆژنامەنوسان مافی ئەوەیان نەما بەهیچ کلۆجێك ناوی مەدحەت پاشاو دەستورو دینامێتو بۆمباو شۆڕشو سۆشیالیزمو مافی مان گرتنو ئازادیو سەربەستیو یەکسانیو خەبات یا باسی کوشتنو لابردنی هیچ فەرمانڕەوایەك بنوسن تەنانەت ناوەی "فیل" و "فەرەج" و "قاچاغ"یش بۆ ڕۆژنامەنوسان نەمابو چونکە سوڵتان خۆی ڕەقیبی چاپەمەنییەکانی ئەستەمولو پیاوە دڵسۆزەکانی شارە گەورەکان بون. لەسەر یەك دو هەڵەی چاپ کە مانای ڕستەیەکی گۆڕیبو بەجۆرێك بۆنی توانجی لێ بێت ڕۆژنامەی "صەباح" چەند ساڵێك قەدەغە کرا. لەبەر ئەوە هیچ سەیر نییە کۆتایی حوزەیرانی ساڵی 1894 ڕۆژنامەنوسانی ئەستەمول سەری دنیایان لێ هاتەوە یەك چۆن هەواڵی کوشتنی سەرەك کۆماری فەرەنسەس. کارنۆ بڵاو بکەنەوە. لەلایەکەوە نەدەبو توختنی باسی کوشتنی سەرۆکی دەوڵەتێك بکەون. لەلایەکی تریشەوە زاتیان نەدەکرد بنوسن بەنەردی خواو لەبەر پیری مردووە چونکە سوڵتان لەگەڵیدا هاوتەمەن بو. بەم جۆرە هیچ ڕۆژنامەیەك بەخۆیدا زانەبەرمو لە دێڕێکی بچوك زیاتر بنوسن کە ئەویش بریتی بو لە ڕاگەیاندنی هەواڵی مردنی. بە کورتی ڕقی ئاپۆزی عەبدولحەمید بەرامبەر ڕۆژنامەنوسی سەربەست گەیشتبووە ڕادەیەك تەنانەت دوای هێنانە خوارەوەشی لەسەر تەختی خەلافەت (ساڵی 1909) خۆزگەی بەوە دەخواست ڕۆژێ لە ڕۆژان بگەڕێتەوە کۆشکی یەڵدز تاوەکو "سەرتاپای ڕۆژنامەنوسان توورداتە تەندورەوە".

بێگومان لەژێر سایەی ڕژێمی لەو بابەتە قەت چاوەڕوان نەدەکرا ڕێگەی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەی کوردی بدرێ، جا یا کەس زاتی داواکردنی مافی دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی بەزمانی کوردی نەدەکرد یا ئەوی بیوێرایەو لەژێر هەر پەردەیەکدا داوایەکی وای بکردایە بەدەستی بەتاڵ دەگەڕایەوە دواوە.

جگە لەوانەی باسمان کرد بۆ ئەمە هۆیەکی گرنگی تر لەئارادا بو. ڕژێمی سوڵتان عەبدولحەمید بە توندی دژی وریابونەوەی نەتەوەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی بو. لەسەردەمی فەرمانڕەوایی ئەودا لە زۆر شوێن بێبەزەییانە لە بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی کوردو گەلانی دراوسێی کورد درا. هەروەها سوڵتان دەیویست هۆزە چەکدارەکانی کورد بکاتە یەکێك لە دارودەستەکانی بۆ لێدانی ناحەزانی خۆیو دەستەو دایەرەی. لەبەر ئەوەش بو کە "سوارەی حەمیدی" لە چەکدارانی ئەو هۆزانە دروست کرد. دیارە سوڵتانی کورتبین شتێکی نەدەویست پێچەوانەی ئەو ئارەزووە ناهەموارەی بێ.

بەم جۆرە دەبو خوێندەواری کورد وەك خوێندەواری زۆربەی گەلانی ناو دەوڵەتی عوسمانی بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەی خۆی بیر لە شوێنی تر بکاتەوە. قاهیرە لە بارترین جێگە بو بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە. بەر لە هەمو شت میسر لە زۆربەی وڵاتانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر پەیوەندی لەگەڵ شارستانەتی ئەورووپا هەبو. سەرەتای پەیدابونی ڕۆژنامەنوسی ئەم وڵاتەدەگەڕێتەوە سەردەمی ناپلیۆنو لەشکری فەرەنسی بۆ ئەوێ، واتە کۆتایی سەدەی هەژدە. دوای داگیرکردنی میسر لەلایەن لەشکری ئینگلیزەوە (ساڵی 1882) دەسەڵاتی عوسمانی دەنگی ماو ڕەنگی نەما. لەگەڵ ئەوەش فەرمانڕەوایانی ئەستەمول دەیاننوسی کەڵك لەباری سیاسی نێوان دەوڵەتانو تاڵو گۆڕی ناو میسر وەربگرن بۆ گێڕانەوەی دەسەڵاتی لەکیس چویان. ئەمە بووە هەوێنی دوبەرەکییەکی شاراوە لەنێوان ئینگلیزو تورکدا کە تا دەست پێ کردنی شەڕی یەکەمی جیهانی خایاند. ڕۆژنامەنوسی لەم دوبەرەکییەدا دەورێکی گەورەو سەیری بینی. سوڵتان عەبدولحەمید بەهەر چوار لادا هەوڵی دەدا هەستی ڕۆژنامەکانی میسر بەلای خۆیدا ڕاکێشێ. بۆ ئەم مەبەستەی پارەی زۆری دەداو هەستی ئایینی دەبزواندو عوسمانی پەروەرانی هان دەدا تا ڕۆژنامەی نوێ لە قاهیرە دامەزرێنن. تەقەلای سوڵتان لەم مەیدانەدا بێ سودو ئەنجام نەبو. مێژونوسێکی عەرەب لەم بارەیەوە نوسیویە دەڵێ:

"تورکیا هەرچەند لاواز بو، بەلام هەوڵی دەدا هەستی خەلك دژی داگیرکەران (ی ئینگلیز - ك. م.) ببزوێنێ چونکە نەیدەویست بەیەکجاری میسری لەکیس بچێ. هەمان کات زۆر میسری ئەڵقەم لەگوێی تورکیا بونو ئەوەش بۆ خۆی ئەنجامی هەستی ئایینی بو. لەبەر ئەوە ڕۆژنامەی وا پەیدا بو کەبەلای دەوڵەتی عوسمانیدا مەیلی هەبو، هی واش هەبو بە هاندانی ئەو دامەزرا. "المؤید" و "القاهرة" و (الاهرام)ی ئەوساو چەند ڕۆژنامەیەکی تر لەوان بون کە بەلایەنگری ئەستەمول دادەنران.

دیارە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر بەرامبەر بەمە دەستەوەستان نەوەستان، بەتایبەتی چونکەسوربون لەسەر مانەوەی خۆیانو دەرپەڕاندنی یەکجاری عوسمانییەکان لەمیسرو بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەش ئامادە بون بێ سێو دو پەنا بەرنە بەر هەر ڕێگەیەك دەست بدا. کۆششی ئینگلیز لەم مەیدانەدا لە کۆششی عوسمانییەکان گەلێك بەرهەمدار تر بو. ئەمە بەر لە هەموشت ئەنجامی ئەوە بو کە توانای دەسەڵاتیان زۆر لەوان زیاتر بو. ڕۆژنامەی وەك "الوطن" و "الزمان" و "مرآة الشرق" و (النیل" و "المقطم" هی تر کەوتنە هێرش بردنە سەر دەسەڵاتی عوسمانیو نیشان دانی عەیبو عاری. دوبەرەکییەکی توندو تیژ لەنێوان ڕۆژنامە ئینگلیز خواکانو ئەوانی سەر بە ئەستەمول دروست بو.

سەرەڕای ئەوە کاربەدەستانی ئینگلیز لە میسر دەرگایان بۆ هەمو ناحەزانی سوڵتان عەبدولحەمیدو ڕژێمی عوسمانی خستە سەر پشت. شاری قاهیرە بووە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی کۆبونەوەو خەباتی تورکانی لاو کە دوژمنی هەرە گەورەو بەتوانای سوڵتان بون. یەکێك لەو کارانەی تورکانی لاوی دەرەوەی وڵات بایەخی زۆریان پێ دەدا دەرکردنو بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە بو بە چەند زمانێك لەبەر ئەوە قاهیرەش بووە ناوەندێکی گرنگی خەباتیان لەم مەیدانەداو ئەو ڕۆژنامانەی لەوێ دەریان دەکردن بوبونە ڕویەکی دیاری چالاکییان شایانی باسە یەکێك لەو ڕۆژنامانە کە ناوی "اجتهاد" بو دوکتۆر عەبدوڵلا جەودەتی کورد بڵاوی دەکردەوە کە بۆخۆی یەکێك بو لەیەکەم دەستەی دامەزرێنەری کۆمەڵی "تورکانی لاو".

بەهەمان دەستور کاربەدەستانی ئینگلیز ماوەیان دەدا بە ناحەزانی تری سوڵتان میسر بکەنە مەڵبەندی کارو خەباتیان. نیشتمانپەروەرانی ئەرمەن وەك نیشتمانپەروەرانی تورك لێرە بەگەرمی کەوتبونە جمو جوڵ. ئەوانیش لە قاهیرە ڕۆژنامەی خۆیان هەبو.

بەم جۆرەو هەر لەبەر ئەو هۆیانەی باسمان کردن، میسر بووە باشترینو نزیکترین شوێن بۆ لەدایك بونی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی کوردا. ڕۆژی پێنج شەممەی 30ی "ذو القعدە"ی ساڵی 1315ی کۆچی - 9ی نیسانی ساڵی 1314ی ڕۆمی کە دەکاتە 22ی نیسانی ساڵی 1898ی عیسایی لەشاری قاهیرەی میسر یەکەم ژمارەی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی لە چاپخانەی "الهلال" لە لایەن میقداد مەدحەت بەگی نەوەی بەدرخان پاشاوەچاپکرا.

بەم مەیتەتو دەردی سەرییە بناغەی ڕۆژنامەنوسی کوردی دانرا کە وەك دیمان تەنها دراشتنی گەلێ ساڵی پێویست چونکە ژانی گەلی کورد بۆ لەدایك بونی یەکەم ڕۆژنامەی زۆر زیاتری لەژانی گەلانی تر خایاند. جێگەی خۆیەتی لێرەدا باسی ئەو نامەیە بکەین کە ڕوناکبیرێکی کورد ناردویە بۆ خاوەنی "کوردستان" و تێیدا بەداخەوە پێی دەڵێ تۆ درەنگ دەستت پێ کردو دەبو بەر لە 20 ساڵ، واتە حەفتاکانی سەدەی نۆزدە، ڕۆژنامەکەت دەرکردایە.

وەك دووایش باسی دەکەین میقداد مەدحەتو بەتایبەتی عەبدوڕڕەحمان بەگی برای لە نزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ تورکانی لاودا هەبو. ئەمەش بۆ خۆی ئاراندیە کاری دەرکردنی "کوردستان"ی ئاسان کرد. لەو پەیوەندییە نزیکەی بەدرخانییەکان وای لەژمارەیە مێژونوس کردووە ڕۆژنامەی "کوردستان"یش بە یەکێك لە ئۆرگانەکانی تورکانی لاو لە قەڵەم بدەن بەلام ڕاستییەکەی "کوردستان" ڕۆژنامەی سەربەخۆی نیشتمانپەروەرانی کورد بو کە زۆر شت لەو سەردەمەدا لەگەڵ ناحەزانی ڕژێمی عەبدولحەمید لە یەك سەنگەردا کۆی دەکردنەوە.

دەمێکە ژمارەیەکی زۆر لە کوردو ڕۆژهەڵاتناسان بایەخ دەدەن بە مێژوی یەکەم ڕۆژنامەی کوردیو شوێنی لەژیانی ڕوناکبیریو سیاسی کوردستاندا. مینۆرسکی پتر لە 60 ساڵ لەمەوبەر باسی

دەرچونی "کوردستان"ی لە قاهیرە کردووە دوای ئەو بە دو ساڵ (ساڵی 1917) گەردلێفسکی بەم جۆرە هەمان باسی هێناوەتە کایەوە: "ساڵی 1898 لە قاهیرە رۆژنامەی "کوردستان" دەرچو، دوایی لە جنێڤ دەست کرایەوە بە بلاوکردنەوەی. ئەم رۆژنامەیە کوردێک کە مەدحەتی کوڕی بەدرخانی ناودار بو دەری کرد. دیارە لە تورکیا بلاوبونەوەی قەدەغەبو" دوابەدوای ئەمان زۆر کوردناسی تر باسی ساڵی دەرچوونی "کوردستان" یان بەدروستی کردووەو بەبێ ئەرخاندنیانە دوکتۆر بلەچ شێرکۆ دەربارەی "کوردستان" نوسیویە دەڵێ: نیشتمانپەروەرانی کورد لەناو خۆیاندا بڕیاری دەرکردنی ئەم رۆژنامەیەیان داو بەو جۆرە بووە ئۆرگانی ئەوان. دکتۆر شاکر خەصباکیش دەرچوونی "کوردستان" بەسەرەتای گۆڕین یا قۆناغێکی نوێ لەژیانی کوردا دادەنێت.

چاوگێڕانێکی خێرا بە ناوەرۆکی ژمارەکانی "کوردستان"دا ئەم راستییە ساغ دەکاتەوەو دەری دەخات چۆن رۆژنامەنوسی کورد لەسەرەتای لەدایک بونیەوە لەژێر رەبری زوڵم و زۆری عوسمانییان و تاڵ و گوڕی فیکری ناو دەستەی روناکبیری کوردا رێگەی خەباتی راستی بۆ خۆی هەڵبژارد. لەیەکەم ژمارەیەوە "کوردستان" "وریاکردنەوەو هاندانی فێربونی صەنعەت"ی کردە دروشمی خۆی. وەک جگەرسۆزو دوربین زۆرجار باسی نرخ و بایەخی خوێندن و خوێندەواری دەکاو لە رۆڵەی کورد دەپاڕێتەوە ئەویش وەک رۆڵەی گەلانی تر روکاتە خوێندن بە ئیازی زیاتر برواندنی هەستی کۆمەڵانی خەڵک لەم بارەوە "کوردستان" زۆ زۆ پەنا دەباتە بەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر "د. خ" دەرحەق پێویستی و قازانجی فێربون. "کوردستان" دەیویست بەهەموان راگەیێنی چۆن خوێندەواری بۆتە هەوێنی پێشکەوتنی گەلان. ئەوەتە بەیاریدەی خوێندن ژاپۆن بەسەر چین و میسر بەسەر سوداندا زاڵ بون. لە عەقڵەوە دەیویست مەسەلەی ئاین و خۆشەویستی نیشتمان تێکەڵ یەک کاو بەوجۆرەلاوی کورد بجولێنێ. دەیویست لەرێگەی قسەی پڕ بایەخی شاعیری گەورەی وەک خانییەوە کورد بۆ "اتفاق" هانداد. هەرکات ناوی "کوردستان" هاتە پێشەوە دەبێ دو روی پڕ شانازی ئەم رۆژنامەیە بخرێتە بەرچاو. یەکەمیان هەڵوەستییە بەرامبەر گەلی ئەرمەن و ئەوی تریان بەرامبەر بەو دەزگا سەربازییە دواکەوتووەی سولتان دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدە بە ناوی "سوارەی حەمید"یەوە لە پیاوی چەکداری هۆزانی کورد دایمەزراند.

وەک ئاشکرایە لە ئەوەدەکانی سەدەی رابردووەوە فەرمانڕەوا شۆڤێنییەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەناحەق کەوتنە گیانی نەتەوەی ئەرمەن و ویستیان هۆزە چەکدارەکانی کورد بکەنە یەکێک لەداردەستە هەرە کاریگەرەکانی جێبەجێ کردنی ئەو کارە گلاوەیان. پەردە لە رولاداتی ئەو کارەو بەرهەڵستی کردنی بۆ قۆناغی خۆی ئەرکێکی ئاسان نەبو، لەو کاتەدا کە زۆرکەس کوێرانە دەستی خۆیان بەخوێنی ئەرمەن رەش دەکردو لەوانی زیاتر دەستیان بەکڵاوی خۆیانەوە دەگرت با ئەیبا "کوردستان" دڵسۆزانە بانگی ئەوەی کوردی دەکرد لە مەبەستی راستەقینەی سولتان عەبدولحەمید بگەن و نەبنە هۆی لەناوبردنی ئەرمەنی دراوسێی دێرینیان، بەپێچەوانەوە، "کوردستان" بەگەرمی داوای لێ دەکردن پارێزگاری برا ئەرمەنییەکانیان بکەن هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی هەردو لایان وەک یەک گیرۆدەی زوڵم و زۆری سولتان عەبدولحەمیدو دەستەو دایەرەی ئەون، داوای لێ دەکردن شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بکەنە نمونەو دەرسی لێ وەرگرن چۆن کاربەدەستانی ئەستەمول لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەدا نەیانتوانی دژی گاوران هانی دەن. جاری وا هەبو "کوردستان" لە دڵسۆزییەوە بەرەقی روی دەمی دەکردە گەلی کورد تاوەکو زیاتر بیبزوێنێ و لەو کارە ناهەموارەی دوربخاتەوە.

عەبدوررەحمان بەدرخانی سەرنوسەری "کوردستان" راسترین هەڵوەستی بەرامبەر کوتارەکانی ئەرمەن هەبو، کار گەیشت بەوەی ئەم پیاوە دوربینە بەئاشکرا حاشای لە عوسمانی کوڕی کرد چونکە لە کوشتاری ئەرمەندا بەشدار بو.

بەهەمان چەشن "کوردستان" بە ئەوپەڕی تێگەیشتنەوە "سوارەی حەمیدی"و مەبەستی شاراوەی دامەزراندنی هەڵسەنگاند. کاتێک ژمارەیەکی زۆر لە سەرەک هۆزانی کورد رەشبەڵەکیان بەبۆنەی دامەزراندنی ئەو دەزگایەوە دەگێڕاو هی وایان هەبو وای دەزانی خێرو بەرەکەت بۆ هەمو کورد دێنن(!) "کوردستان" بەهەموانی رادەگەیاند کە مەبەستی سەرەکی "سوارەی حەمیدی" خەریک کردنی کوردو خۆشکردنی ئاگری دوبەرەکی نێوان ئەوان و ئەرمەنە تاوەکو دژی سیاسەتی چەوساندنەوەی سولتان یەک نەگرن. دیارە دەزگایە بۆ کاری وا ناڵەبار دامەزرابێ دەبو لە زیان بەولاوە هیچی لێ چاوەڕوان نەکرێ. جێگەی تەقدیرو نیشانەی دوربینییە کە "کوردستان" بەهەمان دەستور روی کردۆتە نیشتمانپەروەرانی عەرەبو داوای لێ کردون بەقسەی سولتان هەڵنەخەڵەتێن و رێگە نەدەن بە دامەزرانی "سوارەی حەمیدی" لەناو هۆزی چەکداری عەرەبدا.

زۆر روی تری "کوردستان" وەک یەکەم رۆژنامەی کوردی سەرنج رادەکێشن. "کوردستان" لەهەر رێگەیەکەوە بۆی لوابێ هەوڵی داوە هەستی کورد بەشێوەیەکی دیموکراسییانە ببزوێنێ. لەبەر خاتری ئەم مەبەستە زۆر لاپەڕەی "کوردستان" بۆ باسی ئەدەبو مێژوی کورد تەرخان کراون و بە بەیتی پڕماناى "مەم و زین"ی خانی رازێنراونەوە.

لەبەر ئەمانەو زۆر هۆی تری وەک ئەوان دەبو "کوردستان" ئاوارەی وڵاتان و میوانی شاران بێ. راستە زۆر ئۆرگانی نیشتمانپەروەرانی تری ناو ئیمپراتۆری عوسمانی وەک "کوردستان" دەربەدەر بون، بەڵام هیچ کامیان بەرادەی ئەو ناچار نەبون شارەو شار کەن. ژمارە یەک تا پێنجی لە قاهیرەو شەش تا نۆزدەی لە جنێڤو بیست تا بیستو سێی دیسان لە قاهیرەو تەنها بیستو چواری لە لەندەن و بیستو پێنج تا بیستو نۆی لە فۆلکستۆنی باشوری ئینگلتەرەو سیو سییەکی جارێکی تر لە جنێڤ چاپ کراون. ئەم "گەشتە"ی "کوردستان" تەنها 47 مانگو 22 رۆژی خایاند. هەر لەبەر ئەوەشە کە لەو ماوەیەدا لە بریتی (96) تەنها (31) دانەی لێ دەرچو، واتە لە بریتی پازدە رۆژ کە بڕیار بو، هەر ژمارەیەی پتر لە 45 رۆژی بەردەکەوێ. گەلێ جار خاوەنی "کوردستان" داوای خۆش بونی لە خوێنەر کردووە چونکە نەیتوانیوە کاتی خۆی رۆژنامەکەی دەرکا.

دەرچونی کوردستان بووە گرێیەکی تر لە ناخی دڵی سولتان عەبدولحەمیدو دەستەو دایەرەکەیدا. ناوەرۆکی ئەو ژمارانەی "کوردستان" کە بۆ یەکەم جار لە قاهیرە چاپ کران رون نیشانی دەدەن چۆن پیاوانی سولتان کەوتونە شەڕ فرۆشتن و بیانوگرتن بە میقداد مەدحەت بەدرخان. کار گەیشتووە بەوەی داوایان لەکاربەدەستانی میسر کردووە وەک "تاوانبارێک" میقداد مەدحەت بدەنەوە دەست ئەستەمول، وادیارە ئەمە پاڵی نا بە بەدرخانییەکانەوە ناچار "کوردستان" بگوێزنەوە ئەوروپا.

پەیوەندی نزیکی عەبدوررەحمان بەدرخان لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی تورک زیاتر رقی سولتان عەبدولحەمیدی هەڵدەستاند. زۆر لە بیروباوەڕی کۆمەڵی "تورکانی لاو" لەناوەرۆکی وتارەکانی "کوردستان"دا ئاشکرا رەنگیان داوەتەوە. عەبدوررەحمان بەردخان یەکێک بو لەبەشدارانی یەکەم کۆنگرەی ئەم کۆمەڵە کە شوباتی ساڵی 1902 لە پاریس بەسترا. جگە لەوە جاروبارێش لە رۆژنامەی "عوسماتلی" ئۆرگانی ئەو کۆمەڵەدا وتاری بلاودەکردەوە. سەرەڕای هەمو ئەمانە ژمارەکانی ئەوروپای "کوردستان" ئاشکرا لە چاپخانەکانی کۆمەڵی "تورکانی لاو" چاپ کران. لەدوا لاپەڕەی زوربەی ئەو ژمارانەی لە ئەوروپا چاپ کران ناوی ئەو چاپخانانە بە ئاشکرا تۆمار کراوە.

دیارە ئەوەندە بەس بو بۆ ئەوەی "خاکی کوردستان لە "کوردستان" قەدەغە کرێ. خاوەن و خوێنەرانی چەند جارێ باسی ئەمەیان لەسەر لاپەڕەکانی "کوردستان" خۆی کردوە. بەڵام کپ کردنی دەنگی خەباتگەری رەسەن کارێکی مەحاڵە. بەپێی ئەو یاسا چەسپاوە "کوردستان" توانی وەک یەکەم رۆژنامەی کوردی تا رادەیەکی زۆر دەوری مێژویی خۆی ببینێ. وەک لای راستی ناوی رۆژنامەکە خۆیەوە نوسراوە خاوەنی هەرجارە دو هەزار دانەی لێ ناردۆتە کوردستان بەو نیازەی بێ پارە بەسەر خەڵکدا دابەش بکرێن. دور نییە بۆ جێبەجێ کردنی ئەم کارە گرنگە بەدرخانییەکان پەنایان بردبێتە بەر یاریدەی نیشتمانپەروەرانی تورک و ئەرمەن. هەر چۆن بێ ئەو سەردەمە ناردنی رۆژنامەی نەیاری سولتان عەبدولحەمید بۆ خەڵکی ناو وڵات کارێکی باو بو. بەرێوەبەرانی ئەو رۆژنامانە هەزارو یەک فروفێڵیان دەکرد بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستەیان: جاری وا هەبو رۆژنامەکانی خۆیان دەخستە ناو چاپەمەنی ئەوتۆوە کە وێنەی سولتان یا باسی باشی ئەویان تێدا

The Bedirkhans
Kurdish Family

بو. رۆژنامەنوسانی عەرەبیش بۆ سەر لێ شێواندنی عوسمانیو ئینگلیز یا پیاوانی خدێو پەنایان دەبردە بەر ئەو جۆرە فێڵە. یەکێکیان دە جار ناوی رۆژنامەکەی خۆی گۆری دیارە بۆ ئەوەی نەناسرێتەوەو بەوجۆرە بگاتە ناو ولات.

گومان لەوەدا نی‌یە لە هەر رێگەیەکەوە بوبێ بەدرخانی‌یەکان "کوردستان"یان گەیاندە دەست سەرەک هۆزو روناکبیرانی کورد. لە زۆر نوسینی ناو "کوردستان"ەوە دەردەکەوێ ژمارەکانی زوبەزو دەگەیشتنە زۆر ناوچەی کوردەواریو شوێنی تری ناو دەولەتی عوسمانی. هەر زو پەیوەندی لەنێوان خاوەنی "کوردستان"و روناکبیری کوردا دروست بو. لە لاپەرە چواری ژمارە دوی "کوردستان"دا میقداد مەدحەت بەدرخان باسی نامەی "هەندێك میرو ئاغای کورد" دەکاو دەلێ داوایان لێ کردووە باسی "حالی تهۆو ئەدبیاتا کوردی" بلاو بکاتەوە. لە ژمارە سێیدا نامەی کوردێکی شام بلاو کراوەتەوە کە باسی ئەوە دەکا چۆن "کوردستان"یان پێ گەیشتووەو خەلك لە خۆشیانا ماچیان کردووەو کۆتاییش گەلێك رەحمەتی بۆ میقداد مەدحەتو باوو باپیری ناردووە. دوای ئەوە بە دو ژمارە نامەی "اطنەیی سید طاهر بوظی"ی بلاو کردۆتەوە کە خاوەنی بەرز ناوەرۆکی "کوردستان"ی نرخاندوەو باس دەکا چۆن لە "خوێندنەوەی تێر نەبووە"و داوا دەکا هەرجارەی "چل پەنجا" دانەی بۆ بنێرن چونکە ئەدەنە "وەك بازێری کوردی لیهاتووە"و "هەر سالەی دە پازدە هەزار" کوردی تێدەپەڕێو گەلیکیان وەك دەلێ، لەوێ دەمێنێتەوە. لە ژمارەی تری "کوردستان"دا نامەی خەلکی ماردینو دیاربەکرو موسلّو شوێنی تر بلاوکراونەتەوە. لەوەش گرنگتر: لەسەر لاپەرە چواری ژمارە سیازدە لیستەی ئەو پارەیە بلاوکراوەتەوە کە بەشدارانی "کوردستان" لەدیاربەکرو سلێمانیو ئەدەنەوە ناردویانە.

وا دیارە "کوردستان" لەدەرەوەش؛ تایبەت لەناو رۆژهەلاتناسانا، دەنگی داوەتەوە. عەبدوڕڕەحمان بەردخان لەژمارە سیازدەی "کوردستان"دا باسی ئەوە دەکا چۆن لەوەتەی دەستی کردووە بە دەرکردنی رۆژنامەکەی، "گەلێك مرۆڤی ئەجنەبی ئەلەمانو نیمچە (نەمسایی- ك. م.) و ئینگلیز" ئیشتراکیان تیدا کردووە "علی الخصوص یەك ئەلەمان هەیە ناوی ڤێ مسیو (مارتن هارتمان)ە" کە زوربەی زمانی گەلانی رۆژهەلات دەزانێو تەنانەت لەگەل ئەو خەریکی فێربونی کوردیشە. هیچ دور نی‌یە ئەو 26 ژمارە دەگمەنەی "کوردستان" کە لە کتێبخانەی دەولەتی ماربورگی ئەلەمانیای رۆژئاوا پارێزراون هەر ئەوانە بن کە کاتی خۆی بۆ زانای بەناوبانگ هارتمان چون.

شایانی باسە ژمارەکانی یەکەم رۆژنامەی کوردی ئێستە زۆر بە دەگمەن دەست دەکەون. جگە لەو 26 ژمارەیەی کتیبخانەی دەولەتی ماربورگ کە کاتی خۆی دوکتۆر کەمال فوئاد بە ئۆفسێت بلاوی کردنەوە 18 ژمارە لەوانەی سالی 1899و بەدواوە چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانی ئەنقەرە پارێزراون، ژمارەیەکیشی لە کتێبخانەی لقی دەزگای رۆژهەلاتناسی سۆڤیەت لە لینینگراد هەیە. لە کتێبخانەی "کۆری زانیاری کورد" ژمارە پێنجولاپەرە سێو چواری ژمارە سێی هەن، یەکەمیان لەسەر کاغەزێکی تەنکی رەنگ سەوزو دووەمیان لەسەر کاغەزێکی زەردباو چاپ کراون، دور نی‌یە جگە لەمانە ژمارەی تری "کوردستان" لەم لاو لەولا دەست بکەوێ.

پیاوانی سولتان هەولێکی زۆریان لەگەل نەوەی بەدرخان پاشادا بۆ ئەوەی دەست لەبلاوکردنەوەی "کوردستان" هەلگرن. وەك لە پێشیشەوە باسمان کرد سولتان عەبدولحەمید ئامادە بو هەموشتێك بکا تەنها بۆ ئەوەی ناحەزانی دەرەوەی بەلای خۆیدا راکێشێ. بەوجۆرەی توانی زۆر سەرداری رۆژنامەی نەیاری خۆی بکڕێ کە یەکێکیان رۆژنامەی ناوداری "مشورت" بو کە تورکانی لاو لە دەرەوەی ولات دەریان دەکرد.

تا ئێستە بۆمان ساغ نەبۆتەوە "کوردستان" چۆنو بۆ لەدەرچون وەستا. وەك رامزور باس دەکا گوایە "نوێنەرانی سولتان سالی 1904 توانیویانە (عەبدوڕڕەحمان بەدرخان- ك. م.) قایل کەن دەست لە بلاوکردنەوەی رۆژنامەکەی هەلگرێ". هەرچەندە دور نی‌یە وەستانی "کوردستان" ئەنجامی کارێکی وا بوبێ، بەلام لەگەل ئەوەش پێویستە چەند راستی‌یەك بۆ مێژو تۆمار بکەین. بەر لە هەموشت دوا ژمارەی زانراوی "کوردستان" نیسانی سالی 1902 دەرچووە نەك 1904، لەو کاتەشدا عەبدوڕڕەحمان بەدرخان لەریزی پێشەوەی ناحەزانی سولتان عەبدولحەمید بو: هەموی مانگێك بو لەیەکەم کۆنگرەی تورکانی لاو گەرابۆوە جنیف. جگە لەوە تادوا ژمارەی زانراوی "کوردستان" بنە تۆسقال بۆنی ئەوە ناکرێ خاوەنی لەرێبازی کوردایەتی راست وخارێن لای دابێ. دور نی‌یە لەبەر کەم دەسی یالەژێر فشاری چەتەولەکانی سولتانا یا لەبەر مەبەستێکی سیاسی‌تر "کوردستان" لە دەرچون وەستان بێ.

ئەمەبو بەکورتی داستانی لەدایك بونو ژیانی پرئیش وئازاری یەکەم رۆژنامەی کوردی. بروا ناکەم مێژونوسێکی خاوەن ویژدان هەبێ ئەم داستانە بە سەرەتایەکی پرشنگداری پر ماناو بەلگە دانەنێ. هەر لەو سەرەتایەشەوە رون دیار بۆ پەرەسەندن و گەشەکردنی رۆژنامەنوسی کوردی بەستەیە بە رادەی رەسەنی سروشتی دیموکراسی ئەو رژێمانەی وا هات کورد لەژێر سایەیاندا بژی ئەوەبو تا شۆرشی سالی1908ی تورکیا سەرنەکەوت رۆژنامەیەکی‌تری کوردی چاوی هەلنەهێنا.

شوێنی گەلی کورد لەشۆڕشی بیستدا

لەکتێبی چەند لاپەڕەیەک لەمێژووی گەلی کورد:

شۆڕشی ساڵی 1920 جێگەیەکی زۆر دیاری لەمێژووی هاوچەرخی عێراقدا هەیە بەسەرهاتەکانی ئەم شۆڕشە بەدوورو درێژی لەلایەن مێژوونووسانی خۆمان و دەرەوە باس کراون تەنها لایەنێکی گرنگی نەبێت کە تاوەکو ئێستەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەو نووسینە، ئەویش دەوری گەلی کوردە لەم شۆڕشەدا کە شتێکی ئەوتۆی لەبارەوە نەنووسراوە تەنانەت بەشێک لەمێژوونووسانی هەندەران لەو بڕوایەدان کە گوایە کورد هیچ دەورێکی لەم شۆڕشەدا نەبووە. هی ئەوتۆشیان هەیە، وەک ئایرلەندو لۆنگریگ، بایەخێکی ئەوتۆیان بەدەوری کورد نەداوە. ئەمە لەکاتێکدا ڕوون کردنەوەو دەرخستنی دەوری کورد لەشۆڕشی بیستدا بایەخی مێژوویی تایبەتی ی خۆی هەیە، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی ئەم شۆڕشە خۆی یەکەم بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هاوبەشی هەردووک گەلی گەورەی عێراق عەرەب و کوردە.

دیارە ناشێت بە تاقە وتارێک بەدرێژی و وەک پێویستە دەوری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا دیار بکرێت، بۆیەکا هەوڵ دەدەین لێرەدا تەنها چەند لایەنێکی بایەخداری ئەو دەورە بخەینە بەرچاو.

بەرلە هەر شتێک پێویستە ئەو ڕاستی یە دەربخرێت کە کوردی عێراق دەوریان گەورەبووە لەخۆش کردنی ڕێگەی بەرپابوونی شۆڕشی بیستدا. بەماوەیەکی زۆر پێش تەقینەوەی ئەو شۆڕشە لەگەلێک ناوچەی کوردستاندا خەباتێکی سەختی چەکدارانە دژی ئینگلیزی داگیرکەر دەستی پێ کردبوو. هەموو بەسەر یەکەوە شەش مانگ بەسەر هاتنی ئینگلیزەکاندا تێنەپەڕی کاتێک جوتیارانی گۆیان بە چەکەوە پەلاماریان دان. هەر لەو دەروبەرەدا لەچەند ناوچەیەکی تری بادینان ژمارەیەک ئەفسەری بەریتانی پێکران و هێزی دوژمن ڕاوەدوو نران. کۆتایی بەهاری ساڵی 1919یش کڵپەی ئاگری خەبات هەموو ناوچەی نێوان کەرکوک و سلێمانی ی گرتەوە و ئینگلیزەکان چەند جارێک شکێنران تەنها لەوشەڕەدا کە لەنزیکی تاسلوجەوە ڕۆژی 23ی مایسی ساڵی 1919 قەوما شۆڕشگێرانی کورد، بەپێی سەرچاوە بەریتانیایی یەکان خۆیان، توانی یان ژمارەیەک سەربازی ئینگلیز بکوژن و 4 زرێ پۆش و 19 ئوتومبیلی فۆردیان بشکێنن.

دەنگوباسی ئەم ڕاپەڕین و هەراوبگرافەی کوردستان زۆر ناوچەی عێراقی گرتبۆوەو کەوتبووە سەر زاری پیاوە سیاسی یەکانی بەغدا و کەربەلاو نەجەف و شارەکانی تر. ئەمە لەلایەکەوە بووە هۆیەکی تری دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی داگیرکەری نوێو لەلایەکی تریشەوە نیشانی دا ئیستعمار ئەو قەلا نەبەزیوە سەختە نی یە کەس پێی نەوێرێ، بەڵکو ئیرادەی گەل بۆی هەیە سەر بەچەک و تفاقە نەبینراوەکانی ئەمیش شۆڕ بکات. ئەمەش، بێ گومان، چاوی خەڵکەکەی زیاتر کردەوەو زاتی شکاندن و بەو جۆرە ڕێگەی بۆ شۆڕشی بیست تەخت کرد. ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی سۆڤیەتی ل. ن. کاتلۆف لەو کتێبەیدا کە لەسەر شۆڕشی بیست دایناوە بەشێکی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە چونکە بەلایەوە ڕاپەڕینەکانی کوردستان ڕێ خۆشکەرێکی بایەخداری ئەو شۆڕشەن.

وێڕای ئەوە ژمارەیەک کوردی ناسراو ئەندامی ئەو کۆمەڵ و ڕێکخراوانە بوون کە دەستیان لە ئامادەکردن و هەڵکردنی ئاگری شۆڕشدا باڵا بوو، وەک "حرس الاستقلال" کە جەلال بابان یەکێک لە ئەندامە دیارەکانی بوو.

سەرەڕای ئەمانە کاتێک شۆڕش دەستی پێ کرد کوردەکە دوورەپەرێز نەوەستا. لەو ڕۆژانەدا چەند مەڵبەندو ناوچەیەکی کوردستان چالاکانە هاتنە دەست و دانیشتوانی ئەوانیش دژی ئینگلیزی داگیرکەر ڕاپەڕین، هەر لەسەرەتاشەوە بەشێک لەسەردارانی شۆڕش بەپێویستیان زانی جگە لە هۆزانی عەرەب هۆزە کوردەکانیش ڕاکێشنە ناو گۆڕی خەباتەوە. ئەو کوردانەی لە بەغدا دەژیان لەهەموو خۆنیشاندان و کۆبوونەوەکانی دانیشتوانی ئەم شارەدا بەشداری یان کرد.

لەسەرەتای مانگی ئابەوە کوردستان بۆ خۆیشی شڵەقا، ئەوەی باری سەرشانی ئینگلیزی قورستر کرد چونکە ناچاری کردن بەشێک لە هێزەکانیان لەبەرەی فوراتی ناوەند ئاراستەی ئەوێی بکەن.

لە کوردستان ئاگری شۆڕش لە پێش هەموو شوێنێکدا لەناوچە کوردی یەکانی باقوبەدا تەشەنەی سەند. ڕۆژی چواردەی ئابی 1920کوردەکان توانیان قزرابات ئازاد بکەن، ئەمە دانیشتوانی خانەقینیشی بەجارێک بزواند. پێشمەرگەکانی ئەم ناوچەیە هێرشێکی سەرکەوتوویان کردە سەر کۆمپانیای نەوتی بەریتانی- ئێرانی لە ناوچەی نەفتخانە. لەلایەکی تریشەوە توانی یان خەتی شەمەندەفەری نێوان خانەقین و بەغدا، بەغدا- کنگرەبان- کەرکوك تێك بدەن و بەو جۆرە پێوەندی ی نێوان هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستان و ناوەڕاست و خوارووی عێراقدا بپچڕن و سەر لەو هێزانەش تێك بدەن کە ئنگلیز لە ئێرانەوە ئاراستەی گیانی شۆڕشگێرانیان دەکردن.

ئەم بزوتنەوانە ئینگلیزەکانیان تەواو شێرزە کردو ناچاریان کردن دەستوبرد هێزێکی چەکدار بەسەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای خۆیان بەناوی ب. ئەدواردەوە بنێرنە ناوچەی خانەقین. ڕۆژی 16ی ئاب دەوروبەری دووصەد پێشمەرگەیەکی کورد پەلاماری ئەم هێزەیان داو لە ئەنجامی شەڕێکی دووسەعات و نیویدا ڕێگەی پێشکەوتنیان لێ گرتن. ئەوسا ئینگلیزەکان ناچار بوون هێزی تریان بۆ بنێرن. ئەمە بووە هۆی تێکچوونی تەرازووی هێز و مەودای ئەوەیان دایە دوژمن کە ڕۆژی 19ی ئابی چەند گوندێکی ناوچەی خانەقین بگرنەوەو بۆ ڕۆژی داهاتوش بچنەوە ناوشاری خانەقین خۆیەوە. لێرە داگیرکەران باجێکی زۆریان خستە سەر دانیشتوانی شار کە بە"تاوان"ی پشتگیری ی شۆڕش گوناهباریان کردن.

داگیرکردنەوەی خانەقین نەیتوانی تەشەنە کردنی ئاگری شۆڕش بۆ ناوچەکانی تری کوردستان بوەستێنێت. دانیشتوانی مەندەلی بە عەرەب و کوردەوە دایانە پاڵ شۆڕش و

کاروباری شاریان بە سەرۆکایەتی موسا ئەفەندییەوە گرتە دەست.

لەولاشەوە هۆزی دەلۆو بەشێك لە جافەکان بەسەرکردایەتی برایم خان و وەیس بەگ رۆژی 24ی ئابی دوای شەڕێکی کەم شاری کفرییان ئازاد کردو هەموو ئەو هێزانەی دوژمن کە لەوێ بوون بەدیلیان گرتن و کاپتەن سالمۆنیان بردو ئاڵای بەریتانییان داگرت.

هەر زو دەنگوباسی راپەڕینی کفری بەوڵاتدا بلاوبۆوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لە بەغدا بەیاننامەیەکی سەربەخۆیان دەربارەی بلاوکردەوە. ئینگلیزەکان کە مەترسیی ئەوەیان لێ نیشت ئاگری شۆڕش شوێنەکانی تری کوردستان بگرێتەوە هەرزوو هێزێکی گەورەیان بەسەرکردایەتی ئەفسەری سیاسیی کەرکوك لۆنگریك نارده کفری، بەشێك لە زەنگەنەو تاڵەبانییەکان دایانە پاڵ ئەم هێزە.

سەرەتا لۆنگریگ هەوڵیدا لەرێگەی گفتوگۆوە سەردارانی راپەڕینەکەی کفری قایل بکات خۆیدەن بەدەستەوە. بەلام ئەوە دادی نەدا چونکە شۆڕشگێڕانی ناوچەکە سوور بون لەسەر بەرگری. ئەوساکە هێرشی ئینگلیز دەستی پێکردو شۆڕشگێڕان ناچار بوون بکشێنەوە ناوچە سەختەکانی دەوروبەری شار. کە لەوێوە بەکوشتنی کوڕی سەردارێکی کوردیان زانی لەوەلامدا کاپتەن سالمۆنیان کوشت کە تا ئەوکاتە وەك بارمتە گلیان دابۆوە. کوشتنی سالمۆن لۆنگریگی تەواو شێتگیر کردو ئەویش لەوەلامدا 10 هەزار رووپیەو 500 تفەنگ سزای خستە سەر دانیشتوانی کفری.

راپەڕینە بەجەرگەکەی کفری هۆزەکانی ئەو ناوچەیەیان بزواند. بەیاتییەکان توزخورماتویان ئازاد کرد. لەناو شاری کەرکوکیشدا کۆمەڵێکی سیاسیی نهێنی کەوتە خۆ، ژمارەیەك لە نیشتمانپەروەران هەوڵیاندا بەیاریدەی شێخ قادری سیامەنصوری رێ بە هێزەکەی لۆنگریگ بگرن و رێگەی نەدەنێ بگاتە کفری. بەلام لۆنگریگ کە بەمەی زانیبوو بەر لەوەی بچێتە کفری هێرشی بردە سەر دێکانی شێخ قادر و دوای شەڕێکی چەند سەعاتی و بەیاریدەی فرۆکە کاولی کردن و بەو جۆرە نەخشەی شۆڕشگێڕانی ئەم ناوچەیەی پوچ کردەوە.

هەرچی ناوچەی سلێمانی بوو لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ نەیتوانی لەرۆژانی شۆڕشی بیستدا دەورێکی ئەوتۆ ببینێت،

ەراڵ فرانزد ... سەرەکی هێزەکانی
نگلیز لە شەڕی دەور بەغدا .

بەتایبەتی چونکە هەمووی چەند مانگێك لەوەبەر ئینگلیزەکان توانیبوویان دەست لە نیشتمانپەروەرانی بووەشێنن و سەردارانی بزوتنەوەی رزگاریخوای دوور بخەنەوە. وێڕای ئەوە مێجەر سۆنی حاکمی شاریش توانیی ژمارەیەك سەرەك هۆزی ناوچەکە بکڕێت و تەنانەت دەستەیەك ئاغای پشدەری هێزی تایبەتیی خۆیانیان بۆی نارد کەویستی بەهۆیانەوە خەڵکی ناوچەکە چاوترسێن بکات. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا چەند وردە راپەڕینێکی ناوچەیی لەو رۆژانەدا تەقینەوە، وەك لەسەنگاوو لەناوپیاوەکانی مەحمود خانی دزلیدا. وەزعی هەولێر و دەوروبەری گەلێك لەوە ئالۆزتر بوو. هێشتا لەناوچەی فوراتی ناوەندا شەڕ دەستی پێ نەکردبوو کاتێك دانیشتوانی هەولێر چەند جارێك کۆبوونەوەو پشتگیریی داخوازییەکانی شۆڕشیان نیشان دا. خەڵکی دەرەوەی شاریش باری سیاسیی ئالۆزاوی ئەو رۆژانەیان بەهەل زانی و ئەوانیش کەوتنە خۆ. دەستدرێژیان لەکاپتەن هێەی (Hay) کردو چەند جارێکیش پەلاماری یەکێك لە یاریدەدەرەکانیان دا کە سەیر لەمەرگ رزگاری بوو.

باری سیاسیی هەولێر وا ئالۆز بوو کە جێگری حاکمی سیاسی گشتی ئەوسای عێراق ئارنۆلد ویلسنی ناچار کرد رۆژی 8ی ئەیلول بۆ خۆی بەفڕۆکەیەکی تایبەتی بچێتە ئەوێ. لەهەولێر ویلسن لەگەڵ ئەفسەر و کاربەدەستانی ئینگلیز و ژمارەیەك سەرەك هۆزی کوردو گەورە پیاوانی شار کۆبۆوەو باسی "سەرکەوتنە گەورەکانی" ئینگلیزی لەناوچەی فوراتی ناوەندا بۆ کردن و داشی بەگوێیاندا کە گوایە "وەزعی سلێمانی هێمنە".

بەلام ئەهاتنی ئارنۆلد ویلسن و ئەهەرەشەو گورەشەکانی دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری چاوترسێن نەکرد. هەر پاش گەڕانەوەی ئەو بۆ بەغدا بەماوەیەکی زۆر کەم ئینگلیزەکان بەوپیلانەیان زانی کە نیشتمانپەروەرانی هەولێر بۆ دەرکردنیان و دامەزراندنی حوکمێکی خۆبەخۆ دایاننابوو، بۆیەکا ناچار بوون لەدوو قۆڵەوە، یەکێکیان لە کەرکوکەوەو ئەوی تریان لە موسڵەوە، دوو هێزی نوێ بنێرنە سەر هەولێر. ژمارەیەك ئاغای دەزەییش بەدەنگیانەوە هاتن و بەو جۆرە توانییان هەولێر دابین بکەن. بەلام ئەمە کارێکی ئەوتۆی

ئەگرده سەر باری ئالۆزاوی ناوچەکانی سەر بەهەولێر. سورچی یەکان ئەو ڕۆژانەیان بەهەل زانی و ڕۆژی یەکی ئەیلول باتاسیان ئازاد کرد و دوای ئەوە ڕوویان کرده ڕەواندزو هێزێکی لیوی یان لەوێ ئابلۆقەدا. سورچی یەکان لەشەڕێکی قورسدا لەڕەواندز 18 سەربازی لیوی یان کوشت.

دوای ئەوەندەو هێزەی لەڕەواندز بوو خۆی پێ نەگیراو ناچار کشایەوە هەولێر. دوابەدوای ڕەواندز کۆیەش شڵۆقا و ڕۆژی 8ی ئەیلول ئەفەری سیاسی ی شار هەڵهات.

باری هەرێمی بادینان زۆر لەوە باشتر نەبوو. ڕووداوەکانی کوردستان خۆی و کوشتنی کاپتەن لیچمەن لەلایەن شۆڕشگێڕانی هۆزی زەوبەعی ناوچەی ڕومادی یەوە تەواو هەستی دانیشتوانی بادینانیان دژی داگیرکەر بزواندبوو. لیچمەن، بەپێی بەڵگەیەکی نهێنی فەرەنسی بۆ ڕەقێتی لەوێنەی نەبوو. هەمووی سالێك لەوەپێش کاتێك ئەفسەری سیاسی ی موسڵ بوو ویستی نزیکەی هەزار خێزانی بادینی دەربەدەر بکات و زەوی ی باوو باپیرانیان لێ زەوت بکات بەو نیازەی خەڵکی تر لە جێگەیان نیشتەجێ بکات. بۆیەکا دانیشتوانی ناوچەکە زۆر لێی داخ لەدڵ بوون. هەواڵی کوشتنی هێندەی تر خەڵکەکەی بزواند. عەقرە لەو کاتەدا شڵۆقا. کوردە یەزیدی یەکانیش هەر لەسەرەتاوە پشتگیری ی شۆڕشیان کردو یاریدەی ئەو هێزەیان دا کەهێرشی برده سەر تەلەعفەر. بەڵام دوو دڵی ی کۆمەڵی عەهدی عێراقی کە کاروباری شۆڕشی لەناوچەی موسڵدا دەبرد بەڕێوەو کەمتەرخەمی جەعفەر عەسکەری کە سەرۆکێکی ناسراوی عەهدبوو، بوونە هۆی ساردبوونەوەی شۆڕشگێڕانی ئەم ناوچەیە کە لەبەر ئەوە نەیانتوانی دەورێکی ئەو تۆ ببینن.

تا دەوروبەری کۆتای هاوینی سالی 1920 هێزەکانی ئینگلیز توانی یان ئاگری شۆڕش لەزۆربەی ناوچەکانی باشووری عێراقدا دابمرکێننەوە. دیارە ئەمە لە کوردستانیشدا ڕەنگی دایەوەو ترسی خستە دڵی سەرەك هۆزانی. خۆشناوەتی و گەردی یەکان کەوتنە گفتوگۆ لەگەڵ ئینگلیزەکاندا و پەیمانیان دانێ دژیان نەوەستن و هەر زیانێکیان لەو ناوچانەدا لێ کەوتووە بۆیانیان بژمێرن. سورچی یەکان و ژمارەیەکی زۆر لەسەرەك هۆزانی کەرکوك و سلێمانیش کەوتنە خۆ نزیکخستنەوە لە ئینگلیزەکان.

هەرچەندە گەلی کورد توانی کەلك لەو بارودۆخە وەربگرێ کە شۆڕشی بیست هێنایە کایەوەو بەخوێنی ڕۆڵەکانی لاپەڕەیەکی پڕ لەشانازی ی بۆ خۆی تۆمارکرد، بەڵام، بێگومان، دەیتوانی دەورێکی لەوەیش گەورەتر ببینێت. دیارە ئەوە لە خۆڕا نەبوو، بەڵکو ئەنجامی گەلێك هۆی پێکەوە بەستراو بوو. بەر لەبەرپا بوونی شۆڕشی بیست بەماوەیەك ئینگلیزەکان توانیبوویان بە توندی دەست لە هێزە نیشتمانی یەکانی کوردستان بوەشێنن. کەمتەرخەمی ی سەرکردایەتی شۆڕش دەورێکی لەوەیش زیاتری بینی. "مکتب الثورة"، کە بەڕێوەبردنی شۆڕشی کەوتبووە دەست، نەیتوانی تەنانەت تاقی لقێکیش بۆخۆی لەکوردستان دابمەزرێنێت. سەردارانی شۆڕش لە مەسەلەی کورد نەدەگەیشتن، بۆیەکا هیچ کامێکیان نە لەوتارێکداو نەلە بەیاننامەیەکداو نەلەسەر لاپەڕەی یەکێك لەدوو ڕۆژنامەکەی شۆڕش "الفرات" و "الاستقلال" نە لەدوورەوەو نەلە نزیکەوە توخنی نەکەوتن و هیچ ڕێگەیەکیشیان سەبارەت سیاسەتی نەتەوەیی ئەو حوکمەتە سەربەخۆیەی دەیانویست دایمەزرێنن، دیاری نەکرد. هەرچەندە بەپێی نەخشەی خۆیان دەبوو کوردستانی باشووریش بگرێتەوە. ئەم کەمتەرخەمی یەی سەرکردایەتی شۆڕش لەوەدا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەیەك نیشتمانپەروەری وەك ڕەفیق حیلمی و فایقی تاپۆ لەگەرمەی شۆڕشدا هەوڵیان دا لەرێگەی مستەفا بەگەوە، کەیەکێك بوو لە کوردە شۆڕشگێڕەکانی بەغدا، پێوەندی ی لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش ببەستن.

لەلایەکی ترەوە ئینگلیزەکان بەهەر چواز لادا هەلپەی ئەوەیان بوو ئاگری ئاکۆکی ی نەتەوەیی و ئایینی خۆش بکەن. لەم ڕێگەناهەموارەوە توانی یان بەشێك لەخەڵکی ساکاری کوردستان هەڵبخەڵەتێنن و بیانکەنە گیانی ئەو شۆڕشگێڕە کوردانەی گوایە بەپێی قسەی ئەوان "کەوتبوونە ژێر تاسیری عەرەبە شیعەکانەوە".

کەین و بەینی ئینگلیز بێ بەر نەبوو. کۆنسوڵی بەریتانی لە کرمانشا توانی بەشێك لەهۆزی سنجاوی فریو بدات وبەچەکەوە بیانکاتە سەر شۆڕشگێڕانی خانەقین و کفری. بەشێکیش لەهۆزی کەڵهوڕ بەدەنگ ئینگلیزەوە هاتن و بوونە یاساوڵی پاراستنی کانە نەوتەکانی نزیك خانەقین. لەو لاشەوە ئینگلیزەکان توانیان چەند دەستەیەکی فەلە هەڵخەڵەتێنن و بیانکەنە گیانی شۆڕشگێڕانی کوردستان ناوەندی ئەیلولی 1920 شەڕێکی قورس لەنێوان ئەوان و شۆڕشگێڕانی کوردا لەسەروو موسڵەوە قەوما. بەپێی سەرچاوە ئینگلیزیەکان کوردەکان لەو شەڕەدا نزیکەی 60 کەسێکیان لێکوژراو 140یشیان لەناوی زێی گەورەدا خنکان.

هەرچەندە شۆڕشی بیست سەرنەکەوت بەڵام گەلێك دەرسی دایە گەلی عێراق بەعەرەب و کوردیەوە. یەکێك لەو دەرسانەی دەرخستنی بایەخی خەباتی هاوبەش بوو، ئەو خەباتەی دەبوو ببێتە بەردی بناغەی هەموو بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوای سەرکەوتووی گەلی عێراق.

ئافرەتی کورد

ئافرەتی کورد لای گەڕیدە ئەوروپایییەکان. ئاواتی حاجی قادر و مەلای گەورە و گۆران و بێکەس و قانیع وهێمن. زمانی خەسو. کچی خوێندەوا ی هەولێر و سلێمانی. حەپسە خان و مینا خان. کچانی زانکۆی بەغدا.

گەڕیدە ئەوروپایییەکان گەلێکیان بە شانو باهووی ئافرەتی کوردا هەڵداوە، بە ڕادەیەک جارو بار خۆمانمان لەبیر دەچێتەوە. وا بزانم ئەو گەڕیدانە بێ نیازی خراپ کەمێک زۆر ڕۆیشتون، وا دیارە کە لە کۆڵانە تەسکەکانی شارە داخراوەکانی ڕۆژهەڵاتەوە هاتوونە ناو شاخ و داخە کراوەکانی کوردستانەوە کەمێك سەریان لێ تێکچووە بۆیەکا ئافرەتانی کوردیان لە ئافرەتانی دەوروبەریان باشتر هاتوونەتە بەر چاو.

ڕاستە ئافرەتی کورد پێ خاوس نی یە، بەڵام ئافرەتانی هەموو ناوچە شاخاوییەکانی جیهان هیچ کاتێك هیچ کامیان پێ خاوس نەبوون چونکە نە سەرما و سۆڵەی زستان و نە تەڵەزمی بەردی شاخەکان ڕێگەی پێ خاوسیی نادەن. هەر ئافرەتێکی دەشتەکانی هندستان بهێنیتە ناو شاخەکانی کوردستان دەبێت نان لەدەمی خۆی و زاڕۆڵەکانی بگرێتەوە تا پارەی جوتێك پێڵاو بۆ خۆی و بۆ ئەوان پاشەکەوت دەکات.

بە هەمان دەستوور ئافرەتی لادێی کورد کەمێك لە ئافرەتی لادێیی چەند شوێنێکی تر پۆشتە ترن، حەزیان لە ئاڵ و واڵا زۆرە، جلو بەرگیان دڵ دەکاتەوە، بەڵام ئەمیشیان بەرهەمی سروشتە، ئەو ئافرەتە چاوی بە سەوزایی و شینایی و گوڵاڵە سوورەی دڵفڕێن کردۆتەوە و هەمیشە ئەو ڕەنگانە دڵ و هەستیان بزواندووە. خۆ ئەگەر تەواو پۆشتەش نەبێت ئەوا بەرگەی بەفرانبارێك ناگرێت.

دیسان ڕاستە ئافرەتی لادێیی کورد عەبا و پەچەی نەزانیوە، بەڵام هەر ئەوەمان مابوو ئەو ئافرەتانە بە عەباو پەچەوە بەناو دڕك و داڵی ناو کەندەڵان و چڕە داری لێڕان و لێشاوی ئاوی ناو گەلییەکاندا مەشکەو هەمانەی پڕ بگوێزنەوە. هەر ئافرەتێکی عەجەم ڕێی بکەوتایە کوردستان دەبوو بەر لەوەی دەست بۆ هیچ بەرێت عەباو پەچەکەی فڕێ بدات. بڕواننە سەیرانە تێکەڵەکانی ئیمڕۆش دەبینن باجی ڕەعنا و باجی مرووەت وەك کنێر وەك ڤیان بێ عەباو پەچە هاتوچۆ دەکەن.

مەبەستم لەو قسانە ئەوەیە بڵێم ئافرەتی کورد نە هیچی لە کەس زیاترەو نە هیچیشی لەکەس کەمترە. کەی، بێکەس وتەنی، " گیرۆدەی دەستی زوڵم " بوو ئەوسا کە وەك هەموو دەستە خوشکێکی گیرۆدەی تری دواکەوتوو دەبێت و شەقڵی ئەو دواکەوتنەی پێوە دیار دەبێت. وا بزانم لەگەڵمان گەر بڵێم پێویستە کورد لە هەموو کەس زیاتر لە داڵغەی ڕۆمانسییەوە بە دوور بێت.

ئافرەتی کورد، وەك هەموو ئافرەتانی جیهان، بە درێژایی مێژوو گیرۆدەی بێ مافیی و زۆرو ستەمی کۆمەڵ بووە. ژمارەیەك لە داب و نەریتە هەرە ناشرینە دەستکردەکانی ژیان ڕەگ و ریشەیان لەناوماندا داکوتاوە. لەلادێکان هێشتا ژن بە ژن و شیربایی هەر ماون. تەنانەت لە شارەکانیش دەگمەن کچمان بە ئارەزووی خۆی شوو دەکات. مارەیی و پەڵپ و ناز و نوزی ماڵە کچ بوونەتە کۆسپێکی گەورە لە بەردەم ژن خواستندا، قانیع حەقی یە " مارە بڕینی " ناو ناوە " بە پارە کڕین ". تا دوێنێ هەبوون شانازییان دەکرد کەتەنە لۆکە بەشێك لە نیشانەی ماڵە زاوا بوو، هەشبوون هەر بۆ ئەوە لێك بە لالغاوەیاندا دەهاتە خوارێ، نەیاندەزانی چۆن بۆڕی ئەو " بیر تیژانە " بدەن کە لۆکەیان کردە دیاریی دەستیان

پێوەنـــدیی نێــوان بـــوك و خەسوی ئیمڕۆمـان جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ ڕابوردوماندا نی‌یە، جاری وا هەیـە خراپـتریش بـووە، بەلگـەش ئـەو وشـە نوێ‌یـەی نـاو زمانی کوردی‌یە کە بوکەکانمان ڕێك و پێك بۆیـان داتاشیوین بـەوەی " صبـــار " ی درك ژەهــــراوی‌ی عـەرەبی‌یان کردۆتـەوە (زمـانی خەســـو). بـــڕوا ناکـــەم پرۆفیسـۆرەکانی زمـان و ئـەدەبی کوردی قەت بۆ زاراوێکـی وا لـەبار بچوبایە!

نـەخوێندەواری‌ی بـاڵی ڕەشـی بەســـر زۆریـــەی هـــەرە زۆری ئافرەتانی کوردستاندا کێشاوە. ئەم نمونەیـە لـە ڕابـوردووی نزیکمـان دێنمەوە:

ســـاڵی 1952 لـــە هـــەموو پارێزگای هـەولێر تەنها 759 و لـە هـەموو پارێزگـای سـلێمانی تەنـها 1132 کـچ دەچوونـە قوتابخانـەی سەرەتایی. ئەوانەی هـەولێر هەموو بەســـر یەکـــەوە 39 و ئەوانـــەی سلێمانیش49 مامۆستای ئـافرەت دەرسیان پێ دەگوتنەوە. هەر ئـەو ساڵە لە پارێزگای هـەولێر 131288 ئافرەتی نیشتەجێ هەبوون؛ ژمارەی ئەوانەیان کە لە پێنج ساڵان زیاتر و نـەخوێندەوار بـوون گەیشـتبووە 107940 کـەس. هـــەمان ســـاڵ ژمـــارەی ئافرەتـــانی پارێزگـــای سلێمانی بێ کۆچـەرەکانی خـۆی دەدا لــە 124633 کـەس، ژمـارەی ئەوانەیان کە لە پێنج ساڵان زیاترو نـەخوێندەوار بـوون گەیشـتبووە 101886 کـەس. لەبەر ئـەوە هیچ سەیر نی‌یە هەر ئەو دەوروبەرە لـە پارێزگـای هـەولێر لـە 824 منداڵـی تازە لە دایك بور لە ساڵێکدا 522 یان و لە سلێمانی 523 منداڵی تازە لـە دایـك بـوو 361 یـان بـە خـاك سپێردران.

نامەوێت زیـاتر دڵگیرتـان بکـەم بۆیـە کـا لـەو ژمـارە زۆرانـەی دەربـارەی پێش پـەنجاکان کـۆم کردوونەوە هیچتان بۆ ناهێنمەوە.

بـە داخـــەوە تـا ئیمـــڕۆش ڕووناکبـیرانی کـورد، دەسـتەیەك شـاعیریان نـەبێت، وەك پێویسـتە هەسـتیان بـەم کەلێنـە گەورەیـەی ژیـانی گەلەکـەیان نـەکردووە؛ گـەر نەگەڕابیتـە دواوە هیچ نەچوینەتـە پێشـەوە. " کوردستان" ی یەکـەمین ڕۆژنامەی کوردی‌ی کۆتای سەدەی ڕابـووردوو چـەند جـارێك لـــەو شوێنانەیدا کـە بە نـاوی ئایینـەوە کـوردی بـۆ خوێنـدن هـان داوە ئافرەت و پیاوی تێکـەڵ کـردووە، کـەچی دوای نزیکـەی نیو سەدە کون و قوژبنی ژمـــارەی ســـاڵێکی گۆڤارێکی وەك " هـاوار" دەپشـکنیت بێ ئـەوەی هـاوارێکی بـۆ ئـافرەتی کورد تێدا بدۆزیتەوە.

لـەم مەیدانـەدا، وەك زۆر مـــەیدانی‌تری ژیـــانی ڕووناکبیریمان، شاعیران بـۆڕی ئـەوانی تریـان داوە. "نـێر و مـێ" لای حـاجی قـادری کۆیـی قەرقیان نـەبووە. مـەلای گـەورە چەند جارێك لـە شـیعرەکانیدا بـە وردی هاتۆتـە سـەر باسـی ئافرەتی کورد، بۆ چاکە هـانی داون و بـە توندی ڕەخنـــەی لـــەو داب و نەریتانـە گرتـووە کـە ئـافردت گیرۆدەیـــانن. مـــەلای گـــەورە وەك باوکێکی دووربین بەر لە هـــەموان لـــە کۆیـــە کچەکانی خـۆی خستە بەر خوێندن. بێکەسیش بـە گـەرمی ئـافرەتی کـوردی بـۆ تێکۆشـان و سەرپۆش فڕێ دان هان دەدا. لـە چلـەکاندا " نەســـرین دەمێکـــە" ی بێکەس بوە سرودێکی نیشـــــتمانی‌ی ئازادیخواهـانی کـورد (دەورویـەری نـاوەندی ســـاڵی 1944 کـــاك شـــەوکەت محەمـــەد ئاوازێکی ناسکی بۆ دانا). " قەڵشی کوڵمـــی ســـووتاوی کچـــی لادێ "وڕەنجەڕۆیی" کیژی شێخ و کیژی حـاجی و کیـژی ئاغـا " سـەرنجی هێمنی موکریانی‌یان ڕاکێشا. گۆران " توندو تیژترین دەنگی بێزاری‌ی لە بـاری پـڕ جـەورو سـتەم و دواکـەوتووی ژیـانی کـوردەوە" دەربڕیوە.

کـــەسمان نی‌یـــە نـــەزانێت کەئافرەتی کـورد بـەش بـە حـاڵی خـۆی لـە کـۆڕی خـەباتدا دریغـی‌ی نـەکردووە. لـێرەدا تەنـها چـەند ڕاستی‌یەکی کەم زانراو یا نەزانراو دەخەمە بەر چاو.

حەپسەخانی نەقیب ئافرەتێکی لێ هـاتوو بـوو، لـە بیسـت و سی‌یەکاندا چـەند جـارێك نامـەی تایبـەتی‌ی نـاردووە بـۆ بارەگـای یەکیـەتی نەتـەوەکان لـە جنێـڤ و تێیدا باسی ئـەو جـەورو ستەمە زۆرەی کـردووە کـە بەسـە رکـورد هاتوون. ئەو نامانە ئێستە بوونەتـە بەڵگـەی گرنـگ بـۆ لێکۆڵینـەوەی مێـژووی نوێـی گەلەکـەمان. مینـا خـانی هاوسـەری قـازی محەمـەدی ئەمر لە ڕۆژگاری کۆماری مەهاباددا جێگـەی حەپسـە خـانی نـەقیبی گرتبـۆوە. وا دیـارە خـەریکی دامـەزراندنی یەکـەم ڕێکخـراوی ئافرەتان بووە.

لە سـەردەمی پاشایەتیدا کچە کوردەکانی زانکۆی بـەغدا ئازایانە لەخۆنیشـاندانە نیشـتمانی‌یەکان و ئاهەنگـە نهێنی‌یـەکانی نـەورۆزدا بەشدار دەبوون. ئەم ئاوانە بەشێکن لە وانەی بە چاوی خۆم دیومن و لـە بـیرمن : خوالێخۆشـبووان ڕونـاك زوهـدی و ئـەورەر نـوری، نـازەنین سالح قەفتان، حۆری‌ی عـەلی ئاغا، درەخشان عارف نەجیب، شەوقی‌یە ئەحمـەد، درەخشـان شێخ جـەلال، زەکێی عومـەری سام ئاغا، سورەیا محەمـەد، نـەزیرە ڕەشـید، ناجی‌یـە مسـتەفاو گوڵشـەن ڕەوانـدوزی‌و ژمارەیـەکی تـر کـە بـە داخـەوە نایەنەوە یادم.

هیوادارم باری ژیانی ئافرەتانی کـورد مێـژووی بزوتنـەوەیان زیـاتر سـەرنجی نووسـەرانمان ڕابکێشـن و گەلێك بەرهەمی تری وەك " ئافرەت لـە چـیرۆکی کـوردی‌دا" ی کاکـە صەباحی غالب و " خەباتی شیعری کـوردی لـە پێنـاوی ئـازادی‌ی ئافرەتـان دا" ی کاکـە حەمـەو "ئـافرەتی لادێـی کـورد" ی کـاك بورهان قانیع بەشێك لە کەلێنەکانی کتێبخانەی کوردی‌ی پڕ بکەنەوە.

کەماڵ مەزهەر لە سیڤەری تزیك پاریس لەنێوان پرۆفیسۆر و جۆیس بلۆو دوکتۆرە گالیتی‌دا کاتی کۆنگرەی کوردۆ شار نەیلولی 1996

خاسیەت و ڕۆژگاری ڕێنیسانس

لەکتێبی ڕێنیسانسدا :

مەفهوومی ڕێنیسانس :

"ڕێنیسانس" لە ئەنجامی حەتمی کۆمەڵێك هۆی ناوخۆیی و دەرەکیدا هاتە کایەوە و پێکەوە لە مناڵدانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی ئەوروپادا کاری خۆیان کرد. کەواتە ڕێنیسانس بە حوکمی ئەو واقیعەی تێیدا لە دایك بوو، چ لە شێوەی تێڕوانینیدا بۆ دیاردەکانی ژیان و چ لە بیرکردنەوەدا، ڕێبازێکی نوێی گرتە بەر، تەواو بە پێچەوانەی بیروڕای باوی کۆمەڵی کۆن و پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانەوە بوو. بەتایبەتی چونکە لە ڕۆژگاری ڕێنیسانسدا ئەو پەیوەندییە کۆنانە لەلایەك بوو بوونە بار بەسەر شانی کۆمەڵانی خەڵکییەوە و لەلایەکی تریشەوە تەعبیریان لە سیستەمی کڵێسەی کاتۆلیکی و هەڵس و کەوتی دۆگمایەتییانەی ئەکرد و کۆسپێکی گەورەشیان لەبەردەم داهێنان و بیری نوێی پەرەسەندوودا دانا بوو. زاناکان لەم بارودۆخە تازەیەدا کەوتنە خۆو شێوازی نوێی جۆربەجۆریان دەدۆزییەوە تا بەهۆیانەوە بەربەرەکانێی سیستەمی کرن و بیروباوەڕی باوی دەرەبەگایەتی پێ بکەن و پەردەیان لەسەر هەڵبماڵن، بۆ ئەم مەبەستە ڕێگای ژیاندنەوەی کەلتووری کۆنیان گرتە بەر، بە تایبەتی کەلتووری یونانی. ئەوانە وا بۆ مەسەلەکە دەچوون گوایە بە هۆی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆنەوە دەتوانن لە کۆت و پێوەندی سەدەکانی ناوەڕاست دەرباز بێن و باشتریش دەتوانن لە یاساکانی سروشت تێبگەن.

لەم ڕوانگەیەوە ئەم ڕێبازە فیکرییە نوێیە بەناوی ڕێنیسانسەوە (Renaissance) کە بەزمانی فەرەنسایی واتای "ژیاندنەوە" یان "زیندووکردنەوە" یاخود "لەدایك بوونی نوێ" لەگەیەنێ کەوتە ناوناوانەوە و پیاوانی ئەو ڕۆژگارە بۆ یەکەمجار بەکاریان هێنا لای ژمارەیەك فەیلەسووف و مێژوونووس، سەرباکی مێژووی مرۆڤایەتی بە ڕلەو سەدەیە ڕووداوێکی لە ڕۆژگاری ڕێنیسانس گرنگ و مەزنتری بەخۆیەوە نەدیوە. ڕاستییەکەیشی هەر وایە. چونکە چەندین داهێنان و گۆڕانی فیکریی نوێ هاتە کایەوە کە ڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەو ڕۆژگارەوە هەیەو تا ئێستایش سەدان مێژوونووس و هونەرمەند و ڕەخنەگری سەر بە ڕێباز و قوتابخانە فیکری و فەلسەفییە جۆربەجۆرەکان، لای خۆیانەوە بایەخێکی لە ئەندازە بەدەری پێ دەدەن. لەبەر ئەو هۆیانە لەگەر ناوبەناو مشت و مڕ و بۆچوون و هەڵسەنگاندنی زانستیی جیاواز دەربکەون و لە خاسییەتی ڕۆژگاری ڕێنیسانس و ئەو بابەتە گرنگانە بکۆڵنەوە کەلەمەودوا هەوڵ ئەدەین ڕۆشنایی بخەینە سەر لایەنە گرنگەکانی نابێ بەڕێکەوت لەقەڵەم بدرێن.

ئیتالیاو مەودای مێژوویی ڕێنیسانس :

تا ئەمڕۆ دەست نیشان کردنی مەودای مێژوویی ڕۆژگاری ڕێنیسانس و ئەو وڵاتانەی تێیاندا دیاردەی ڕاپەڕینێکی نوێ سەری هەڵدا، یەکێکە لەو مەسەلە ئاڵۆزانەی مشت و مڕی زانستییانەی سوود بەخشی لەسەر دەکرێ، بێگومان هەموو ئەو بەرهەم و داهێنانەی لەسەدەی پانزەهەم و شانزەهەمدا هاتنە کایەوە مل کەچی یاساو ڕێبازەکەی ڕێنیسانس نەبوون چونکە شان بەشانی بیروڕای ئەو ڕۆژگارەوکەلتووری سەدەکانی ناوەڕاست لەکاردابوو. ئەمە جگە لەوەی کە دیاردەکانی ڕێنیسانس بە تەنها وڵاتێك دووانی نەگرتەوە و گەشاندنەوەو پاشان سیس بوونیشیان لەسە رهێڵێکی دیارو چەسپاو نەدەڕۆیشت. هەموو ئەو دیاردانە بەپێی بارو زرووفی ئەو وڵاتانە بەڕێوە دەچوون کە بوژاندنەوەیان بەخۆیانەوە دیبوو بەڵام سەرەڕای ئەم جیاوازییانەیش مێژوونووس و لێکۆڵەران باوەڕیان وایە کە ئیتالیا لانکەی ڕێنیسانس و بزووتنەوەی مرۆڤایەتییە.

ئێمەش لەم بۆچوونەوە دەتوانین بیروڕایەکی گشتیی سەبارەت بە ڕۆژگاری ڕێنیسانس بخەینە بەر دەست و قۆناغە سەرەکییەکانی دەست نیشان بکەین.

لە ئەنجامی چەند هۆیەکی دیاریکراودا کە هەر یەکەیان بەم یان بەوشێوەکاریان لەوی تر ئەکرد بیروباوەڕی ڕێنیسانس لەوڵاتی ئیتالیادا بەر لەوڵاتانی دیکەی ئەورووپا خۆی نواند ئەم وڵاتە لە کۆتایی سەدەی ناوەڕاستدا زۆر بەخێرایی بەرەوپێش دەچوو لە سەدەی پانزەهەم بە دواوە ئابووری ئیتالیا بە تەواوی پشتی بە بازرگانی دەرەوە بەست و ئەنجام وزەو توانای کەشتییەکانی لەدەریای سپی ناوەڕاست دا ڕۆژ بە ڕۆژ بەهێزتر دەبوون و توانی هەموو ئاڵ و گۆڕێکی ئێوان ئەورووپاو ڕۆژهەڵات بۆخۆی قۆرخ بکا چونکە لەوە تێگەیشتبوون کە کەلوپەلی دانسقە بەهارات و ئاوریشم و عەتر و خشڵی زێڕو زیو لە وڵاتانی ئەورووپادا بازاڕێکی بەفرۆشتیان هەیە؛ دیارە لەئەنجامی ئەم ئاڵ و گۆڕەیش ئیتالییەکان قازانجی زۆریان دەست کەوت، بەرادەیەك "هەریەکەیان لە جاران زیاتر دەوڵەمەند بووبوو" هێشتا سەدەی سیانزەهەم کۆتایی نەهاتبوو، ئیتالیا لە مەیدانی ئابووری کۆمەڵایەتیدا ڕیزی پێشەوەی داگیر کردو شارەکانیشی لە وڵاتانی دی زۆرتر پێش دەکەوتن. تەنها لەشاری "ڤینیسیا" دا ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە پیشەسازی چنیندا کاریان دەکرد گەیشتە "16" هەزار و لە پیشەسازی کەشتی دروست کردندا ژمارەیان خۆیدا لە "6" هەزار کەس. جا ئەگەر ژمارەی یەکەمیان ئاوێتەیەکی بێ گەردی پێشکەوتنی پیشەسازیی بێ لە شارێکی وەك "ڤینیسیا"، ئەوا ژمارەی دووەمیان ئەوە دەگەیەنێ کە تا چ ڕادەیەك بازرگانیی گەشەونمای کردووە و چەندیش پێویستی بەو هۆیانە بوود تاوەکو کەل و پەلەکانی لە دەریای سپییەوە بەرەو دەریای سوور بگوێزێتەوە.

دانیشتوانی "ڤینیسیا" وەك تێکڕای شارو بەندەرەکانی دیکەی ئیتالیا، بێ دوودڵی خۆیان دەکوتایە هەر مەیدانێکی بازرگانییەوە بە مەرجێك بیانزانیایە قازانجیان مسۆگەرە، تا حاڵ گەیشتە ئەوەی چەندین بازرگان خەریکی کڕین و فرۆشتنی کۆیلەی سپی بوون و بەردەوام کۆششکی میری خەلیفەکانی ڕۆژهەڵاتیان بە ئافرەتی "بولکان" ی سیخناخ دەکرد، بێ ئەوەی گوێ بدەنە ئەو بڕیارەی "پاپا" دەری کردو تێیدا کڕین و فرۆشتنی ئافرەتی بەکارێکی دژ بە یاساو نەریتی ئاینی مەسیحی لە قەڵەم دەدا. دەڵێن تەنانەت ئەو بڕیارەیش هیچ شوێنەوارێکی لە دڵ و دەروونی بازرگانەکاندا بەجێ نەهێشت؛ چونکە "بازرگانییەك بوو قازانجی زۆری لە دوا بوو".

شاری "جەنەوا" و "فلۆرەنسا" و چەند شارێکی دیکەی ئیتالیا، شان بەشانی یەك پەرەیان دەسەند و گەشەیان دەکرد. بەڕادەیەك شاری "فلۆرەنسا" لە زۆر بواری ئابوریدا شاری "ڤینیسیا" یشی بەجێ هێشت. جموجوڵی ئابوری بەو شێوە فراوانە و پێشکەوتنی پیشەسازیی و ئاڵ و گۆڕ کردنی دراو خستییە مەرقەێکەوە "کاری کردە سەر تێکڕای ئابوری وڵاتانی ئەورووپا" و سەرهەڵدانی یەکەمین دامەزراوی شێوە سەرمایەداری لەسەر ئاستی هەموو جیهان بۆی بووە شتێکی سروشتیی. هەر لە "فلۆرەنسا" دا یەکەمجار پەیوەتییەکانی دارایی "الاتحاد المالی" هاتە گۆڕێ و ژمارەیەکی زۆر پیشەگەرو بازرگان تێیدا کۆبوونەوە. ئەو ترۆستانە سەرپەرشتی هاوردن و هەناردنی کەل و پەلیان دەکرد.

لە سەدەی چواردەهەمدا ژمارەی کارگەری پیشەگەرە گەورەکانی "فلۆرەنسا" کە گەیشتبوونە قۆناغی مانیفاکتۆرەو قوماشیان بەرهەم دەهێنا لە "200" کارگە تێپەڕی کرد. گەشەکردنی پیشەسازی بەو خێراییە بووە هۆی ئەوەی نیسبەتی کرێکاران بگاتە 80 % ی هەموو دانیشتووانی شار ئەمەیش ژمارەیەك بوو ئەك هەر لە ئیتالیا بەڵکو لە سەرپاکی کیشوەری ئەورووپاو جیهاندا وێنەی نەبوو.

هەر لەو قۆناغەدا لە شاری (فلۆرەنسا) دا گەورەترین بانك بەشێوە نوێیەکەی دامەزراو ئاڵ و گۆڕی بە بەهێزترین دراوی زێڕەوە دەکرد کە لەو سەردەمەدا لە هەموو ئەورووپادا هیچ پارەیەك نەیدەتوانی شان لەشانی بداو دەرگای ئیعتیمادی بۆ بازرگانەکانیش خستە سەر رگازی پشت. نەك هەر ئەوەیش، بەڵکو دەستگیرۆیی وڵاتانی دیکەی ئەورووپایشی دەکردو قەرزو قۆڵەیشی دەدانێ و چەند جارێکیش یارمەتی ئینگلستانیدا. دام و دەزگای "ڤاتیکان" یش بۆ کۆکردنەوەی دەرامەتی خۆی لە ئەورووپادا، تەنها پشتی بەبانکەکانی "فلۆرەنسا" دەبەست. تا ئێستایش زۆربەی ئەو زاراوانەی گەلانی ئەورووپا لەئیش و کاری بانکدا بەکاری دەهێنن بەڕەگەز ئیتالیاییین و هەندێکیشیان

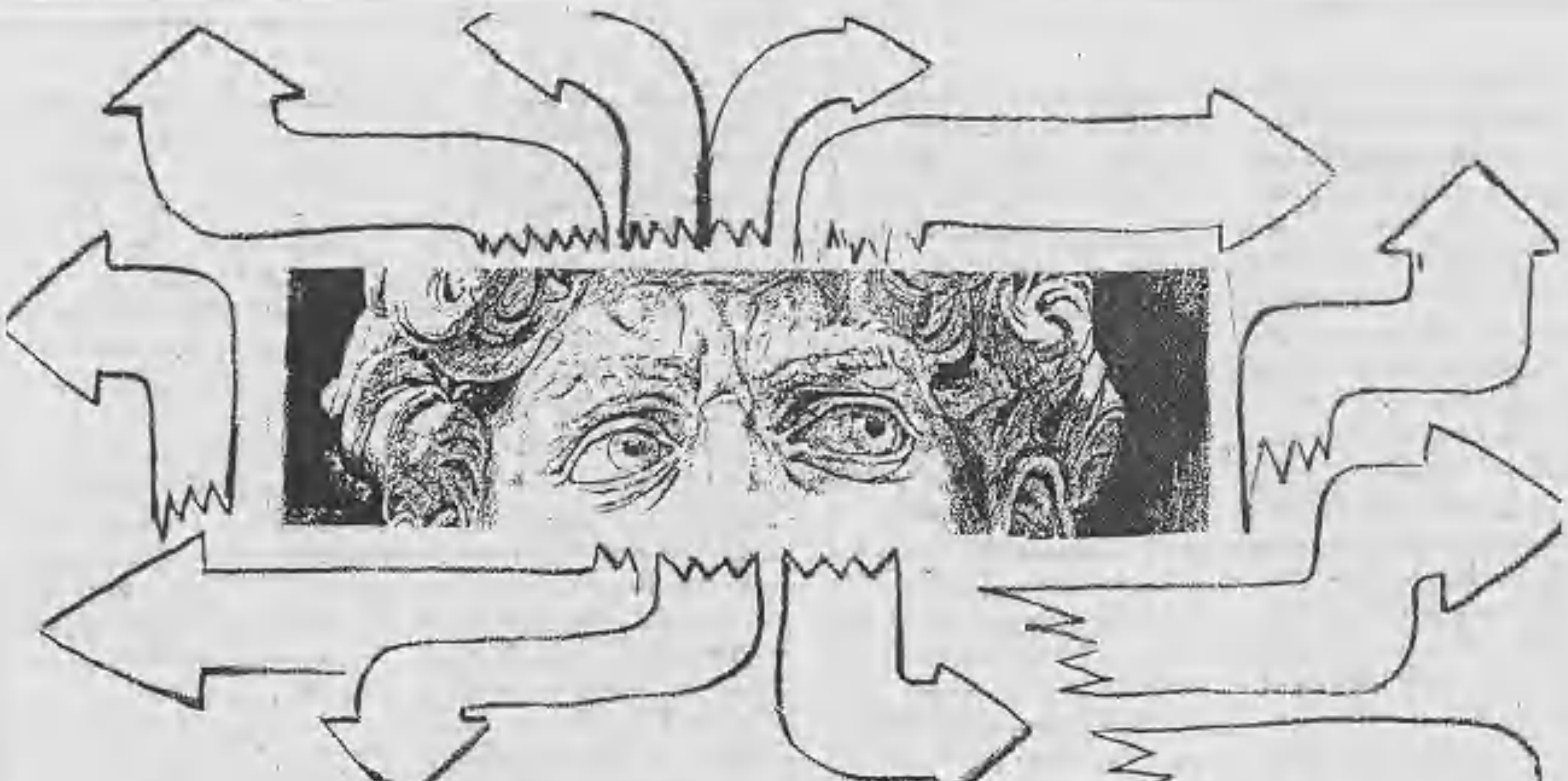

بەهۆی پەیوەندییان بە گەلانی عەرەب و ئیسلام و بیردۆزییەکانەوە، هاتوونەتە ئاوناوانەوە. یەکێک لەرواڵەتەکانی تری گەشەکردنی "فلۆرەنسا" ئەوە بوو ژمارەی دانیشتوانی لەماوەی سەدەو نیوێکدا نزیکەی دوو ئەوەندە زیادی کرد. لەکۆتایی سەدەی سیانزەهەمدا ژمارەی دانیشتووانی گەیشتە "70" هەزار کەس، پاشان لەناوەڕاستی سەدەی پانزەهەمدا خۆیدا لە "150" هەزار ئەم دیاردەیەیش نەبێ بە پێوانەی دیمۆگرافی‌ی سەدە ناوەنجی‌یەکان حسابی بۆ بکرێ چونکە لەو کاتەدا گەورەترین شاری ئەورووپا ژمارەی دانیشتووانی لە هەشت‌یەکی ئەو ژمارەیەی دوایی تێنەدەپەڕی. هەموو ئەو گۆڕانە بنەڕەتی‌یانە لە سروشتی سیستەمی سیاسی شارە پێشکەوتووەکانی ئیتالیادا رەنگیان دایەوە، زۆربەی خێزانە دەسەڵاتدارەکانی ئیتالیای خستە باروودۆخێکەوە پەیوەندیەکی توند و تۆڵیان لەگەڵ کاروباری پیشەسازی و بازرگانیدا بەست و لەنێش و کاری کشت وکاڵی زیاتر بایەخیان پێ دەدا.

خێزانی "میدیچی" فلۆرەنسایی باشترین نموونەی بنەماڵەی حوکمڕانن. ئەوەی شایانی باسە، پارەدارەکان و بەتایبەتی بازرگانەکان نوێنەریان لە ئەنجوومەنە رەسمی‌یەکانی چەند شارێکی ئیتالیادا زۆربە نەبوون ئەم دیاردەیەیش ئەوە دەگەیەنێ کە تەوژمی بەتینی ئابووری نوێ لەوەندەی کات نەهێشتبوو‌ەوە سەرمایەدارە ئیتالیایی‌یەکان خۆیان بەکاروباری ئەنجوومەنە رەسمی‌یەکانەوە خەریک بکەن و بەرژەوەندیەکانیان لەو پەندەدا دەبینی‌یەوە کە "کات لەهەموو شت بەنرخترە". لەوەیش گرنگتر؛ بەردەوام بوونی هەر سیستەمێکی سیاسی لەشارەکانی ئیتالیادا، توندوتۆڵ بەسترابوو بەهەڵوێست و رادەی پشتگیری کردنی ئەو سیستەمەوە لەلایەن پارەدارەکانەوە، تەنانەت لەهەندێ کاتدا دام و دەزگا ئابووری‌یەکانیان "دەوڵەتێکی سەربەخۆ بوون لەناو دەوڵەتدا".

لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە هەرەس هێنانی پەیوەندی‌یە دەرەبەگایەتی‌یەکانی ئیتالیا پێش وڵاتانی تر کەوت و بەحوکمی ئەو گۆڕانکاری‌یانە

پێداویستی‌یەکانی کۆمەڵی نوێیش بەر لەشوێنانی دی لەوێ دەرکەوتن ئەمەیش خۆی لەخۆیدا هۆیەکی بنچینەیی بوو تاوەکو ئیتالیا بکاتە لانکەی رێنیسانس. بەئەندازەیەک لەسەدەی چواردەهەم و پانزەهەمدا شاری "فلۆرەنسا" بووە مەڵبەندی هەموو جموجۆڵێک و ناودارترین پێشەواکانیشی خەڵکی ئەو شارە بوون و جێی خۆی بوو کە ناوی "پایتەختی" رێنیسانسی لێ بنرێ. شان بەشانی ئەم هۆ بنچینەیی‌یە، کۆمەڵێک هۆی تر لەئیتالیادا هاوبەشی‌یان لەگەڵاڵە بوون و ئەشونما کردنی رێنیسانسدا کرد. ئەورووپاو رۆژهەڵات ئەبوو، بەڵکو بەحوکمی شوێنە جوگرافیایی‌یەکەی، ئەڵقەی پەیوەندی فیکری نێوان هەردوولای پێک دەهێنا. بەهۆی ئیتالیاوە بیروڕاو دیاردە گرنگەکانی شارستانیەتی رۆژهەڵات دەگەیشتە ئەورووپاو جێ پەنجەی لە بووژاندنەوەی ئەورووپادا بەئاشکرا دیارە. ئەو دەورە گرنگەی ئیتالیا بینی، بەتایبەتی لەسالانی شەڕی خاچ پەرستاندا دەردەکەوێ و سەرجەم مێژوو نووسان لەو باوەڕەدان کە پاشەکشەی سوپای شکستەیان زۆر دیاردەی شارستانیەتی لەرۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا پەڕاندەوەو بەر لە هەموو شتێکەلە بووژاندنەوەی ئەورووپادا رەنگیان دایەوە.

رەگەزەکانی کەلتووری رۆژهەڵات و لەسەرو هەموویانەوە کەلتووری عەرەبی ئیسلامی؛ هەر زوو لە بیروباوەڕی رێنیسانسدا کاری خۆیان کردو دواییش لەدەستکەوتەکانیدا خۆیان نواند. شتێکی بەڵگە نەویستە کە لەبەرهەمی دووکەس لەسێ پێشەواکەی رێنیسانسدا، واتە "دانتی" و "بۆکاشیو" هەست بە کارتێ کردنی داهێنانە رۆژهەڵاتی‌یەکان دەکرێ. لەبواری زانستیشدا ئەوەندە بەسە نموونەیەک بە بەڵگە بهێنینەوە تاوەکو لەناوەرۆک و مەودای ئەم کارتێ کردنە تێ بگەین. لە رۆژگاری رێنیسانسدا پۆرتوگالی‌یەکان، لە ناو هەموو دەریاوانەکانیاندا کەسێکی وەک "ڤاسکۆ دی گامایان" هەڵبژارد، تاوەکو ئەرکی دۆزینەوەی رێگایەکی نوێی بۆ هیندستان بخەنە ئەستۆ چونکە ناوبراو پیاوێکی کردەو شارەزا بوو. ئەوە بوو بەچاکترین تفاقی شەڕی ئەوسای ئەورووپا پڕ چەکیان کردو چی ئەخشەو ئامرازی ئەستێرەناسی و زانیاری تازە دۆزراوەی ئەو کاتە هەبوو خستی‌یانە بەردەستی، بەهیوای ئەوەی خەوە گەورەکەیان بهێننەدی. بەڵام کە گەیشتە شاری "مالیندی"ی سەر بە"کینیا" وچاوی بە "شێری دەریا" "ئەحمەدی کوڕی ماجید" کەوت؛ هەستی کرد تاچ رادەیەک پێویستی بەیارمەتی‌ی ئەو پیاوە زاناو لێهاتووە هەیە. بۆیە بەوپەڕی رەزامەندی‌یەوە جڵەوی سەرکردایەتی دایە دەست بێگومان گەر ئەو نەبوایە، ئەیەو خێرایی‌یە دەگەیشتە جێ و ئەسەرکەوتنیشی بەنسیب دەبوو.

هۆیەکی تری گرنگ هەیە، وای کرد خاکی ئیتالیا بەر لە وڵاتانی‌تر ببێتە زەمینەیەکی بەپیت و تۆوی بووژاندنەوەی تێدا چەکەرەبکا. ئاشکرایە ئەم وڵاتە چەند سەدەیەک بەر لە رۆژگاری رێنیسانس بووە مەڵبەندی کڵێسە و جیهانی مەسیحی. ئەمەیش بووە هۆی ئەوەی لەدوو سەرەوە دیاردەکانی رێنیسانسی تێدا دەربکەوێ و لەدوو جەمسەری ناکۆکەوە گەشە بکاو پەرە بسێنێ.

وەک لەدواییدا بۆمان روون دەبێتەوە بەشێکی زۆری بیروڕای رێنیسانس؛ بریتی‌یە لەرەخنە لێ گرتنی کڵێسەی کاتۆلیکی کە ئەوساکە "رۆما" بوو بووە بنکەی و هەرچی بیروڕای سەلبی کڵێسەهەیە؛ لەشوێنانی دی زیاتر لەو شارەدا بەرجەستە دەبوو. رۆژ لەدوای رۆژیش پتر ناڕەزایی لە دەروونی ئەورووپایی‌یەکاندا بلێسەی دەسەند. ئەمە لەلایەک، لەلایەکی تریشەوە کڵێسە ناچار بوو حساب بۆ ئەو گۆڕانکاری‌یە

نوێیانە بکا کە ڕێنیسانس لەگەڵ خۆیدا هێنابوونییە کایەوە. ئەویش دەترسا ئەباوورەدەووردە کۆمەڵ لێی بتەکەیتەوە. لەبەر ئەوە کەوتە خۆو چەند پیاوێکی سەر بە بیروباوەڕی نوێی لەخۆی نزیک خستەوە. تەنانەت چەند پاپایەکیان بۆ ئەوەی کلێسە دەوری خۆی نەدۆڕێنێ، بایەخێکی باشیان بەبیروڕای هومانیستان دەداو لەنزیکەوە پەیوەندییان لەگەڵ پەیدا دەکردن. هەندێکی تریشیان حەزیان بەزانست و چاودێری کردنی زانایان دەکرد کە یەکێکیان کوری ژەنگ لێدەری کلێسە پاپا نیکۆلای پێنجەم 1477 1455ز بوو. ناوبراو بەوە ناسرابوو ڕۆشنبیرێکە تەاو لەسەردەمی خۆی تێ گەیشتووەو دەزانێ چۆن هەڵی دەسەنگێنێ. ئەم پیاوە ڕای وابوو هیچ دژایەتییەک لەوەدا نییە بایەخ بە کەلتووری بەر لەزاین بدرێ و لەهەمان کاتیشدا دڵسۆزی ئاینی مەسیحی بێ. بەو دەیوویست بەهۆی ئاین و "لایەنە چاکەکانی شارستانیەتی کۆنەوە سەرلەنوێ ڕۆما بکاتەوە بە پایتەختی جیهانی مەسیحی"

لەبەر ئەوە "نیکۆلای پێنجەم" بێ سێو دوو ژمارەیەک نوسایندەی خۆی بە کیشوەری ئەورووپادا بڵاو کردەوە، تاوەکو چی دەستنووسی کۆن هەیە کۆی بکەنەوە. سەرەنجامیش کتێبخانەی ڤاتیکانیان پێ دەوڵەمەند بوو. جگە لەوەی پەنای بردەبەر لێکۆڵەرەوەو مێژوونووسێکی بەتوانای وەک "لۆرینزۆ ڤالا 1407-1457ز" و چەند کەسێکی تریش، بۆ ئەوەی لە ناوەرۆکی ئەو دەستکەوتانە بکۆڵنەوە. چەند پاپایەکی تری دوای "نیکۆلا" هەمان ڕێبازی ئەویان گرت بەڵام نەک بەو شێوە فراوانەی ئەو، هەریەکەیشیان تا ڕادەیەکی باش ڕۆڵی خۆیان لە بواری زیندووکردنەوەی کەلتووری کۆن و پشتگیری کردنی پیاوانی سەر بەرێنیسانسدا بینی. نەک هەر ئەوەیش بەڵکو هەوڵیشیان دەدا ورزە و توانای کۆمەڵێک لە بەتواناترین پیاوانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بخەنە کارو هانیان بدەن داهێنانە هونەرییەکانیان لەسەر دیوارو گومەزی بەناوبانگترین کلێسەکانی ئیتالیادا بنەخشێنن، تاوەکو بەتەمەریی بمێننەوە. هەروەک لەتابلۆکانی کلێسە ناودارەکەی "پەترۆس" و هۆڵەکانی "ڤاتیکان" دا دەبینرێن. پێویستە ئەوەیشمان لەیاد نەچێ کە ئیتالیا خۆی لانکەی کەلتووری ڕۆمانی کۆن بوو، ڕۆڵێکی دیاریشی لەگەشە

پێ کردنی شارستانیەتی مرۆڤایەتیدا گێڕابوو. هەر ئەم هۆیەیش بووە هاندەرێکی گرنگ و پاڵی بەزانا ئیتالیاییەکانەوە نا، زیاتر تێ بکۆشن. چونکە ئەوانە تا ئەوکاتە لەمێژووی خۆیان نەبچڕابوون و دەستبەرداری نەبووبوون و دەتوانین بڵێین لەزۆربەی وڵاتانی دیکە زیاتر پارێزگاریی کۆنینەی مێژووی خۆیان دەکرد. لێرەدا دەبێ ئاگاداری ئەو حەقیقەتەیش بین، کە وڵاتی ئەورووپا لە چوارچێوەی پەیوەندییەباوەکانی ئەو قۆناغەدا، لەباری ئابووری و سیاسییەوە نەک هەر لەسەدەکانی پێشووی خەملیوتر بووە، بگرە لەهەموو لایەنێکەوە بەسەر پەیوەندییەکانی سەردەمی دەرەبەگایەتیدا باڵادەست بوو کە ڕۆژ لەدوای ڕۆژیش بەرەو گەندەڵ بوون و لەناوچوون هەنگاویان دەنا. لەم ڕوانگەیەوە، دوژمنایەتییان دەکردو هەندێ جاریش ناوناتۆرەی وایان لێ دەنا ڕاستییەکەی بەو جۆرە نەبوو. بەکورتی ئەوانە هەڵوێستی دوژمنانەیان کردە ئامرازێک بۆ تێک دان و هەرەس پێ هێنانی ئەو ڕژێمە بۆگەنە. سەرەنجامیش توانییان کاری خۆیان بکەن و تەنها بەراورد کردنێکی ئاسایی دەمان گەیەنێتە ئەو حەقیقەتەی کە تاچ ڕادەیەک ئەو سیستەمە ڕزیوە لەگەڵ سەدەی زووی گەشەکردوودا لەیەک دوورن.

لەبەر ئەوەی هەتا ئێرە هەر بە دەست نیشان کردنی ئەو هۆیانەوە خەریک بووین کە وڵاتی ئیتالیایان کردە پێشڕەوی ڕێنیسانس، پێویستە دەست بۆ حاڵیەتێکی تریش رابکێشین. سەبارەت بەوەی ئەو سەردەمەدا ئامرازەکانی بەرهەم هێنان ساکارو سادە بوون. دەبینین بەرهەمە زانستی و تەکنیکییەکان بەهەستی پەرەیان دەسەندو گەشەیان دەکرد، چونکە کاتێکی زۆرو تاقی کردنەوەی زۆرتریان دەویست. ئەمە لەکاتێکدا کرۆکی ڕێبازە فکرییەکانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس لەبەرهەمی ئەو نووسەرو هونەرمەندە بەهرەدارانەدا ڕەنگیان دەدایەوە کە بەراستی خاوەنی هەستی ناسک و گیانی داهێنان بوون. لەلایەکی تریشەوە ئیتالیا ناوبانگی بەوە دەرکردووە کە سروشتێکی ڕازاوەی هەیە. ئەمەیش وای کردووە زمان و ئەدەبیاتی بەپێزتر بکاو سەرچاوەی داهێنان لە بوارەکانی هونەرو ئەدەبدا بتەقێنێتەوەو بچێنییەکی نوێ بۆ چێژ لێ وەرگرتنی ئەم بەرهەمە جۆر بەجۆرانە دابمەزرێنێ.

هەر لەو سەردەمەدا گەر شاعیرێکی میللی ئیتالیایی خواست و ئاواتەکانی لەبۆتەی شیعرێکی نوێدا بتواندایەتەوەو بیویستایە بەجەماوەری ڕابگەیەنێ، چی کاسبکاری ناوبازار هەبوو دەزگاو دووکانیان دەپێچایەوەو بەپەرۆشەوە ڕوویان تێ دەکردو گوێیان بۆ شیعرەکەی ڕادەهێشت.

ئەنجامی کارکردنی ئەم هۆیانە، ڕێنیسانس لە ئیتالیادا پێش وڵاتانی تر خۆی تواندو هەل و مەرجی گەشەکردنی بۆڕەخساو توانی خزمەتێکی ئەرتۆی بکا ڕەگەزە بنچینەییەکانی نەش و نما کردنی بەجۆرێک پێ ببەخشێ کە لەوروزەو توانای هیچ وڵاتێکی تری ئەورووپاییدا نەبوو. جا هەرچەندە ئیتالیا بەهۆی دەست تێوەردانی بێگانەو دۆزینەوەی ڕێگای دەریایی نوێوە توشستی هێنا. بەڵام سەرەڕای ئەم تێک شکاندنەیش ماوەی نەدا ئەوژمی بەتێنی ڕێنیسانس لە ئیتالیادا ڕابگیرێ. بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییەیش ئەوەندە بەسە بڵێین: کەڵە پیاوانی وەک "لیۆناردۆ دافینشی" و "میکائیل ئەنجیلۆ" و "ڕۆفائیل" و هەندێکی تریش هاوچەرخی ئەو توشستییە بوون و لەو ساڵانەداو لەسایەی باری ڕزوقێکی نێگار ناڵەباردا- کە دوایی باسیان دەکەین- بەرهەمی ئەوەندە ناوازەیان هێنایە گۆڕێ، هەتا هەتایە بەنەمریی دەمێننەوە.

ئەم واقیعە واتە دەرکەوتن و گەشە کردنی ڕێنیسانس لە ئیتالیادا ڕای لە هەندێ مێژوو نووس کردووە بگەنە ئەو باوەڕەی کە بووژاندنەوە تەنها ئەو وڵاتەی گرتۆتەوە. ئەگەرچی ئەم لێک دانەوەیە کەمێک زێدەڕۆیی تێدایە. بەڵام کار تێ کردنی بیروباوەڕی ئیتالیای ڕۆژگاری ڕێنیسانس لە وڵاتانی تر مەسەلەیەکە هیچ کەسێک ناتوانێ تکۆڵی لێ بکا. هەرچۆنێک بێ پەیوەندیی لە پچڕان نەهاتووی ڕێنیسانس بە وڵاتی ئیتالیاوە دەیکاتە نموونەیەکی وا، دەتوانین لەرێگەیەوە بە گشتی سەردەمەکەی بەسەر ئەم سێ قۆناغەدا دابەش بکەین.

قۆناغی یەکەم: لەدوادوای سەدەی چواردەهەمەوە دەست پێ دەکا بۆ سەرەتای سەدەی پانزەهەم

قۆناغی دووەم: واتە قۆناغی پێگەیشتن و نەش و نما کردنی کە دەگاتە کۆتایی سەدەی پانزەهەمو سەرەتای سەدەی شانزەهەم.

قۆناغی سێیەم: واتە سەرانسەری سەدەی شانزەهەم

هەر ئەم دابەش کردنە بەهەمان شێوە دەتوانرێ بەسەر وڵاتەکانی دیکەی ئەورووپادا بچەسپێنرێ.

قۆناغی یەکەم، واتە ئەو قۆناغەی ڕێنیسانسی تێدا لەدایک بوو، لە دووهەمیشدا پێ گەیشت و بەخۆیدا هات. بەڵام لەسێ هەمدا مرۆڤایەتی و بیروباوەڕی ڕێنیسانس دووچاری گیروگرفتێکی ڕاستەقینە بوو، وەک لەپاشدا بەدرێژی لێی ئەدوێین. هەر یەکێکیش لەم سێ قۆناغەی بووژاندنەوە چەندین خاسییەتی بنچینەییان پێکەوە تاوەو هەریەکێکیش لەو خاسییەتانە بەم یان بەو شێوە جیاوازییان لەتەک قۆناغی پێشووی خۆی، یان قۆناغی دوای خۆیاندا هەبوو.

خاسیەتەکانی ڕێنیسانس:

ڕۆژگاری ڕێنیسانس و بزووتنەوەی مرۆڤایەتی چەند خاسییەتێکی ئەوەندە دیاریان هەیە، توانییان سەرانسەری ڕێنیسانس بکاتە شۆڕشێکی فیکریی و ڕۆشنبیریی ئەوتۆ مۆرکێکی تایبەتی بە مێژووی مرۆڤایەتییەوە بنێ. لێرەیش بەدواوە هەوڵ دەدەین گرنگترین لایەنی ئەو خاسییەتانە بەکورتی دەست نیشان بکەین.

1- لەبەر ئەوەی لەدایک بوونی ڕۆژگاری ڕێنیسانس ڕاستەو خۆ بەستترابوو بەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە، دەبینین لەیەک کاتدا هەموو وڵاتە ئەورووپاییەکانی نەگرتەوە. ئیتالیاو چەند وڵاتێکی تری ڕۆژئاوا پێش وڵاتانی تر کەوتن، بەڕادەیەک تەنها چەند پریشکێکی گەیشتە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و ناوچەکانی "بولکان" کە ئەو سەردەمەدا کەوتبوونە ژێر دەستی عوسمانلی داگیرکەرەوە. بەڵام سەرەڕای ئەمەیش ئەو وڵاتانە توانییان مەرجەکانی ڕێنیسانس بەهۆی داهێنانی زانایانیانەوە بەهێزتر بکەن، باشترین نموونەیش ئەوەیە کە زانایەکی بەناوبانگی وەک "کۆپەر نیکۆس" کە هاروڵاتییەکی پۆلۆنیاییە لەم بۆچوونە دەگەیتە ئەو ئەنجامەی کە ڕێنیسانس، دەستکەوتی ڕۆشنبیریی سەرجەم ئەو میللەتە ئەورووپاییانەیە کە لەبەر ڕۆشنایی بارودۆخی تایبەتی و ناوخۆیی خۆیاندا، ئەوریان لەگەشەپێ کردنیدا دیوە. جا گەیشتن و ڕادەی کارتێکردنی شارستانییەتی ڕۆژهەڵات بەراستی لەبەر چاوبگرین، ئەوا ڕێنیسانس

لەچوارچێوە گشتی یەکەیدا دەبێتە دەستکەوتێکی ڕۆشنبیریی تێکڕای مرۆڤایەتی، ڕاستی یەکەیشی هەروایە، چونکە حەقیقەتی ڕێنیسانس ئەنجامی مەنتیقی ئاوێتە بوونی بەردەوامی شارستانی یەتە جۆربەجۆرەکانەو ئەوداکەیشی چ لەڕووی کارکردن و چ لەڕووی کار تێکردنەوە گەلێك لە ڕێنیسانس بەر بلاوترو فراوانترە.

مایەی داخە، سەرەڕای ئەم حەقیقەتە چەسپاوە ڕۆژئاوایی یەکان خۆیشیان دان بەوەدا دەنێن کەڕێنیسانس قەرزداری ڕۆژهەلاتی یەکانە- کەچی کەم و زۆر لەنووسینەکانیاندا ڕەنگ ناداتەوەو بەوچاوەوە تێی ناڕوانن کە بەرهەمی ڕەنج و تەقەللای هاوبەشی گەلانی دونیایە. ئەوەیشی کە زیاتر پاڵپشتی ئەم

ڕایەمان دەگرێ ئەوەیە، لەڕەوتی گەشەکردنی شارستانیەتدا پرشنگی ڕێنیسانس بەتەنها بەشێك یان هەموو کیشوەری ئەورووپای ڕووناك نەکردەوە، بەڵکو هێزو گوڕێکی ئەوتۆی بەخۆیەوە دی، بەشێوەی جۆربەجۆر خۆی گەیاندە بست بەبستی سەر ڕووی زەمین و زاتایانی بەپێی پێداویست و بارو زرووف و قۆناغە مێژوویی یەکەی

خۆیان، بەشداری یان لە پێشخستن و گەشە پێ کردنی دەستەکەوتە کانیاندا دەکرد.

2- گوڕو گوژمی ڕێنیسانس و چۆنیەتی پەرەسەندنی ڕاستەوخۆ بەسترابوو بە ڕادەی گەشەکردنی پەیوەندی و دیاردە ئابووری و کۆمەلایەتی یە تازەکانی وولاتە ئەورووپایی یەکانەوە. بەنموونە: ڕێنیسانس لە ئینگلستاندا لەسەدەی چواردەهەمدا سەری هەلدا. بەلام تیژ بوونی ناکۆکی و ململانێی نێو دەرەبەگایەتی لەو وولاتەدا بووە هۆی هەلگیرساندنی شەڕی ناوخۆیی و لەسەدەی پانزەهەمدا کۆسپێکی ئەوەندە نالەباری خستە بەردەم پەرەسەندنی ئینگلستان، دیاردەکانی ڕێنیسانس تاسەرەتای سەدەی شانزەهەم دەرنەکەوتن، واتە ئەو کاتەی سەرەتای چوونە پێشەوەو گەشە کردنی ئابووری و کۆمەلایەتی لە ئینگلستان بەشێوەیەکی دیار هەستیان پێ دەکرا.

لە "ئیسپانیا" یشدا گەندەل بوونی خێرای لایەنە جۆربەجۆرەکانی ژیانی گەلی ئیسپانیا ماوەیان نەدا دیاردەکانی ڕێنیسانس بەو خێرایی یە تەشەنە بکەن وەك لەسەرەتادا لەوێ سەریان هەلدا.

پوختەی قسە ئەوەیە، لەدایك بوون و پاشان پەرەسەندنی ڕێنیسانس، لەسەر هێلێکی دیاری کراو نەدەڕۆیشتن، بەلکو بە پێی ئەو بارودۆخە خۆی دەنواند کە هەر وولاتە پێیداتێپەڕ دەبوو. ڕێنیسانسیش دەستکەوتی ڕەنج و کۆششی ئەورووپایە لە چوارچێوە تەسکەکەیداو هی هەموو جیهانە لەچوارچێوە فراوانەکەیدا.

3- هەرچەندە ڕەگەزێکی هاوبەش هەموو دیاردەکانی ڕێنیسانسی لەسەر پاکی وڵاتە ئەورووپاییە جیاجیاکاندا بەیەکترەوە گرێ دا، بەلام هەر وڵاتە بەهۆی بارو زرووفی خۆیەوە پێویستی بەوە ئەکرد پێ لەسەر دیاردەیەکی تایبەتی دابگرێ و سیماو خاسیەتی خۆی بپارێزێ. بەنموونە: لە "ئەلمانیا"دا هۆمانیستان دەستیان دایە ئەو لێکۆڵینەوانەی (ئاراسمس- ئیرازموز) بە "فەلسەفەی عیسا" ناویان دەبا.

لەم ڕوانگەیەوە ڕێنیسانس لە "ئەلمانیا"دا چووە قالبێکی قووڵی فیکری یەوەو ڕاستەوخۆ لە مەسەلەکانی کلێسەی کاتۆلیکی یان دەکۆڵی یەوە. ئەوە بوو لەدواییدا کاری لەبزووتنەوەی ڕیفۆرمی

ئاینیش کرد. بەڵام فەرەنسایییەکان بەتایبەتی روویان کردە لێکۆڵینەوەی یاسای رۆمانیی کۆن، ئەمەیش بۆ ئەوکاتە دەست پێشخەرییەکی گرنگ بوو. ئەنجامیش زەمینەیەکی لەباری بۆ گەشەکردنی لێکۆڵینەوەی یاسایی لەفەرەنسادا رەخساند. کەچی بیروباوەڕی رێنیسانس لە ئینگلستاندا لە زەمینەی فەلسەفەو ئیستاتیکادا رەگی داکوتاو بەئاشکرا لەبواری ئەدەب و سۆسیولۆژیاو شانۆدا تەعبیری لەخۆی دەکرد. وەنەبێ ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەیش سیما ئاینییەکەیان وون کردبێ؛ بەتایبەتی لەسەردەمی شەڕی جووتە گوڵدا، چونکە هەر لەو کاتەدا شان بەشانی ئەم چەشنە بەرهەمانە، چەندین رۆمانی نوێ لەدایك بوون و بەهەمان شێوازی پێشوو بەشان و شکۆی سوارچاکیی و پاڵەوانێتیدا هەڵیان دەدا. چەند وڵاتی وایش هەبوون تێیاندا فیکری رادیکالی بەهێزتر تەعبیری لەخۆی دەرکرد وەك لەهەندێ وڵاتی دیکە. بەڵام سەرەڕای ئەم جیاوازییانەیش لێکچوون و نزیکیان لەیەکترەوە، بەهەر بارێکدا لێك بدرێتەوە ئەوە دەگەیەنێ کە کەلتووری رۆژگاری رێنیسانس لەسەرپاکی کیشوەری ئەورووپاداسەروەرو باڵادەست بووە.

4- پیاوانی رۆژگاری رێنیسانس بەتایبەتی لە ئیتالیادا تەنها لەبوارێکدا پسپۆر نەبوون. زۆر جار رێکەوتووە یەکێك لەوانە چمکی چەند لایەنی جۆر بەجۆری زانستی و هونەری گرتووەتە دەست. باشترین نموونەیش نیگارکێشی ئەمر لیوناردۆ داڤینشییە.

ناوبراو پەیکەر تاشێکی شارەزاو نووسەرێکی دیارو ئەندازیارێکی سەرکەوتوو، زانایەکی پزیشکیی ویەکالا کردنەوە التشریح-ی جەستەی ئادەمیزاد بوو. زانیاری پزیشکیی و یاسایی و فەلەکی لەوڵاتی خۆی و ئیتالیا خوێند. لەوڵاتەکەی خۆیدا بەدرێژایی "40" ساڵ بەردەوام بە تاقیکردنەوە زانستییەکانەوە خەریك بوو. پێ بەپێی ئەوەیش لەبواری دارایی و ئیدارییدا کاری دەکرد. بیروڕاو بۆچوونەکانی دەیخەنە ریزی زانایانی

سەردەمەکەیەوە. "ماکیافیللی"یش هەر لەوکاتەداکە مێژوو نووس و سیاسییەکی بەناوبانگ بوو، یەکێکە لەنووسەرو فەیلەسووفەکانی سەردەمەکەی بۆ زیاتر دەست خستنە سەر ئەم دیاردەیە، لەو بەشەدا کە بۆ ناودارانی رێنیسانسمان تەرخان کردووە، لەچەند نموونەیەکی تریش دەدوێین.

5-لە قۆناغی یەکەمدا پێشەوایانی رێنیسانس بایەخێکی زۆریان بە بەرهەمە فیکرییەکانی پێش قۆناغی دەرەبەگایەتیدا. واتە بەرهەمی ئەو چەرخەی تێدا زانایان تەرقی بە کاثولیکی بوون نەخرابووە گەردنیان. ئەوانە لەهەمو شت زیاتر بایەخیان بە ژیان و ئادەمیزاد دەدا. باوەڕێکی نەگۆڕیان هەبوو بەوەی کە دەتوانن لەپاش دەیان و سەدان ساڵەی زوڵم و ستەمی سەدەکانی ناوەڕاست بگەڕێنەوە سەر رێبازەکەی خۆیان و ئاوڕ لەژیانی راستەقینە بدەنەوەو هەوڵی تێگەیشتنی سروشت بدەن و تەعبیری لێ بکەن و لەرێگەی ژیاندنەوەی کەلەپوری کۆنەوە سوود وەربگرن. هەوڵ و کۆششی ئەمانە بەدرێژایی سەدەی چواردەهەم و پانزەهەم لەپێناوی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆندا گەیشتە رادەیەك خەڵکی لایان وابوو دیاردەکانی بووژاندنەوە تەنها بریتییە لە زیندوو کردنەوەی ئەو زانستانەی لەسەردەمی گریك و رۆماندا باو بوون. بەجۆرێکی تر بڵێین: خەڵکی هەستیان بەوە نە دەکرد کە سەرهەڵدانی ئەو دیاردە نوێیانە ئەنجامێکی سروشتیی ئەو پێداویستە کۆمەڵایەتییە تازانە بوو کە بەچەند قۆناغێك سنووری کۆمەڵی کۆنیان بەجێ هێشتبوو. ناوەرۆکیشیان بریتی بوو لەو داهێنان و دۆزراوە نوێیانەی لەسەدەکانی پێشوودا نەك هەر بیریان لێ نەدەکرایەوە بەڵکو پێویستیشیان پێیان نەبوو. کەواتە هۆیەکانی رێنسانس وەك پێشتر باسیان لێوە کرا بەجۆرێك لەکۆمەڵدا رەگیان داکوتابوو، لەوە دەرچووبوون بەتەنها بریتی بن لە بوژاندنەوەی کەلەپوری کۆن. یاخود ئەنجامی هەرەس هێنانی "قوستەنتەنییە" و پەڕینەوەی "بیزەنتییەکان" و دەستنووسە گرنگییەکان بوو بێ بۆ ئیتالیا، وەك ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووسان پێی لەسەر دادەگرن. نەخێر، راستییەکەی ئەوەیە "ئەوروپا بەئاگا هاتبووەوە بەپەرۆشەوە هەڵپەی بۆ زانست و

زانیاری نوێ بوو، ناچار بوو بۆ گەیشتن بەم مەبەستە پیرۆزە لەهەموو لایەنێکەوە پەل و پۆ بهاوێژێ. بۆیە ڕۆڵەکانی کەوتن بەسەر لێکۆڵینەوەی "لایەنە پشت گوێ خراوەکانی گەنجینەی کلاسیزم کە تا ئەو کاتە لەبیر کرابوون". لەمەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ڕێنیسانس "قۆناغێکە لە قۆناغەکانی گەشەکردنی بیر نەک وێنەیەکی کتومتی رابووردوو، وەک لەبابەتەکانی داهاتوودا ڕوون دەبێتەوە.

6-هەموو ئەو داهێنانە نوێیانەی ڕۆژگاری ڕێنیسانس، خزمەتی زانست و تەکنیکی تازەیان دەکردو پەیوەندی‌یەکی بەتینیان بە پەرژەوەندی‌یەکانی چینی بۆرژواوە ئەوانە بەبنیاتنەری ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوا ئەقەڵەم بدرێن.

سەرەتای دەرکەوتنی زاراوەی هومانیزم و هومانیست Humanism Humanistic وەک دەر بڕینێکی فیکریی و کۆمەڵایەتی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شانزەهەم. ئەم زاراوەیە لەبنەڕەتدا لەووشەی Humanitasی لاتینی‌یەوە، وەرگیراوە کەمانای مرۆڤایەتی دەگەیەنێ. ئەمەی دواییش لەووشەی Homo وە وەرگیراوە کەمانای ئادەمیزاد دەبەخشێ. ڕابەرانی ئەم ڕێبازە نوێیە مەبەستیان لەهەڵبژاردنی ئەم زاراوەیە ئەوە بوو پێ لەسەر سیما دونیایی‌یەکەی زانست و ئەدەب دابگرن و بایەخ بەئادەمیزاد بدەن، چونکە بەدرێژایی چەند سەدەیەك و بەتایبەتی لەو کاتەوە کە ئەقابەو ڕێکخراوە پیشەیی‌یە جۆربەجۆرەکان وەک تەوقێك لەگەردنی ئادەمیزاد ئاڵابوون. کەوابوو دیارترین خاسی‌یەتی هومانیزم ئەوەبوو پێ‌ی لەسەر خودی تاکەکەس دادەگرت Individualism Individual. بێ‌گومان ئەم هەڵوێستەیش هەروا لەخۆوە نەبوو، بەڵکو پێداویستەکانی ژیانی سەدەی نوێ گۆڕانێکی گەورەی بەسەر پلەوپایەی تاکەکەس و چۆنیەتی هەڵس و کەوتی لەناو کۆمەڵدا سەپاند.

لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، دەرەبەگەکان بەحوکمی بنەماڵەو بەئەندازەی ئەو میراتەی بۆیان لەپاش بەجێ دەما، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی‌یان دەست نیشان دەکرا. لەم حاڵەدا سامانی دەرەبەگ بەرهەمی ڕەنج و تەقەللای خۆی نەبوو، بەڵام لەڕۆژگاری ڕێنیسانسدا خێزان و خانەوادەی تاکەکەس بۆی نەبوو سنوور بۆ دەسەڵاتی توێژە کۆمەڵایەتی‌یەکانی سەروو دابنێ و دەبوو سەرمایەدار- بەتایبەتی لەسەرەتای قۆناغی سەرمایەداریدا- کار بکاو لەمەیدانی ئابوریدا بکەوێتە دوای بەربەرەکانێ و سەنگ و سوکی‌ی و بەوردیی ئاگای لەئاڵ و گۆڕی بازاڕ هەبێ. دیارە هەرچی هەوڵێکیش بدا بۆ ئەوەیە وزەو توانای پەرەبسێنێ و ماوە نەدا لەگێژاوی بەربەرەکانێدا ڕای بماڵن. ئالەم تێڕوانینەوە زاناو ڕۆشنبیرانی ڕۆژگاری ڕێنیسانس بایەخیان بەنرخی تاکەکەس و خودی مرۆڤ دەداو ئادەمیزادیان کردە "پێوانەیەك بۆ هەموو ئەو شتانەی ئادەمیزاد بەرهەمی دەهێنن" چونکە هەر ئەو دەزانێ "چی دەکاو چۆن بەهرەو توانای دەخاتە کار" تاوەکو "ئەوەندەی دەرفەتی بۆ دەرەخسێ سوود وەربگرێ‌و ڕێگاو جێگای خۆی لەم چەند زانیاری‌یەکی تری سروشتی دراو هەریەکەیان بەپێی پێداویستیەکانی کۆمەڵێ نوێ بەشداریی‌یان لەگەشە پێکردنی ژیانی ئابوری وڵاتە ئەورووپایی‌یەکاندا دەکرد. ئەم بایەخ دانەیش بە زانیاری‌یە سروشتی‌یەکان، بنچینەی ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوای تازە پێ‌گەیشتووی پتەوتر کردو لەسەر بناغەی تاقیکردنەوە، زۆربەی هەرە زۆری بیروباوەڕی دەرەبەگایەتی پووچەڵ کردەوە، کە لەماوەی چەند سەدەیەکدا باڵی بەسەر کۆمەڵگای ئەورووپاییدا کێشابوو.

7-لەبەر ئەوەی هومانیستانی ڕۆژگاری ڕێنسانس بەوردی بناغەیان بۆ تەلاری ڕۆشنبیری‌ی نوێ‌ی دونیایی دانا، دەتوانرێ هەر هەبووە. ئەمەیش بە ئاشکرا لەو گۆڕانکاری‌یانەدا بەرجەستە دەبێ کە لەمەیدانی کەشتی دروست کردن و پێشکەوتنی لێکۆڵینەوەی جوگرافیایی‌و ئەستێرەناسیدا بەدی دەکران. چونکە بەبێ ئەو پێشکەوتنە مەحاڵ بوو ڕێگای تازەی بازرگانی‌ی لە نێوان جیهانی کۆن و بەری ڕۆژئاوای سەرزەمیندا بدۆزێتەوە.

هەر لەم قۆناغەدا، بڵاوکراوەی جوگرافیایی هەمەجۆر دەردەچوون و ناوەڕۆکیان پڕ بوو لە زانیاری کۆمەڵایەتی‌و زانستی‌ی خۆش و گرنگ؛ بەڕادەیەك نەك هەر سەرنجی گەڕیدەو گەڕۆکەکانیان ڕادەکێشا بگرە خوێنەری ئاساییش ئامەزرۆی خوێندنەوە یان بوو. هەروەها بایەخ بە ماتماتیك و ڕووەك ناسی‌ی‌و

جیهانەدا بدۆزێتەوە. لەم تێ روانینەوە، هومانیستان تاکە کەسیان کردە پارچەیەکی سروشت ودایان وابوو خاوەنی توانایەکی لەبن نەهاتووەو بوونەوەرێکە دەتوانێ "سەر بەهەموو دەرگایەکدا بکا" و مادام " تۆوی چەندین زانستی تێدایە، چی دەرگا هەیە لەبەردەمیدا ئاواڵەیە". هەر لەم بۆچوونەوە هومانیستان پێیان لەسەر مەسەلەکانی ژیانی تاکەکەس و چۆنیەتی باری سەرنجی بەرامبەر بەدیاردەکانی کۆمەڵ دادەگرت. شان بەشانی ئەمەیش بایەخیان بەهەموو ئەو کردارانە دەدا کە لەژیانیدا خۆشی و لەزەتی دونیایان بۆ دابین دەکا، بەرادەیەک حاڵ گەیشتە ئەوەی زۆربەیان دەیان وت: مەرجی بنچینەیی ئەوەیە خودی ئادەمیزاد بەختیاربێ، جا ئیتر بە چ رێگایەک دەگاتە بەختیاریی، ئەوەیان گرنگ نییە بەنموونە: "لۆرێنتزۆ ڤالا" بەکوڵ رای دەگەیاند کە ئامانجی ژیان بەختیاریی‌یەو پێویستە خەڵکی هەڵپەی بۆ بکەن، چونکە خواستی سروشت خۆیەتی. لێکدانەوەو شیکردنەوەی ئەم چەشنە بیروڕایانە، رێگای بۆ ئەوە خۆش کرد خەڵکی جاروبار لەیاسا مەعنەوی‌یەکان دووربکەونەوەو بێ پەروا خۆیان بەخۆشی و لەزەتی ژیانەوە خەریک بکەن. ئەم دیاردەیەیش بەزۆریی لەناو توێژە دەست رۆیشتووەکاندا دەردەکەوت. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەیشدا دەبێ ئەو حەقیقەتە لەیاد نەکەین هومانیستان مەبەستیان لەو رایە ئەوە بوو، تاکە کەس لەکۆمەڵدا جێگای شیاوی خۆی بدرێتێ. کە دەیان وت: پێویستە دڵبەستەی یاساکانی رابوردوو بێ، مەبەستیان ئەوەنەبوو بەتەنها تاکەکەس بکەنە "پیاوێکی رۆشنبیر"، بەڵکو گەرەکیان بوو بیکەنە "هاووڵاتی‌یەکی باشترو سوودبەخشتر". بێگومان ئەم بۆچوونەیش تەعبیری لە هەڵوێستێکی ئەخلاقی‌ی گرنگ دەکردو دەبێ لەروانگەی گشتی‌ی کۆمەڵایەتی‌و نیشتمانی‌یەوە تەماشا بکرێ[34]. بەهەر حاڵ پوختەی بیروڕای هومانیستان سەبارەت بەژیانی ئادەمیزاد تەواو بەپێچەوانەی بیروباوەڕی کڵێسەوە بوو، کە دەیویست هەرچی شتی دونیایی هەیە بۆ خزمەتی قیامەت تەرخان بکرێ! دیارە ئەمەیش شتێکی نوێ بوو یاسای کڵێسەو پیاوە ئاینی‌یەکان خستبوویانە کارو زۆر دوور بوو لەجەوهەری ئاینی مەسیحی‌یەوە. بزووتنەوەی ریفۆرمی ئاینیش بەشێوەیەک ئەم حەقیقەتەی سەلماند، ماوەی بۆ مشت و مڕو قسە لەسەر کردن نەهێشتەوە. دەبێ ئەو راستی‌یەیش بووترێ کە شێوەی هەڵس و کەوت و ژیانی رۆژانەی پاپاو پیاوە ئاینی‌یەکان تەواو بەپێچەوانەی فەرمایشتەکانی خۆیانەوە بوو، لەبەر ئەوە هەڵوێستی هیچ نرخێک بۆ ژیانی ئادەمیزاد نەهێڵێتەوە. لەهەمان کاتیشدا دەیانویست لە ئادەمیزادو دەوروبەرەکەی تێبگەن، ئەمەیش خۆی لەخۆیدا بووە داینەمۆیەک و زانست و زانیاریی تازەی خستە گەڕو پێشی خست.

6- بەشی هەرە زۆری ئەو بیروڕایانەی لەتەک رێنیسانسدا هاتنە کایەوە کاکڵەی ئایدیۆلۆژیای چینی بۆرژوایان پێک دەهێنا. بەڵام هەندێ لایەنی دیکەی ئەو بیروڕایانە لەچوارچێوەی ئایدیۆلۆژیای ئەو چینە تازە پێ گەیشتووە چوونە دەرەوەو بەم یان بەو شێوە تەعبیریان لەخواست و ئاواتی توێژە کۆمەڵایەتی‌یە هەژارو نەدارەکان دەکرد، بەتایبەتی چینی کرێکاران. هەندێکی تریشیان لەئەنجامی ئەو هۆیانەدا کە باسمان کردن رەنگدانەوەی بیری دەرەبەگایەتی‌و پیاوانی کڵێسە سەرەڕای ئەمەیش رێنیسانس بەگشتی‌ی بەرژەوەندی چینی بۆرژوای تازەپێگەیشتووی دەربڕی. ئەمە لەلایەک، لەلایەکی تریشەوە، چونکە لە بنچینەوە دژ بەدەرەبەگایەتی بوو، بەرگێکی شۆڕشگێرانەی لەبەر هەڵکشابوو، تەعبیری لە ئاوات و ئامانجی هەموو ئەو چین و توێژانە دەکرد کە بەرژەوەندیی بنچینەیی‌یان لەوەدادەبینی‌یەوە، گۆڕانێکی بنەڕەتی‌ی لەکۆمەڵدا بەرپابێ.

خاسی‌یەت و پێداویستەکانی رێنسانس یەکەمجار لە ئیتالیادا دەرکەوتن و پاشان لەوڵاتانی دیکەی ئەوروپادا بڵاوبوونەوەو بەپێی بارودۆخی ناوخۆی هەر وڵاتە خۆیان دەگونجان و گەشەیان دەکرد. جا سەبارەت بەوەی بوون. لەبەر ئەوە کەدێینە سەر هەڵسەنگاندنی دیاردەکانی رێنیسانس هەست بەجۆرە ناکۆکی وجیاوازی‌یەک دەکەین، بە تایبەتی لەناو ئەو رێبازە فیکری‌یانەدا کە لەو سەردەمەدا هاتنە گۆڕێ.

لەسەدەی شانزەهەمدا وڵاتە ئەوروپایی‌یەکان بەگشتی‌ی، لەرووی پێشکەوتن و پەرەسەندنەوە لەئاستێکدا نەبوون بتوانن پرشنگی رێنیسانس وەک یەک بقۆزنەوە، دەبینن لەوڵاتانی بولکان و ئەوروپای رۆژهەڵاتدا سستتر تەشەنەی کردو کەمتر هەست بەکارتێ کردنی دەکرێ. کەچی لەشوێنێکی وەک ئینگلستان و فەرەنساو خوارووی ئەوروپادا زیاتر بڵاوبووەوە. پێویستە ئاگاداری ئەوەیش بین کە ئاسەواری رێنیسانس بەشێوەی جۆربەجۆر لە ئیتالیاوە پەڕی‌یەوە بۆ وڵاتانی تر. هێرشی سوپایی فەرەنسا بۆ سەر ئیتالیا دەورێکی کاریگەری بینی و بەهۆیەوە میرو شازادە فەرەنسایی‌یەکان شارەزای شێوەی ژیان و کەلتووری دانیشتووانی ئیتالیای پێشکەوتوو بوون. تەنانەت لەوانەوە شێوازی جل و بەرگی نوێ و هەڵس و کەوتی کۆمەڵایەتی فێر بوون. زۆریشی نەخایاند دەرباری فەرەنسا بووە بنکەیەک و چی دیاردەی رێنیسانس هەبوو لە ئیتالیادا قۆستیانەوەو لای خۆیانەوە پەرەیان پێدا. بەنموونە کۆشکی پاشایەتی لە "پاریس" کە بە "لۆڤەر" ناسراوەو تائێستاش لەریزی پێشەوەی مەزارە فیکری‌یەکانی جیهان دادەنرێ بەرهەمی ئەو تێکەڵ بوونەیە. قوتابیانیش لەم مەیدانەدا دەورێکی بالایان بینی و لەرێگای ئەوانەوە زۆر لایەنی سەرەتایی رێنیسانسی ئیتالیا گەیشتە وڵاتانی دیکەی ئەوروپا. هەر لەساڵەکانی دوایی سەدەی چواردەهەمەوە شاری "فلۆرەنسا" لەسەر شێوازێکی نوێ دەستی دایە لێکۆڵینەوەی زمانی گریکی‌ی کۆن و ئەنجام لەهەموو بەشەکانی تری وڵاتدا بەخێرایی بڵاو بووەوە. بەسەرێکی فێربوونی زمان و شارەزابوونی بەرهەمەکانی "ئەفلاتون" و "ئەرستۆ" وفەیلەسووفەکانی‌تر، خۆیان گەیاندە شارەکانی ئیتالیا. ئەمانە کە دەگەڕانەوە تۆوی بیروباوەڕی نوێیان بۆ نیشتمان دەبردەوەو ئەنجام بەروبومێکی تازە پشکوتویان لێ هێنایە بەرهەم. هەرچۆنێک بێ، سێ قۆناغەکەی رۆژگاری رێنیسانس چ لە ئیتالیاو چ لەوڵاتانی دراوسێیدا: بوونە هۆی ئەوەی چەند ئەنجامێکی تایبەتی‌ی گرنگ بەدەستەوە بدەن و پاشان کار لەگەشەکردنی بیروزانستی سەرانسەری جیهانیش بکەن.

بێگومان لەتوانایشدا هەیە خاسی‌یەتەکانی رێنیسانس بەهۆی دەرخستنی ئەنجامە بنچینەیەکانی‌یەوە زیاتر و روونتر بەرجەستەبکەین، بەتایبەتی چونکە هەردوو ئەو لایەنانە تا رادەیەکی زۆر لەیەکتر ئاڵۆن

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ НАРОДОВ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

М. А. КАМАЛЬ

НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ
В ИРАКСКОМ КУРДИСТАНЕ
(1918—1932 гг.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Баку — 1967

پرۆژەی
بەرگری لە سلێمانی

دوای ڕاپەڕینە بەناوبانگەکەی شاری سلێمانی لە ڕۆژی شەشی ئەیلولی سالی 1930 دا شێخ محمود هاتەوە مەیدان و دەستی لەو ڕێککەوتننامەیە هەلگرت کە بە ناچاری سەرەتای حوزەیرانی سالی 1927 لەگەل میریدا بە سەرپەرشتی ئینگلیزەکان مۆری کردبوو. لەماوەی ئەو سێ سال و چەند مانگەدا شێخ گوندی پیرانی ئەودیو سنووری کردە بارەگا و خۆی لە کاروباری ئەودیو دوورەپەرێز گرت. کوشتاری شەشی ئەیلول هەستیەهەمواتی بزواند، دەیان بروسکەی ناڕەزایی کورد گەیشتە بارەگای "کۆمەلەی ئەتەوەکان (عضبە الامم) لە جنێف، تەنانەت دانیشتوانی مەریوانی ئەودیویش بە بروسکە داوای ئازادکردنی ئەو نیشتمانپەروەرانەیان کرد کە لە سلێمانی گیران و برانە کەرکوک.
هەلبەت شێخ مەحمودیش نەیدەتوانی دەسەوەستان دانیشێ، ئەویش یەکسەر کەوتەخۆ هەر زوو شێخ سەلامی شاعیری بە نهێنی ناردە بەغدا تا دەنگ و ئیازی بگەیەنێتە ئەو ئەفسەرە کوردانەی پشتی پێ دەبەستن، ژمارەیەکیان هەلهاتن و دایانە پال شێخ و کەوتنە گەلالە کردنی هێزەکانی بۆ ڕاپەڕینی داهاتوو، بەر لە کۆتایی سالی 1930 شێخ هاتەوە ئەودیوو بە نامەیەکی تایبەتی داوای لە نوێنەری بالای بەریتانی (المندوب السامی البریطانی) کرد گشت داخوازیەکانی کورد جێبەجێ بکەن و گیراوەکان ئازاد بکەن. وەلامی نوێنەری بالا بۆمبارانی ناوچەکە بوو، دیسان فڕۆکە جەنگیەکانی ئینگلیز بەربوونەوە گیانی کورد. بەلام ئاگری شۆڕش زۆر ناوچەی گرتەوە و گەیشتە ناو جەرگەی هورین و شێخانیش. ئەمە

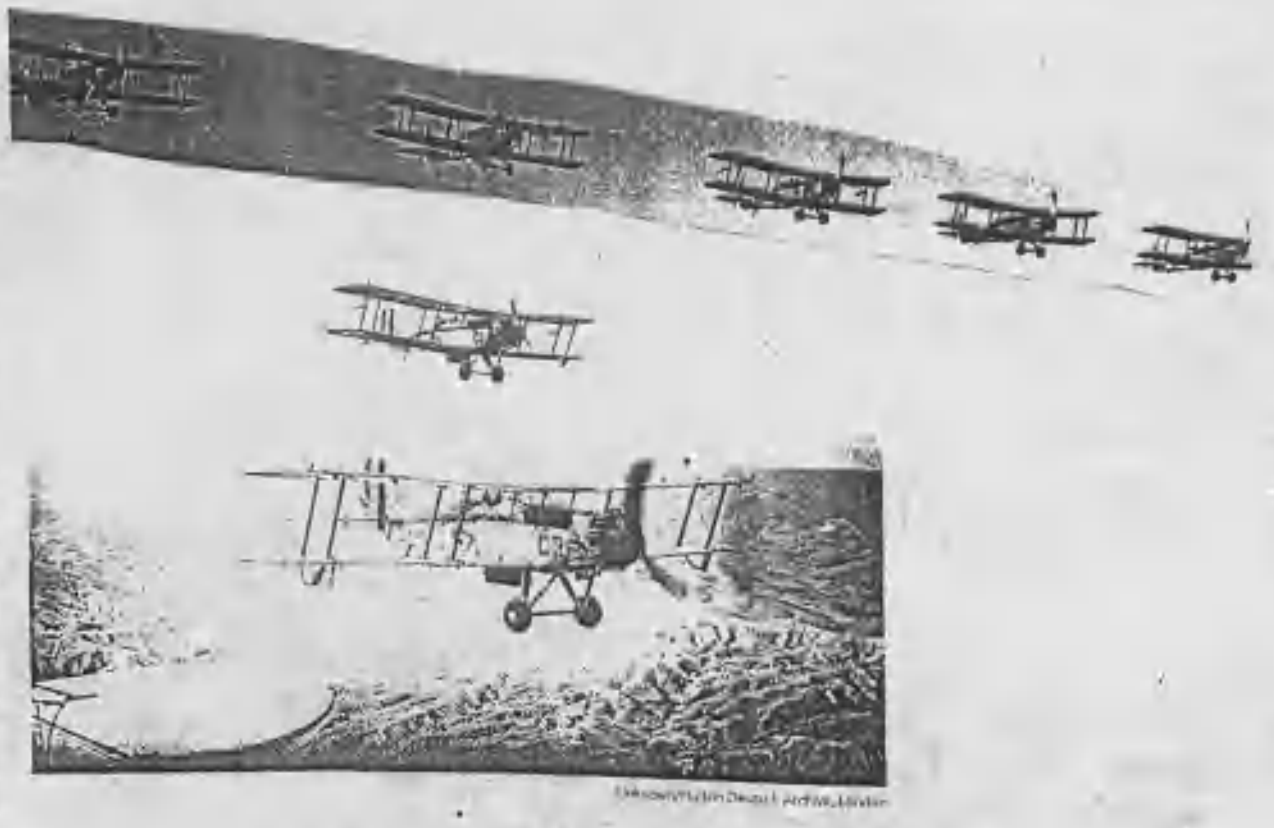

اعلان رسمی

بۆ ئینگلیز دەستی نەدەدا، خەریك بوو ریسەکەیان بیێتەوە خوری و هەموو ئەو کۆششەی لە بستەکاندا دایان بۆ پەلوپۆخستنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بەفیڕۆ بچێت. ڕۆژنامەو گۆڤارە ئینگلیزییەکانی وەك "تایمس" و"نیرنیست ئیند ئیندیا" (ڕۆژهەلاتی نزیك و هندستان) کەوتنە باسی ئەو مەترسییە.

راپەڕینی ئەمجارەی کورد وا تەشەنەی سەند شێخ مەحمود دیسان زاتی ئەوە بکات بەرەو کەرکوك و دەوروبەری بکشێ تا ڕۆژی پێنجی ئیسانی ساڵی 1931 شەڕی ئاوبارێك لە ناوچەیەکدا قەوما کە تەنها بیست میل لە دوز خورماتووە دوورە. لەو شەڕەدا بۆمبا هاوێژەکانی ئینگلیز شێخ مەحمودیان وەخەبەر هێنا و خەونەکانیان پووچەڵ کردەوە. ئینگلیزەکان ماوەیەکی چاك بە داڕشتنی ئەو پیلانەوە خەریك بوون.

وادیارە لەو ماوەیەدا ئینگلیزەکان و کاربەدەستانی ڕژێمی پاشایی ئەوسا ترسی ئەوەیان لێ نیشتبوو کە شۆڕشگێرانی کورد شاری سلێمانی ئازاد بکەن، بۆیەکا نەخشەیەکی بەر فراوانی تایبەتی یان بۆ بەرگری کردن لەو شارە داڕشت. دەقی ئەو نەخشەیە بریتییە لە ڕاپۆرتێکی دوورودرێژ کەوا دیارە ئەفسەرانی ئینگلیز تەواو بە داناییەوە ماندوو بوون و دوای تەواو کردنی ڕۆژی بیست و هەشتی شوباتی ساڵی 1931 چاپیان کردووە و ناویان لێ ناوە "پرۆژەی بەرگری لە سلێمانی"

دەقی ڕاپۆرتەکە بە زمانی ئینگلیزی بریتییە لە چواردە لاپەڕەی قەوارە گەورە، ڕێرای حەوت پاشکۆکە ئەوانیش بەسەر یەکەوە بریتین لە هەشت لاپەڕەی تر، جگە لە دوو نەخشەی شاری سلێمانی، کە هەموویان بەسەر یەکەوە دەکەنە بیست و چوار لاپەڕە.

حەوت دانە لە ڕاپۆرتی "پرۆژەی بەرگری لە سلێمانی" و پاشکۆ و نەخشەکانی چاپ کراوەو بەسەر دەزگا بەرزەکانی میریدا دابەش کراون کە یەکێکیان وەزارەتی کاروباری ناوخۆیەو من لەناو فایلە تایبەتییەکانی ئەو وەزارەتەدا دەقی پرۆژەکەم دۆزییەوە. هەروەها وێنەیەکیشی لێ دراوەتە بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە هنیدی کە ئێستە ناوی بۆتە (معسکر الرشيد) لە بەغدا.

بەپێی زانیاری ناو ئەو ڕاپۆرتە ژمارەی دانیشتوانی شاری سلێمانی سەرەتای سییەکان شازدە هەزار کەس بووە. ئەو خەمڵە دروست نایەتە بەرچاو، چونکە بەپێی یەکێك لەو ڕاپۆرتە بایەخدارانەی کە هەر ئینگلیزەکان خۆیان دەربارەی بەڕێوەبردنی عیراق داویانەتە "کۆمەڵەی نەتەوەکان" ساڵی 1924 ژمارەی دانیشتوانی ئەو شارە بەلایەنی کەمەوە بیست هەزار کەس بووە.

هەر چۆن بێ بایەخی زانیارییەکانی ناو ڕاپۆرتەکە دەربارەی بارودۆخی سلێمانی لە سەرەتای سییەکاندا زۆرە، بەشێکیشیان دەگمەنن. لەوانە زانیارییەکە دەربارەی ژمارەی چەکی ناو شار کە، وەك دەڵێ، خۆی ئەدا لە 500 پارچەو بەشی زۆری دەمانچە بووە. هەرچەندە ڕاپۆرتەکە ئەو ژمارەیە بە دروست دادەنێ، بەڵام دوورنییە ژمارەی خاوەن چەك لەناو شاردا ئەوسا لەوە زۆرتر بوبێ، لەبەر باری ژیان لەو ساڵانەدا بازاڕی قاچاغی چەك لەناو شاردا گەرم بوو.

سەرەتای ڕاپۆرتی "پرۆژەی بەرگری لە سلێمانی" بۆ باسی ناڕەزایی زۆربەی دانیشتوانی شار تەرخان کراوە کە، وەك دەڵێ ((دوور نییە هەر ئەوەندە دەرفەتیان بۆ هەڵبکەوێت ڕاپەڕن)). بۆ لێکدانەوەی سەنگی ئەم قسەیە دەبێ کوشتارەکەی ڕۆژی شەشی ئەیلولی بەر نزیکەی شەش مانگ بهێنینەوە یاد کە دوژمن ویستی کوردی واپێ تەمێ بکات جارێکی تر بیر لە ڕاپەڕین نەکاتەوە، بە داخەوە کەس دەرسی لەو پەندە گەورەیە وەرنەگرت.

هەمان کات دانەرانی "پرۆژەی بەرگری لەسلێمانی" بە دووری نابینن ئەگەر شار ڕاپەڕێت هەموو ناوچەکە بە دەنگییەوە بچێت و "هەرایەکی گشتی" بەرپا بێت و لە ماوەیەکی کورتدا "چەند هەزار یاخی بوویەکی جەربە" لە هەموو لاوە ئابلوقەی شار بدەن". بەڵام

ئەگەر هێزەکانی میری لەناو شاردا توانی یان خۆیان بۆ "ماوەی سێ چوار ڕۆژ ڕابگرن" ئەوساکە لە بەرتەبوونی ئازوقە پشتی ئابلوقەدەران دەشکێت و بە ناچاری بلاوەی لێ دەکەن. کەوا بێت پێویستە گشت ئەو مەرجانە بە وردی دابین بکرێن کە بۆ مسۆگەر کردنی خۆڕاگری هێزەکانی میری لەناو شاردا پێویستن بە تیازی پووچەڵ کردنەوەی ئەگەری ئابلوقەدانی سلیمانی لەلایەن شۆڕشگێڕانەوە. لەبەرئەوە "پڕۆژەی بەرگری لە سلێمانی" ڕۆژی بیست و هەشتی شوباتی ساڵی 1931 لەدایك بوو، واتە لەو ڕۆژگارەدا کە شێخ مەحمود بە گەرمی خۆی بۆ ڕاپەڕینی داهاتوو ئامادە دەکرد.

ئینگلیزەکان زۆر بە وردی "پڕۆژەی بەرگری لە سلێمانی"یان دارشتووە، هێزی میری و لیڤی ئاشووری و پۆلیسی پیادە و سوارەو ژمارەیەك فڕۆکەی جەنگی‌یان بۆ تەرخان کردبوو. لەگەڵ ئابلوقەدانی شاردا لە دەرەوە دەبوو دوازدە بنکەی سەربازی‌ی سەرەکی لە ناوەوە وەك بازنەیەکی توندو تۆڵی پێکەوە بەستراو "هیچ دەرفەتێك بۆ دزەی دوژمن" نەهێڵنەوە. ئەو دوازدە بنکەیە بەڕێز بەسەر تاولەی سواری و فڕۆکەخانەی قەراغ شارو حامی‌یەو سەرەتای ڕێگەی ئەزمڕو نێوانی ڕێگەی گۆیژەو هەڵەبجەو ماڵی عەزمی بەگی بابان و گردی سەیوان و مزگەوتی مەلا مەحمودو گەڕەکی جولەکان و شێوی جولەکان و ماڵی هاپوون و دەباخانەگەدا دابەش کرابوون (بڕوانە دەقی نەخشەکەی).

سەرباری ئەوە "پڕۆژەی بەرگری" زۆر بە وردی پلانی پاراستنی شوێنە گرنگەکانی ناو شاری دارشتووە، وەك سەراو فڕۆکەکانی ئینگلیز و دایەرەی پۆست و ئاشی ئەلەکتریکەکەو چەند مەڵبەند و شوێنێکی تر. چۆن پێویست بوو بەو جۆرە دانەرانی "پڕۆژەی بەرگری لە سلێمانی" بایەخێکی تایبەتی یان دابوو بە پاراستنی ماڵ و حاڵی گشت فەرمانبەرە ئینگلیزەکانی ناو شار، کە دەبوو لەگەڵ موتەسەریف و گەورە لێپرسراواندا بگوێزرێنەوە ناو سەرا لە ناوەڕاستی شاردا. مزگەوتی گەورەش لەپڕۆژەکەدا کراوەتەوە بارەگای کاریەدەست و شۆفێرو سەکنەکانی تیپی گواستنەوە، وەك وتمان ماڵی عەزمی بەگی بابانیش لە قەراغ شار، لەسەر ڕێگەی هەڵەبجەو نزیك گردی سەیوان دەکرایە یەکێك لە بنکە سەربازی‌یەکانی بەرگری لەشار، دیارە نیازیان بووە لەکاتی پێویستیدا ماڵەکەیان پێ چۆڵ بکەن.

بەپێی "پڕۆژەی بەرگری" دەبوو ئازووقەی تەواوی مانگێك بۆ گشت سەرباز و ئەفسەرو ولاخەکانیان بخرێت، ئاوی تەواویان بۆ پاشەکەوت بکرێت، داوودەرمانیان بۆ هەڵبگیرێت، جگە لە 650 گالۆن نەوت و 60 گالۆن بەنزین. بڕیاروابوو لەکاتی ئابلوقەدا هاتوچۆی ناوشار قەدەغە بکرێت، واتە جاڕی "منع التجول" بدرێت، چەند شوێنێك دیاری کرابوو بۆ هاتنە ناو شارو چوونە دەرەوە لێی کە دەبوو لەژێر چاودێری پۆلیسدا بێت. ئەگەر هاتوناچار بوون پۆلیس بۆی هەبوو ڕێگە بدات لە دەرەوەی شار بازاڕێکی تایبەتی بۆ فرۆشتنی بەرهەمی گوندەکانی دەوروبەری سلێمانی ساز بکرێت "تا دوژمن بەناوی قەتارچی‌یەوە، یا بە بیانووی کەلوپەل فرۆشتنەوە نەتوانێت دزە بکاتە ناو شارەوە".

بەداخەوە فڕۆکەی ئینگلیز لەناوباریك بوواری ئەوەی ئەدا پەنابەرنە بەر "پڕۆژەی بەرگری لە سلێمانی". بەلام ئەم ڕاستی‌یە لە بایەخی مێژوویی "پڕۆژەی بەرگری" کەم ناکاتەوە. ئەویش بەڵگەیەکی تری دوژمنایەتی ئینگلیز و زۆردارانە بەرانبەر کوردو شێخ مەحمود، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا تا ئیمڕۆکە هی ئەو تۆ هەن بە زۆری زۆردارەکی مێژوو سەروبن دەکەن و لە قوڵە پێوە بە ئاوەژوو هەڵیدەخن، ئەوانەی، مەخابن، لەسەرانسەری دونیادا لە هەڵە زەقەکانی خۆیان بەولاوە هیچ شتێکی تر بە ڕاست نازانن. کاتێك "پڕۆژەی بەرگری"م دەخوێندەوە قسەیەکی ئەستەقی ئێدمۆندسم هاتەوە یاد. لە بیستەکاندا ئێدمۆندس بۆ ماوەی چەند ساڵێك ئەفسەری سیاسی بوو لە کەرکوك، زۆربەی کاتی بۆ ڕاوودونانی کورد تەرخان کردبوو، جاری واهەبوو لەگەڵ فڕۆکەوانە ئینگلیزەکاندا دەکەوتە ڕاوە کورد. دوای ئەوەی ڕۆژی حەقدەی حوزەیرانی ساڵی 1923 ئێدمۆندس لە یەکێك لەو ڕاوانەی ڕۆوە لە سلێمانی‌یەوە بە فڕۆکە بەرەو کەرکوك گەڕایەوە ئەم چەند دێڕەی لە یاداشتەکانیدا تۆمار کرد:

"هەر ئەوەندە فڕۆکەکەمان دواتەکانی داو ڕووی کردە ئاسمان لێشاوی بیرەوەری‌ی دواچوار ساڵی ژیانم (لە کوردستان) کەوتە دەنگدانەوە لە مێشکمدا، کەمێکیان خۆش، زور بەیان ناخۆش. هەستی پڕ لە نائومێدی ترس و تاڵ و تاخی دەروونمی هەژاند، لەو ساتەدا پیرەمەگرون هاتە بەرچاوم، وام هەست کرد لەهەر جار گرژترە. لەدڵی خۆمدا پرسیم: ئاخۆ قەدەرچی تری بۆ دوا ڕۆژی ئەم شارە شۆڕشگێڕە هەڵگرتووە قوربان، جەنابی ئێدمۆندس مەگەر هەر پیرەمەگرونی سەرکەشی پرچ کلۆسپی ڕۆژی حەشر وەلامی ئەو پرسیارەت بداتەوە، ئەو ڕۆژەش مەگەر فەرهەنگە بەنرخەکەت لە حزوور عەرشدا تکاکارت بێت!!.

چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی چینی کرێکاری کورد

ئەکتێبی چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی گەلی کورد:

دەگمەن نووسەرانی خۆمانو بێگانە بیریان لەکرێکاری کورد کردۆتەوە دوور ئەڕۆین لەهیچ کامێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی ی مێژوونووسی گەورەماندا زۆر کەم ناوی کرێکاری کورد هاتووە. بێگومان ئەمیش کەلێنێکی ترە لەو دەیان کەلێنانەی لەمێژووی نوسراوماندا هەن، بەڵام کەلێنێکی گەورە! وابزانم لەڕاستی دوورناکەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی کوردیش، بەداخەوە، لەو کەلێنە بێبەش نییە. کرێکاری کوردیش وەك روناکبیرو جوتیارو هەموو خەڵکێکی تر خاوەن دڵو هەستە، دڵی وەك هەموو کرێکارێکی تر ساقو هەستی وەك ئەوان بەرزە، ئەویش لەهەموان زیاتر ئارەق دەرێژێتو لە هەموان هیلاكو بێ کات ترە، بۆیە کەمتر باسی خەڵك دەکاتو زیاتر لە هیلاکیو دەردو ئازارو نەبوونیو بێ مافی دەگاتو حەز بە یاریدەی هەموو لێقەوماوێك دەکات. تاڵ لای ئەو تاڵترو شیرین لای شیرین ترە. لەزەت لەهەموو خۆراکێك دەبینێت. وەك هەموانو، رەنگین زیاتر، حەز بە چاوی کاڵو لێوی ئاڵو گۆنای پڕخاڵ دەکات، کاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبوو! ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆکی بێهاوتاو داستانی دانسقەو تابلۆی رەنگینە. حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەڕەی گوڵ کە تاڵاوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشکو تەڵەمی داوە، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەرنە دەوڵەمەندە!.

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی چەند روویەکی سەرەتای دروست بوونو هاتنەکایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەرچاو کە دور نییە سەرنجی خوێنەر راکێشێ.

لەسەردەمی هەرە کۆنی شارستانیەتی مرۆڤەوە کرێکارو کرێگرتە هەیە. بەڵام هیچ کاتو لەهیچ شوێنێ ئەو کرێکارە پەرشو بڵاوانە نەبوونەتە هێزی بنچینەیی هێنانە بەرهەم لەناو کۆمەڵدا تا پەیدابوونی سەرمایەداریی. لەگەڵ ئەمیاندا دوو چینی نوێ دێنەکایەوە: بۆرژوازیو کرێکار لەبەر ئەوەش کە پەیوەندیی سەرمایەداری لە ئەوروپای رۆژئاوا بەر لەشوێنی تر دروست بو، هەر لەوێش دەوروبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا چینی کرێکار وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناو.

لەزۆربەی وڵاتانی تر، بەتایبەتی لە رۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاست، پەیدابوونی چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت. جۆرو هۆی دروست بوونەکەشی گەلێك لەگەڵ ئەو جیاوازە. لە ئەوروپا ئاڵو گۆڕەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد، بەڵام لە وڵاتانی رۆژهەڵات ئەو گۆڕانە لەهۆی تێکەڵ بوون بە بازاڕی سەرمایەداریەوە کەمتر دەوریان بینی. لەسەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵ بوونی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاست بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهان دەستی پێ کرد. ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەستکەوتی پیشەسازیی نوێی ئەوروپا بوونە هۆی دارشتنی بەردی بناغەی دروست بوونی چینی کرێکاری زۆربەی وڵاتانی ئەم ناوچەیە

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر هۆی گرنگ تا رادەیەك لەو وڵاتانە دواکەوت: یەکەمیان هێزی زۆری پەیوەندی دەرەبەگیو پاشماوەی ژیانی کۆچەریو نیمچە کۆچەریی ناو کۆمەڵی کورد بوو، ئەوی تریان نەبوونی دەربەندێکی سەربەخۆ بوو کە کەلوپەلی کوردستانو بەرهەمی هێنراوی پیشەسازیی ئەوروپای تیدا کۆبێتەوەو پێویستی بەژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێت.

بەڵام بەرامبەر بەوە مەرجی تری پێویست بۆ دروست بوونی ئەم چینە تازە لەئارادا بوون یەکەمیان دەوڵەمەندیی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵو ئاژەڵی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازاڕێکی گرنگی ئەوروپا. کەلوپەلی دروست کراوی ئەوێش بەخێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆمان. تەنانەت بەر لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتیان لەشاری وەك دیاربەکر دامەزراند، هەر لەخۆشەوە نییە گ. نایبێر پێش پەنجا ساڵ شاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلوپەلی ئینگلیزیو هندی.

دووەمیان پەرەسەندنی شارە کوردەکانو بەهێزبوونی پەیوەندیی بازرگانییان لەگەڵ شارانی ترو پێشکەوتنی پیشەسازیی خۆماڵییانە. لەم رواننەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردستان شان بەشانی مەڵبەندەکانی تری رۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاست هەنگاوی بەرەو پێش چوونی دەنا. لەرێگەی ژمارەو بەراوردەوە دڵنیا دەتوانین بڵێین سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لەگەڵێك رووەوە وەك شارانی تری رۆژهەڵات پەرەی سەندو قەوارەی خۆی وەردەگرت. گەڕیدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی رەسەن ئۆلیا چەلەبی (1611– 1679) کە ناوەندی سەدەی حەڤدە هاتۆتە کوردستان لەبەرگی چواردەمی "سیاحەتنامە"کەیدا باسی گەورەیی ژمارەیەك شاری وەك دیاربەکرو بەدلیسی کردووە. ئەو بازاڕو قەیسەریانەی دیاربەکر کە ئەو باسیان دەکات ئەوسا لەزۆر ناوچەی رۆژهەڵات کەم وێنە بوون. هەر بەپێی قسەی ئەو دیاربەکر 12 گەرماو (حەمام)ی گشتیی تیا بووەو (140) ماڵیش گەرماوی خۆیان هەبووە. بەدلیس (5) گەرماوی گشتیو (600)ی تایبەتیی تێدا بووە. ئەم ژمارەیەی دواییان بەڵگەی پڕمانای دەوڵەمەندیو رەفاهەتە.

دوایی ئۆلیا چەلەبی بە دەوروبەری 150 ساڵێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز لە عێراق کلۆدیۆس جێمس ریچ باسی چەند شارێکی تری کوردستانی کردووە. قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژوویین دەربارەی ئاڵو گۆڕو بەرەو پێش چوونی شارە کوردەکان. سنەی بە (5) هەزار ماڵ داناوە کە هەر جۆر

لێکی بدەیتەوە لە 20 هەزار کەس تێدەپەڕێت دانانی ژمارەیەکی وا زیاتر خۆدەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەی دانیشتوانی شاری قودس سالی 1814 دەوروبەری 12 هەزارو بەغدا سالی 1831 نزیکەی 20 هەزارو عەمانی پایتەختی ئوردونیش سالی 1880 تەنها هەزار کەس بووە.

پەیوەندی بازرگانی نێوان شارەکانی کوردستان خۆیو ئەو مەلبەندو ناوچانەی لێوەی نزیک بوون بە پەیدابوونی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبوو. بەپێی سەرچاوە کۆنەکان ئاوەکو سەدەی نۆزدەش ئەستەمولو دیمەشقو حەلەبو بیرۆت تا رادەیەکی زۆر بەمەڕو بزنی کوردستان بەڕێوە دەچوون. تەنها شاری ئەستەمول هەر سالی یەك ملیۆنو نیو سەر مەڕی لێوە بۆ دەهات. ئەو سوپا گەورەی بە سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی گەورەی فەرمانڕەوایی میسر سالانی 1831- 1832و 1839 هێرشی بردە سەر سوریا بە مەڕو مالاتی کوردەواری دەژیا. بەر لەوەی سەدەی رابردو کۆتایی بێت تەنها ئەستەمولو حەلەبو بەغدا هەر سالەی 3 ملیۆن مەڕی کوردستانیان بۆ دەهات. بەندەری سامسۆنیش بە تەنها سالی 20 ملیۆن هێلکەی لێوە دەهاتی. دروست کردنی پردی قلیاسانیش لەلایەن دەولەمەندێکی سلیمانییەوە تەنها کاری خێر نەبوو، ئەگینا دەبو بەر لە قلیاسان لە تانجەرۆ دروستی بکردایە چونکە ئەمیان ئاوی زۆرترو کاتی لافاو ترسدارترە.

بەهەمان دەستور پیشەسازیی خۆمالی کوردستان بەر لە تێکەل بوونی بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهان هەنگاوی باشی بەرەو پێشناو هیچی لە پیشەسازی ولاتانی دەوروبەری کەمتر نەبوو. جلو بەرگی نەتەوەیی ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەو پێشچوونە بوون. دیسان لە بەرگی چوارەمی "سیاحەتنامە"کەی ئولیا چەلەبیی‌دا گەلێك بەلگەی پڕ بایەخو مانا لەم بارەوە دەکەوێ. بەقسەی ئەو لە سەرانسەری جیهاندا لە وێنەی زەڕەنگەڕی دیاربەکر کەم بووە. وەك دەلێت کاری جۆلاو بەرگ دروو دباخانەکانی بەدلیس دەنگی دابۆوە، بەڕادەیەك "چەرمی بەدیاری دەبرایە ولاتی فەرهەنگ".

دوای دەوروبەری دوو سەدە، واتە ناوەندی سەدەی نۆزدە، تایلەری گەڕیدەی ئەوروپایی لەو کتێبەیدا کە بە... ی "گەشتێك بە کوردستاندا" بلاوی کردۆتەوە باسی کوتالی ئاوریشمی دیاربەکر دەکاتو بۆ چاکی لەگەل ئاوریشمی بەناوبانگی حەلەب بەراوردی دەکاتو دەلێت ئەویان هەرزانتر دەفرۆشرێت بۆیە لە هەموو ئەو ناوچانەی کەوتونەتە نێوان دیاربەکرو دەریای رەشەوە، بازاڕی گەرمە. ناونانی گەڕەکی شارێکی وەك سلیمانی بە (سابونکەران) شتێکی مانادارە بۆ ئەم مەبەستەی ئێمە باسی لێوە دەکەین. بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەك دەیان خێزانی ئەم گەڕەکە بە دروست کردنی سابونەوە خەریك بوون و سالی بەلای کەمەوە 500 تەنیان دەناردە بازاڕەکانی شارو دەوروبەریو چەند مەلبەندێکی ترو تەنانەت لێشی دەگەیشتە شاری وەك بەغداو تەورێز.

لە کوردستانیش بەچەشنی ناوچەکانی تری رۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست تێکەل بوونی خێرا لەنیوەی دووەمی سەدەی رابردوەوە بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشەسازیی خۆمالی کە تاك تاکە خەریك بوو هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفا کتور بنێت. کاری بنەمالەی موتابچی کە لە سلیمانی جەوالیان دروست دەکرد نیمچە مانیفا کتۆرەیەك بوو بۆ خۆی: کرێکاری کرێ گرتە کاری تێدا دەکرد، ئامرازی ئارادەیەك پێشکەوتوویان بەکار دەهێنا، دابەشکردنی کار (تقسیم العمل) تێیدا سیمای رووتی خۆی وەرگرتبو جۆری دروستکردنی تۆپەکانی وەستا رەجەبیش لە رواندوز نمونەیەکی تری ئەم راستییەیە. شۆرەتی تۆپەکانی کە بۆ میری رەواندوزی دروست دەکران دەنگی دابۆوە. زۆری ئەو 80 تۆپەش کەوالی موسل هەیبو لە دەستکردنی کرێکارانی رەواندوز بوون. شایانی باسە ئەو مەعدەنەی بۆ دروستکردنی تۆپەکانی بەکار دەهێنران لە دەوروپشتی رەواندوز بەکاری کرێکاری کرێ گرتە دەردەهێنران لە مەیدانی دروستکردنی بەڕەو جاجمو چۆخیشدا خەریك بوو وردە ئالو گۆڕ دەست پێ بکات.

بەلام تەنانەت ئەم جۆرە پیشەسازیانەش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاوی کەلوپەلی هەرزانو چاکتری کارگەکانی ئەوروپادا رابگرن، بۆیە یەك لەدوای یەك داەو دەزگایان پێچایەوە. کارتسۆف سالی 1896 نوسیویە دەلێت: "جاران چۆخی کورد بەناوبانگ بوو، بەلام ئێستا کوتالی ئینگلیز بەجارێك تەنگی پێ هەلچنیوە".

ئەو یەك دوو دوکانی قیشەك پڕکردنەوەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلیمانی بە کولەمەرگی دەژیان پاش ماوەی 150 دوکانی لەخۆیان گەورەتر بوون کە بەر لەشەڕ مارك سایکس لەوێ دیبونی.

هەرچۆن بێت لەو جۆرە شوێنانەی بەکاری پیشەسازیی خۆمالییەوە خەریك بوونو هەنگاوی باشیان بەرەو پێش نابوو یەکەم تونکلی تەنگی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێت. لەلایەکی ترەوە قەزای ئەو پیشەسازییە لەچینی داهاتووی کرێکاری کورد کەوت، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چونە ناو ریزەکانی ئەو. چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جوتیاری رووتو قووتو برسی ناردە بازاڕی کار لەشارەکانو ئەوانیش، تایبەت لەبەر هەرزانیان، بوونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست بوونی چینی نوێی کۆمەل. ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پێ دەگوتن، جاری وا هەبوو پتر لەنیوەی دانیشتوانی مەلبەندێکیان پێك دەهێنا. بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لەناوچەیەکی وەك شنۆ (ئوشنۆ)ی نزیك مەهاباد لە 80٪ی هێزی کاریان دروست دەکرد (10 هەزار لە 12 هەزار کەس).

لەوێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبووبێت کاتێك بەهۆی قازانجی زۆری خوریەوە دەولەمەندو دەسەلاتدارانی ئەو ولاتە زەویەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەوجۆرە بە دەیان هەزار جوتیار بێ دالدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستانو دەشتو دەرو شاران دەبوونو بەگژوگیاو پاشماوەی خەلکی دەژیانو ئەمەش هەستی تۆماس مۆری بەناوبانگی وا بزواند "یۆتۆپیا" بنوسێتو قسە بەناوبانگەکانی بکات: "خەریکە مەڕ پیاو بخوات". لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی

کوردیش مەستی شیرۆتی شاعیری جولاندووەو بە زەوە بەرەو فابریقەکانیان دەنێرێت.

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێندە زۆر بو ئەوانە نەبو بازاڕی کەم دەرامەتی کارێکی تری ئەوتۆ دەست نەدەکەوت. لەبەر ئەوە بە هەزارانی هەژاری کورد رویان دەکردە شاری گەورەی وەك ئەستەمول و بە هەمو کارو نرخێك قایل دەبون (بەر لەشەڕی یەکەمی جیهانی ژمارەیەکی بێشومار لە حەمالی رەشۆ روتی کورد بازاڕی ئەستەمول و بەغدار شاری تریان تەنی بو). هی وایان هەبو لە ناو نەبونی دەچونە شاری بچووکی وەك حەلەبی شامو بێروتی لوبنان و ئەدەنی تورکیا، یا ناوچەی وەك ناق چەمو قەرەباغی ئازەربایجان. بەلام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە بێکارەی خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتلەسییان بڕی و گەیشتنە خاکی ئەمەریکا. زۆربەی ئەمانە خەلکی دەرسیم بون.

بونی کانە مەعدەن لەناوچە کوردەوارییەکان و دەوروبەری هۆیەکی یاریدەدەری تری پەیدابونی کاری کرێگرتە بو لەوێ بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان. ئەوسا بەشی زوری کرێکارانی کانە خەلوزەکانی زەنگولداغ کورد بوون. کوردی جولەمێرگیش ئاسن و مس و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوەوە ناوی یەکێك لەناوچەکانی بۆتە زەرنیخ مەیدان. بەشێك لەو زەرنیخەی ئێرە دەردەهێنرا دەنێررایە بازاڕی دەرەوە. بەپێی ژمارەیەك سەرچاوە سالی 30 هەزار تەنتاری لێ دەنێررایە ئەستەمول و بەغداو هندستان. هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوبوتە کرێکاری کانەخەلوزەکانی نزیك کفری کە بەرهەمی سالانەی کاریان بەر لە شەڕی یەکەمو کاتی ئەو شەڕە هەزار تەن دەبو.

رووداوەکانی شەڕی یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بەجۆرێکی هەست پێکراو. کوردستان بۆ خۆی بووە یەکێك لەشەڕگە دیارەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستو سوپای چوار ولاتی تێ رژا. ئاگری شەڕ زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیك بون. وەك ئاشکرا شە تەکنیکو خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەڕەدا بینی، بۆیە لەهەر چوار لاوە دەست گرا بە کردنەوەی رێگەو بانو دامەزراندنی بنکەی سەربازی. بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بونە کرێکار. ئەم دیاردە نوێیە بەتەواوبونی شەڕ کۆتایی نەهات. هەر بۆ نمونە سالی 1925 پتر لە 2250 کورد لە عێراق کرێکاری شەمەندەفەر بون. بە پێی هەندێك سەرچاوەی باوەڕپێکراو ئاوەندی بیستەکان ئەو کرێکارانە لە 23٪ هەموو کرێکارانی شەمەندەفەری عێراق بون. زۆریی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرە زۆری خەتی شەمەندەفەری ئەوسای عێراق لە باشورو ناوەندی ولاتدا بون، وە جگە لە عەرەب و کورد ژمارەیەکی زۆر هندی (1.142)و ئێرانی و ئەرمەن و ئاسوری و تورك و هی تر کرێکاری لەو دەزگایە بون.

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بونە کرێکاری ئەوشار دامەزراندنی لولەکانی و دروست کردنی رێگەوبان و خانوبەرەو شتی تر. کۆتایی بیستەکان لە هەموو عێراق 4.250 کەس بە دروست کردنی رێگەوبانەوە خەریك بون کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری رێگەی نێوان کەرکوك و سلێمانی و کەرکوك و هەولێرو هەولێرو موسل و هەولێرو رەواندوز- رایات بون. ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابو بە رێگەی دواییان، واتە هەولێر- رەواندوز- رایات، چونکە جگە لەبایەخی ستراتیجی دەیانویست بیکەنە یەکێك لەهۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازاڕەکانی رۆژئاوای ئێران بەجیهانی سەرمایەدارییەوە، تا چەند بتوانن ئەوەندەی پەیوەندی ئابوری ئەو ولاتە لەگەل شورەوی کزبکەن.

کرێکاری کورد یەکسەر دلسۆزیو پەرۆشی لەکاردا توانای فێربونی خێرای تیشاندا. گەلێك بەلگەی سەیر بۆ ئەم راستییە بەدەستەوەیە. وابزانم لە هەمویان گرنگتر لەم لایەنەوە یەکگرتنەوەی نرخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەلەمان لە کاتێکدا کە لە خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر یەیەك وەستابون. ئەلەمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەستو برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ئاوداری خەتی شەمەندەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوبون. بەو جۆرە خەتێکیان لەنێوان بەغداو سامەڕەدا راکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنیدا بەشدار بون. نووسەری ئەلەمانی داگوبێرت لەم بارەوە نوسیویە دەلێت:

ئەندازیارە ئەلەمانەکان لە کورددا "باشترین و دلسۆزترین کرێکاریان دییەوە".

جەنەرال هالدینی فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عێراق دەوروبەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ داگوبێرت گوێیە، یان رای ئەندازیارانی ئەلەمان چییە، بە هەمان دەستور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە. هەر لەبەر ئەوەش هیچ سەیر نییە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی تر زیاتر بوو. ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی 21 ئانەی دەدا بەو بەرامبەر بە 14 ئانە کە هی وەك ئەو وەریان دەگرت. لەوەش ئاشکراتر ئەم نمونەیەیە: دەزگای شەمەندەفەری ئینگلیز لە عێراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بون کە بەکاری ئەساسییەوە (Capital Works) خەریك بون، دووەمیشیان، ئەوانەیان بون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد. سالی 1924- 1925 لە 2.247 کرێکاری شەمەندەفەری کورد تەنها 729 یان لە جۆری دووەم بوون و ئەو باقی یەکەیان (1.545 کرێکار) لەجۆری یەکەم بون.

دیارە ئەم راستییە نەبووە هۆی ئەوەی تالاوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لەهی هاوەلەکانی کەمتر بێت، بەلکو بەپێچەوانەوە ژمارەیەك نمونە هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە. لەگشت ناوچەکانی باکوری عێراق رۆژانەی کرێکار لەناوچەکانی تر کەمتر بوو. بەرێتە کرێکارانی کۆمپانیاکانی نەوت دەبوو حەفتەی 54 سەعات کار بکەن و بەرامبەر بەوە 7 تا 10 روپییەیان وەردەگرت، کەچی کرێکاری چینی لە بەغدای کرێکاری بەندەری بەسرە حەفتەی 48 سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەر یەکەیان 3تا 6 روپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت. باری کارو رۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بەدروست کردنی خانوبەرەو رێگەوبانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەش خراپتر بوو، ئەوانە زۆر جار مەلایانکان دەچونە سەر کارو لەگەل بانگی شێواندا دەستیان لێ هەلدەگرت و بەرامبەر بەو هەموو کارە رۆژی 18 فلسیان وەردەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت "بەشی نان و جگەرەی نەدەکرد".

وێڕای ئەوە کرێکاری کورد، وەك کرێکاری ناوچەکانی تر، ماوەیەکی دوورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی و تەریتی دەرەبەگی قوتار بکات. زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەڕانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکال و یاریدەی کەسوکاریان. زۆربەیان بەشێکی داهاتی کرێکاریی خۆیان هەر وەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان.

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بلێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە یەگیانی برایەتی گۆش بووە، چونکە هەمیشە چ لەخاکی خۆی و چ دوور لێی شان بەشانی کرێکارانی تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە. جوانترین بەلگەی ئەم راستییە رەنگبێ ئەو قسانەبێ کە لەگەل تەواوبوونی رێگەکەی هەولێر- رەواندوز- رایات لەسەر تاشە بەردێك نوسیبوویان:

"ئێمە کە هەزاران کەسین و بەعەرەبی و ئەرمەنی و ئینگلیزی و هندی و کوردی و روسی و تورکی قسە دەکەین ئەم رێگەمان بۆ خزمەتی هەموو گەڕیدەیەکی بێوەی دروست کرد".

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەندەفەری عێراق دەگاتە 16 ناو. جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر: سریانی و میسری و فارسی و تونسی و ئیتالی و یۆنانی و مەنگاری. لە گاوریاغیش هاوینی سالی 1946 دەنگی زولال و خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەل لەگەل دەنگو خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆش و لاپەڕەکانی پڕ شانازیی دروست کرد!.

سەرنجێکی مێژوویی لە زمانەکەمان

ئەم وتارە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی یە لە زمانەکەمان، وەلامێکە بۆ ئەوانەی ئەڵێن زمانەکەمان لقێکە لە زمانی فارسی.

ژمارەیەک لە مێژوونووسان وا ئەزانن زمانی کوردی بەشێکە، یا زاراوەیەکە لە زمانی فارسی.

زۆر دوور ئەڕۆین ئەمڕۆیش لە نووسراوەکەیدا ((لمحات من تاریخ العالم)) لە لاپەرە 259 دا دەڵێت ((کوردەکان بە زمانی فارسی ی کۆن گفتوگۆ دەکەن)).

بەلام ڕەخنەی لێ ناگیرێت چونکە خۆی لە پێشەکی ی پەراوەکەیدا داوای لێبوردنی کردووە لە هەموو جۆرە کەموکوڕی یەک لەبەر ئەوەی پەراوەکەی لە کاتێکدانووسیوە کە لە بەندیخانەدا بووەو بەشێوەی نامە ناردوویەتی بۆ کچەکەی بێ ئەوەی دەستی بگاتە هیچ سەرچاوەیەک تا کەموکوڕی لە باسەکانی بڕێت، هیچ دووریش نی یە وشەی ئێرانی یان لە نووسراوەکەیدا بە فارسی تەرجەمە کردبێت، خەتای ئەمەش دەکەوێتە سەر شانی ئەو کەسانەی پەڕاوەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، چونکە زۆر لە مێژوونووسەکان وشەی ئێران بە واتای - هیندو - ئەورووپی بەکاردەهێنن بەلام زۆر نووسەری تر کە هیچ دوور نی یە لەبەر هۆیەکی شاراوە زمانی کوردی دەگێڕنەوە بۆ سەر زمانی فارسی و ئەمەش لە بنچینەوە بە بیرێکی چەوت دەژمێررێ، کەواتە با ئەختێ لەم باسە بدوێین بە شێوەیەکی مێژوویی و زانیاری ڕاست هەرکەسێک بیەوێ لە ڕەگەز، یا زاراوەی هەر گەلێک لە گەلەکانی ڕۆژهەلات بدوێ پێویستە بگەڕێتەوە بۆ پەراوەکانی مێژوونووسەکان، بە تایبەتی ڕۆژهەلاتناسەکان، بەلام ئەمانیش هەموو بە سەر ڕاستی باسەکانیان ئەنووسیوە، بەڵکو، هەروەک مامۆستا ئەمین زەکی دەڵێ، دەتوانین بیانکەین بە سێ بەشەوە. بەشێکیان هیچ مەبەستێکیان ئەبووە لە نووسینەکانیاندا ئەوە نەبێت پێیان بگوترێ مێژوونووس. بەشی دووەمیشیان بە پێی ڕێگەیەکی دانراو لە شوێنی خۆیەوە باسەکانیان نووسیوە. خۆ هیچ دوور ئەڕۆین ئەگەر یەکێک لەمانە ئێستە بیەوێ لە بارەی کوردەوە بنووسێ و شتێکی بە دەمدا بسوڕێ لە لایەن تۆرانی یەکانەوە، ئەوا یەکسەر بێ ئەوەی سێ و دووی لێ بکات گەلی کورد دەگێڕێتەوە سەر تورک و پێیان دەڵێ ((تورکە شاخاوی یەکان)). بەشی سێیەمیش ئەو زانا پایە بەرزانەن کە لە باسەکانیدا ڕێگەی زانستی ی ڕاستیان بەڕەلا نەکردووە لەبەر نرەی پارە ورشەی زێڕ. ئەوانە بەسیانە کە بە چاکە ناو دەبرێن و جێگەی خۆیان لە لاپەڕەی مێژوودا کردۆتەوە.

جا ئەم دەستە زانایە چونکە ڕێگەیەکی ڕاستیان گرتووە نووسینەکانیان پڕ کەڵکە، بەلام ئەوانەی کورد دەگێڕنەوە سەر ڕەگەزی تورک، یا فورس، یا دەڵێن زمانەکەیان زمانی خۆیان نی یە، بەڵکو بە زاراوەی دراوسێکانیان گفتوگۆ دەکەن، ئەوانە هەموویان لە دەستەی یەکەمن یا دووەم کە لە خۆیانەوە بیروباوەڕیان دروست کردووە بۆفرۆشتن. بەلام دەریایەکی خاوێن و جوان ئەگەر چی جۆگەیەکی پیسیشی تێ بڕژێ لیخن نابێت.

خۆ ئەوەش ئاشکرایە لە گەلی کورد هەژارو بێکەستر نی یە تاوەکو بڵێین زاناکانی دەستەی سێیەمیان هانداوە بۆ ئەوەی لە بارەی زمان و مێژووی کوردەوە بە ئارەزووی گەلی کورد بنووسن. کەواتە تەنها ئەوانن ڕێگەیەکی ڕاستی زانیاری یان گرتووە بۆ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی کورد و زمانەکەیان، نەک لەبەرخاتری چاوی کاڵی کورد، بەڵکو لە ڕێی زانیاریی دا، جا بیروباوەڕی ئەمان نەبێت بیروباوەڕی دوو دەستەکەی تر هیچ نرخێکی نی یە و بە هیچ ناچێت.

تا ئەمە بەسە بۆ هەموو کەسێکی تێگەیشتوو، کورد بێت یا نا، بۆ ئەوەی بزانێ: هەر کەسێک ڕەگەزی کورد، یا زمانیان بگێڕێتەوە بۆ سەر ڕەگەزێک یا زمانێکی تر لە ڕاستی یەوە دوورە و لەبەر هۆیەکی شاراوە ئەو درۆ زلانە ئەکات، ئەو درۆیانە مێژوو هەرگیز لێیان خۆش نابێت!

ئەمەی نووسیمان سووکە وەلامێکە بۆ ئەوانەی دەڵێن زمانی کوردی فارسی یە. بەلام با ئەختێکی تریش لەم باسە بدوێین و پەنا بەرینەبەر بیروباوەڕی ڕۆژهەلاتناسە سەر ڕاستەکان، ئەوانەی ڕێگەی زانیاری یان بەرنەداوە.

سێر سدنی سمث لە ژێر ناوی "کوردستانی کۆندا" بە کورتی دەڵێت: هیچ گومانی تێدا نی یە ئەو کاردۆخی یانەی زەینەفۆن باسیان دەکات هەر گەلی کورد بوون. جا با بزانین زەینەفۆن کێ بووەو چی ی گوتووە لە بارەی گەلی کوردەوە.

کۆرشی بچوکی برای ئەرتەحششتای پاشای فارس سەرپەرشتی کاروباری ئاسیای بچوکی دەکرد. دەورووبەری سالی 404 ی پێش لە دایک بوون کۆرش ئارەزووی ئەوەی دەکرد جێگەی بگرێتەوە و خۆی ببێتە پاشای فارسەکان، لەبەر ئەوە سوپایەکی گەورەی بۆ هێنانەدی ی ئامانجەکەی پێکهێنا. جگە لەم سوپا گەورەیە سوپایەکی تریشی لە ئیغریقەکان پێکهێنا بۆ یارمەتی ی سوپای یەکەم. ئەم سوپا ئیغریقی یە لە مێژوودا بە "سوپای دە هەزارە" ناسراوە

پاش کوشتنی کۆرش لە عێراق، زەینەفۆن کە یەکێک بووە لە سەربازە ئیغریقی یەکان کاروباری سوپاکەیانی گرتۆتە دەست و بۆتە سەرۆکی و سوپاکەی گێڕاوەتەوە بەرەو وڵاتی خۆیان یۆنان. باسی چوون و هاتنەوەی ئەو سوپایەو هەموو بەسەرهاتی بە شێوەیەکی مێژوویی کاتی خۆی لە پەڕاوێکدا نووسراوەتەوە کە باسی کوردیشی تێدا کراوەو دەڵێت: کاتێک سوپاکەمان گەیشتە ناوچەی زاخۆ گەلێکی ئازاو شەڕکەرمان لێ هەڵکەوت ناوی کاردۆخی یە.. ئەم گەلە لە ناوچەیەکی شاخاویدا دەژیان و ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە شاو حەزیان بە سەربەخۆیی و ئازادی دەکرد.

کەواتە لەمەوە بە باشی بۆمان دەردەکەوێ کە تینوێتی ئەو گەلە بۆ سەربەستی و ئارەزووی ئازادی و جیابوونەوەی لەبەر ئەوە بووە کە زمانەکەیان زمانێکی سەربەخۆ بووە، نەک زمان یا زاراوەیەکی بێگانە.

ئێنجا با بگەڕێینەوە سەر باسەکەی سێر سدنی سمث کە لە لایەکی تری وتارەکەیدا دەڵێت:

لەم دواییەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانەی لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە بە تەواوی گۆڕاوە و دەڵێن: زمانی کوردی نە لە فارسی و نە لە هیچ زمانێکی ترەوە وەرنەگیراوە، بەڵکو زمانێکی تایبەتی و سەربەخۆیەو هەر لە کۆنەوە هەڵگێڕو داگێڕی خۆی جوێ بووە. سدنی سمث کۆتایی باسەکەشی بەوە دێنێت کە ئەڵێت: ((ئەوانەی وا دەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسی یە مێژوو و زانست پێچەوانەی بیروباوەڕیانە)).

بەلام مامۆستا سایس و ژمارەیەک لە ڕۆژهەلاتناسەکان دەڵێن: زمانی میدی یەکان یا ئەم کوردی یەی ئێستە بووە، یا بنچینە بووە بۆی.

ئەمە بەتەواوی کۆنی زمانی کوردی دەردەخات، چونکە میدی یەکان لە فارسەکان کۆنترن و لە پێش ئەوانیشدا هاتوونەتە وڵاتی فارسەوە و دەوڵەتیان پێکهێناوە. لە سەردەمی حەوتەمی پێش لە دایک بووندا بوو گەورەترین دەوڵەتیان دروست کردو پەرەیان سەندو وا بەهێز بوون سالی 612 ی پێش لە دایک بوون ناوی دەوڵەتی ئاشووری یەکانیان لەناو ناواندا نەهێشت: ئەو دەوڵەتە گرنگەی نیوەی جیهانی لە ژێر دەستدا بوو.

لەو کاتەشدا فارسەکان لە ژێر دەستی میدی یەکاندا بوون و وا مانەوە هەتا دەوروبەری سالی 550 پێش لە دایک بوون. ئەو کاتەی کۆرشی گەورە پەیدا بوو و توانی فارسەکان لە ژێر چنگی میدی یەکان دەربهێنێ و دەوڵەتیان بۆ پێکبهێنێت

لێرەدا ئەم پرسیارەمان دێتە ڕێ، ئەویش: ئایا ڕێی تێ دەچێ گەلێک بە زمانی گەلێکی تر گفتوگۆ بکات کە ژێر دەستەی خۆی بووبێت؟!!.

گەلێک ئەوەندە کۆن بێت کە 270 سال لەپێش گەلی فارسدا هاتبێتە ئەو ناوچەیەوەو دەوری سەد سالێکیش لە پێش ئەواندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی هەبووبێ و تەنانەت فارسەکانیشیان لە ژێر دەستدا بوبێ، ئیتر چۆن ڕێی تێ دەچێ بوترێ ئەمان بە زمانی فارسی گفتوگۆیان کردووە!!. ئەمە لەوە دەچێت بڵێیت گەلی تورک لە تورکیادا بە زمانی کوردی ی ئەدوێن!!.

بەڵێ ئەوا وتمان میدی یەکان کە سەرچاوەی گەلی کوردن بە فارسی

ئەدوان، کەواتــە فارســەکان و میدی‌یەکان هەردوکیان یەک گەل بوون، چونکە زمانیان یەک بووە.

ئەگەر وابوبێت ئەوسا کە ئەم دوو پرسیارە ڕێگەمان لێ ئەگرێت و بەدرۆمان دەخاتەوە

یەکەم: ئەگەر ئەم دوو گەلە یەک بووبن و جیاوازی‌یان نەبوبێت لە زمانا ئەی چۆن میدی‌یەکان ماوەیەکی دوورو درێژ فارسەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە؟

دووەم : بۆچــی فارســەکان هەرلی جیابوونەوەیان دەدا لە دەوڵەتی میدی‌یەکان بۆ ئەوەی دەوڵــەتێکی نوێــی ســەربەخۆ دابمەزرێنن؟!.

هیچ وەلامێک نی‌یە لەوە زیاتر کەبێ‌گومان زمانیان جیاواز بووە لە زمانی میدی‌و گەلانیش بە زمان و شێوە لێک جیا دەکرێنەوە.

هەروەکو بۆمان دەرکەوت گەلی کورد گەلێک لە فارسەکان کۆنترن، هەروەها زمانیشیان. جا ئەگەر ئێمە نەڵێین فارسی لە کوردی‌یەوە وەرگیراوە دەسا بیروباوەڕ فرۆشان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە ئێستا وشەی شەرمەزاری‌یان نەبیستووە، لەبەرئەوە درۆ بەلایانەوە هیچ نی‌یە، درۆیەکی وا زلیش کە زمانی کوردی بەو کۆنی‌یەوە بکەن بە زاراوەیەکی فارسی. بەڕاستی ئەمە شتێکە هەر بۆ پێکەنین دەشێت، لەوە ئەچێت بڵێیــت ئــەو بارکــە کــوڕی کوڕەکەیەتی، یا ئەو ئافرەتە هەشتا ساڵی‌یە کچی ئەو ژنە بیست ساڵی‌یەیە!

ئینجا سەرەی ڕۆژهەلاتناس مێجەر سۆنە کە کورتەی باسەکە دەڵێت: لە ساڵی 401 ی پێش لە دایک بوونەوە. ئەو کاتەی زەینەفون گــەلی کــاردۆخی پێ‌گەیشت. کوردستان بووە جێ‌نیشتەی گەلێکی کۆن کە خاوەنی زمانی تایبەتی‌ی خۆی بووە. ئەم گەلە خۆیان و زمانەکەشیان لە هەموو تێکەڵی‌یەک پاراستووە ئەگەر بێتو کوردی لەگەڵ هەر زمانێکی تر بەراورد بکەین دەبینین کورد زمانی خۆی لە هەموو گەلێکی تر زیاتر پاراســتووە، بەڕادەیــەک جیاوازی‌یەکی زۆر نی‌یە لە نێوان کوردی‌ی ئێستەو کوردی‌ی پێش سەدەها ساڵدا.

بەڵێ وەک مێجەر سۆن ئەڵێت گەلی کورد لە هەموو کاتێکدا هۆشی بە زمانەکەی خۆیەوە بووەو پاراستویەتی. بێ‌گومان ئەوەی یارمەتی داون لەم پاراستنەدا سروشتە، چونکە کورد لە شوێنێکی شاخاوی سەختدا ژیاون، لەبەرئەوە گەلانی دراوسێیان نەیانتوانیوە بە ئاسانی پێوەندی‌یان لەگەڵ پەیدا بکەن و کار بکەنە سەر زمانەکەیان، بە تایبەتی پێوەندی ئابوری و بازرگانی و سیاسی کە گەورەترین هۆی تێکەڵی زمانن. ئەبوونی ئەو جۆرە پێوەندی‌یانەش گەورەترین قەڵغانە کە زمانی کوردی‌ی پاراستووە و هەر بە خاوێنی ماوەتەوە ئەوە ئەبێت چەند وشەیەکی عەرەبی‌ی لە ڕێگەی دینەوە تێکەڵ بووە لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا ساڵی 18 ی کۆچی، ئەمەش تەنها لە زمانی کوردی‌ی ڕووی ئەداوە، تەنانەت ئێستە ئەگەر زمانی تورکی، یا فارسی پاڵاوتە بکەین نیوەی زیاتری ئەبێت بڕوات چونکە هەمووی وشەی عەرەبی‌یە.

ئێستەش گەلی کورد هەستی بەمە کردووە، بۆیەکا هەموو جۆرە وشەیەکی بێگانە لە زمانەکەماندا ڕوو لە فەوتانە. سوکە بەراوردێک لە نێوان هۆنراوەی بوێژە کۆنەکان و تازەکاندا، یا نووسراوی نووسەرە کۆنەکان و تازەکان ڕاستی ئەمەمان بۆ دەردەخات، ئەری دەخات هەنگاوی پیرۆزی پاڵاوتنی زمانەکەمان لە وشەی بێگانە لە مێژەوە دەستی پێکردووە ئێستاش خەریکە بە ئامانج دەگات.

کەوا بێت هۆی لەیەک چوونی زمانی کوردی و فارسی چی‌یە؟ ئەوەی گومانی تێدا نی‌یە نزیکی‌یەکی زۆر هەیە لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا، بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێت کوردی زاراوەیەکی فارسی‌یە. ئەبێت چەند هۆیەک هەبێت بۆ ئەم لەیەک چوونە، دەسا با کەمێک وردبینەوە و بزانین ئەو هۆیانە چین.

هەر کەسێک دەربارەی مێژووی کۆنی کوردو جوغرافیای کوردستان شتێک بزانێت دەتوانێت ئەگەڵما بڵێت هۆی ئەم لەیەک چوونە بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە:

یەکەم : هەردوو زمانی کوردی‌ی و فارسی بەشێکن لە یەک خێزانی زمانی، ئەویش خێزانی زمانە هیندو ئەوروپایی‌یەکانە.

لەبەرئەوە ئەبینین لە یەک چوونێکی زۆر هەیە نەک تەنها لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا، بەڵکو لە نێوان کوردی و زمانەکانی تریشدا کە لەم خێزانی زمانی‌یەن.

گەلێک وشە هەن لە فەرەنسی‌و کوردیدا، یا کوردی‌و ئیتالیدا یەک مانا دەبەخشن، وەک برۆی چاوو ئەژنۆی کوردی و فەرەنسی‌و برۆو کێو کاروانی کوردی‌ی ئیتالی.

جگە لەمانە گەلێک وشەی تریش هەن لە نێوان کوردی‌و ئیتالی‌و کوردی فەرەنسی و ئینگلیزی‌و گەلێک زمانی تر کە لە خێزانی زمانە هیندۆ- ئەوروپایی‌یەکانن لە یەک دەچن و یەک ماناش دەبەخشن.. بەڵام ئایا ئەم لەیەک چوونە ماناى ئەوەیە کوردی زاراوەیەکی فەرەنسی، یا ئیتالی‌یە؟ کەواتە لەیەک چوونی فارسی‌و کوردیش چەشنی شتە، هۆکەی ئەوەیە هەردوکیان لەیەک خێزانی زمانین.

دووەم: ئاشکرایە نزیکی لە نێوان کوردی‌و فارسیدا زۆرترە وەک لە نێوان کوردی‌و زمانە هیندۆ-ئەوروپایی‌یەکانی تردا، هۆی ئەمەش نزیکی‌یە لە نێوان کوردستان و ئێراندا، ئەم نزیکی‌یەی بۆتە هۆی تێکەڵ بوونی چەند وشەیەکی ئەوان لەگەڵ زمانی ئێمەو چەند وشەیەکی ئێمەش لەگەڵ زمانی ئەواندا. سەرەڕای ئەمانەش زۆربەی هەردووک گەل موسوڵمانن، ئەمەش بەلای کەمەوە بۆتە هۆی لەیەک چوونی زۆربەی ئەو وشانەی پێوەندی‌یان بە دینەوە هەیە.

جگە لەم دوو هۆیە دەتوانین بە ئاسانی هۆیەکی مێژوویی تریش بدۆزینەوە، چونکە ئەگەر یەکێک لە مێژووی میدی‌یەکان و چۆنیەتی فەوتانی دەوڵەتەکەیان بکۆڵێتەوە دەتوانێت لەگەڵما هۆی نزیکی کوردی و فارسی بەم جۆرە ڕوون بکاتەوە:

دەورووبەری ساڵی 550 ی پێش لەدایک بوون دەوڵەتی میدی پاش جەنگێکی گەورە لە نێوان شای میدی ئیستیاجزو شای فارس کورشی گەورەدا فەوتا. بەم جۆرە فارسەکان کە جاران ژێر دەستەی میدی‌یەکان بوون وایان لێ هات میدی‌یەکانیان کەوتە ژێر دەست. ئەمانیش کەسەربەخۆیی‌یان ئەما بەشی زۆریان بەرەو شاخەکانی کوردستان بوونەوە و لەوێ لەگەڵ گەلانی ئەو ناوە تێکەڵ بوون و گەلی کوردیان پێکهێنا. ئینجا ئەوی گومانی تێدا نی‌یە تێکەڵی‌یەک لە نێوان ئەم میدی و فارسانەدا پەیدا بوبو، چونکە فارسەکان ماوەیەک لە ژێر دەستی میدی‌یەکاندا بوون، ئەمانیش ماوەیەک لەژێر دەستی ئەواندا، بێ گومان ئەو تێکەڵی‌یەش کاری کردۆتە سەر هەردوو زمانەکەو سوکە لەیەک چوونێکی لە نێوانیاندا پەیدا کردووە.

ژمارەیەک لە مێژوونووسان دەربارەی ئەم لەیەک چوونە دەڵێن گەلێک هەبووە ناوی پارتی بووە کە لە گەلە هیندۆ - ئەوروپی‌یەکان بوون و بەشێکیان تێکەڵ بە فارس و بەشێکیشیان تێکەڵ بە کورد بوون و تیایاندا تواونەتەوە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی چەند وشەیەک لە زمانەکەیان تێکەڵ بە فارسی و کوردی ببێت. ئێستەش ئەو وشانە بوونەتە هۆی پەیدا کردنی ئەم لەیەک چوونەی نێوان کوردی و فارسی.

پاش ئەم سووکە بەراورد کردن و لێکۆڵینەوەیە لە زمانی کوردی و فارسی با ئەم پرسیارە تازە بکەینەوە.

ئایا هەندێک لە بیروباوەڕ فرۆشەکان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی زمانێک، یا زاراوەیەکی فارسی، یا بێگانەیە؟؟!!.

دەسا بۆ دواجاریش وەلامیان بدەینەوەو بڵێین: دەریایەکی خاوێن و جوان ئەگەر چی جۆگەیەکی پیسیشی تێ بڕژێت لیخن نابێت!

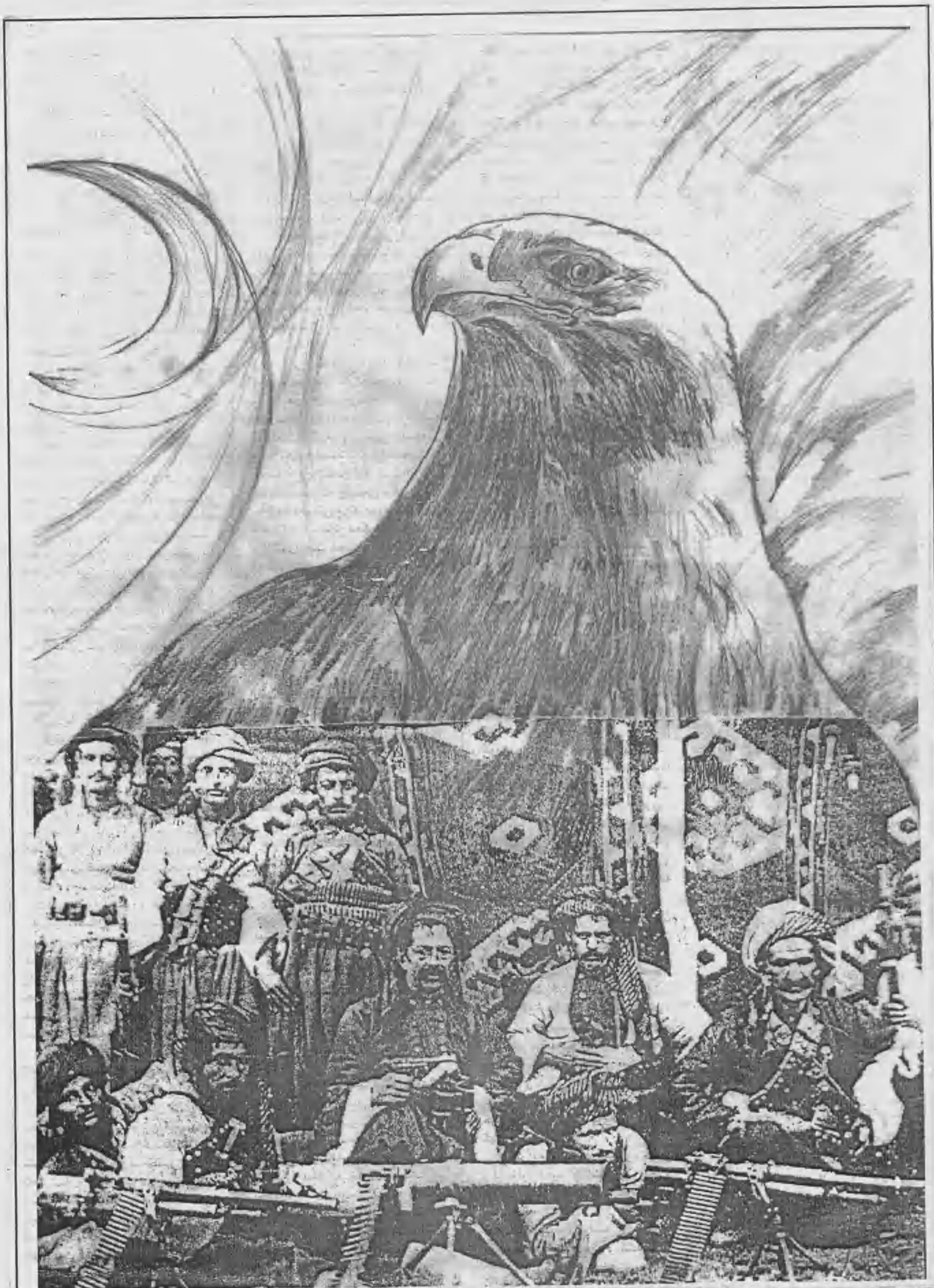

گاڵتەو گەپو گەمەکانی

نێوان شێخ مەحمودو فڕۆکەوانە ئینگلیزەکان

هەر لەسەرەتاوە ئەڵێم ئەگەر فڕۆکەکانی ئینگلیزو زۆر جار بۆمبابارانی بێوچانیان نەبوایە شێخ مەحمودو لایەنگرانی لەوانە بوو بتوانن بەشی زۆری ئامانجە نەتەوەیی یەکانی کورد جێبەجێ بکەن. بۆ روون کردنەوەی ئەم راستی یە بایەخدارە دەیان بەڵگەو رووداوی هەمەچەشنە بەدەستەوەن کە سەرچاوەکانیان ئینگلیز خۆیانن.

پێم وایە رۆژنامەی "تێگەیشتنی راستی" کە ئینگلیز لە بەغدا رۆژی یەکەمی کانوونی دووەمی ساڵی 1918وە دەستیان کردە بڵاوکردنەوەی، یەکەم چاپەمەنی یە بەکرمانجی خواروو باسی فڕۆکەو بەتایبەتی باسی فڕۆکەی ئینگلیزی کردووە، فڕۆکەی ناونـاوە کـۆلارە، فڕۆکەوانیش کۆلارەوان. هەر ئەو سەرەتای ساڵی 1918 بۆ یەکەم جار وێنەی فڕۆکەو فڕۆکەوانێکی لە ژمارە یازدەی خۆیدا بڵاوکردۆتەوەو لەژێریدا نووسیویە "کۆلارەوانێکی ئینگلیز کۆلارەکەی پیشانی خەڵک ئەدا". دوای ماوەیەک "تێگەیشتنی راستی" بۆ رۆژگاری خۆی دەربارەی فڕۆکە هەواڵێکی سەیری بڵاوکردۆتەوە. تێیدا دەڵێ جاران "مودەتی سەفەر لە قاهیرە بۆ بەغداد لە بەینی دوو سێ هەفتەدا" بوو بەڵام "کۆلارەیەکی ئینگلیز" توانی ئەو رێگە دوورو درێژە بە "12 سەعاتو 35 دەقیقە گەی" بکات

"تێگەیشتنی راستی" لەو ریپۆرتاجەشیدا کە دەربارەی ئەو ئاهەنگە نووسیبووی کە ئینگلیزەکان لە بەغدا بەبۆنەی تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانەوە گێرابوویان باسی فڕۆکەی بەم جۆرە کردووە:

"چەند کۆلارەیەک لە هەوادا دەستیان کرد بەیاری، بەرزو نزم دەبوونو تەقەیان لێ ئەداو لە خوارەوە چەپڵەیان بۆ لێئەدانو تەحسینیان ئەکرد.

تۆزی ئەبرد کورد بەچاوی خۆیان ئەو "کۆلارە سەیرەیان" لە ئاسمانو زەمینی کوردستاندا بینی. بەوێنە جێگری حاکمی گشتی ی بەریتانیا لە عێراق ئارنۆلدویلسن بۆ خۆی و رۆژی یەکی کانوونی یەکەمی ساڵی 1918 بە فڕۆکە هاتە سلێمانی و دیدەنی شێخ مەحمودو ژمارەیەک گەورە پیاوانی کوردی کرد. لەو سەرە فڕۆکە، وەک زۆر شتی تر، بووە هۆی ئەوەی کورد لەوە تێبگەن ئینگلیز چەند بەتواناو چەند بەدەسەڵاتن.

لەو رۆژگارەدا وەک مافێکی رەوای خۆی و وەک گەلانی تری رۆژهەڵاتی نزیکو ناوەڕاست کورد سەربەخۆیی دەویست، بەڵام گەلێک هۆی دەرەکی پەرادەی یەکەمو ناوەکی پەرادەی دووەم بوونە کۆسپ لەبەردەم جێبەجێ کردنی ئەو ئاواتەدا کە سەرئەنجام وای لێ هات لەگەڵ بەرژەوەندی یەکانی ئینگلیزدا نەگونجێ. لەبەر ئەوە زۆری نەخایاند ئینگلیزو کورد لێک ترازانو بوونە دوو بەرەی ناحەزی دژ بەیەک. بۆیەکا پێکدادان لەنێوانیاندا خۆی داسەپاندو خاکی کوردستان لەکۆتایی ساڵی 1918وە تا ساڵی 1932 بووە شەرگەیەکی بەرفراوان. لەبەر گەلێک هۆ شێخ مەحمود لەو رۆژگارەدا ببوە رابەری یەکەمی کوردایەتی لە کوردستانی باشوور، بۆیەکا بەشی هەرە زۆری شەڕو پێکدادانەکانی ئەو قۆناغە لەگەڵ هێزەکانی ئەودا قەوما.

شێخ مەحمود سوور بوو لەسەر جێبەجێ کردنی داخوازی یەکانی کورد، بۆیەکا دەبوو هەرچۆنێک بێ لەناو ببرێ، خۆ ئەگەر نەویانە ئەلوا ئەوساکە هیچ نەبێ لە پەلو پۆ بخرێ. لە وتارێکی تردا گوتومە ئەوە کارێکی ئاسان بوو چونکە "شێخ مەحمود بەشێک بوو لە بزووتنەوەیەکی بەرفراوانی رەوا کە هێزی مانو ژیانی لەبێ مافی گەلێکەوە سەرچاوەی وەردەگرت"، سەرباری ئەوە "شاخو داخی کوردستان بوبونە پەناگەی شێخو لەشکری هیچ ئەوە لەباردا نەبوو بتوانێ بزوتنەوەکانی لەناو بەرێ"

لەو بارودۆخەدا ئەرکی سەرەکی ی لەناوبردنی شێخ مەحمود، یا هیچ نەبێ بەربەست کردنی تەشەنەسەندنی بزوتنەوەکانی راستەوخۆ کەوتە ئەستۆی فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بەریتانیای گەورەوە.

بەهاری ساڵی 1919 بۆ یەکەم جار ئینگلیز فڕۆکەیان دژی کوردی عێراق بەکارهێنا. رۆژی یەکی مایسی ئەو ساڵە لایەنگرانی شێخ مەحمود کتوپڕ رژانە ناو شاری سلێمانی یەوەو لە سووکە شەڕێکدا ئەو هێزەی ئینگلیزیان بەزاند کە بەسەرکردایەتی دانیلس لەوێ بوو، دەستیان بەسەر شاردا گرتو گرینهاوسی جێگری مێجەر سۆنو هەموو یاریدەرەکانیان بەدیل گرتن کە پێنجیان ئەفسەری ئینگلیز بوون. ئینجا بانگی سەربەخۆیی یاندا. هەمان کات لایەنگرانی شێخ، بەتایبەتی جافەکانی سەر بە حامید بەگ، ئابلۆقەی هەڵەبجەیان دا و گ. م. لیسی یاریدەری کارگێڕی سیاسی یان لە دەوروبەری شار دابڕی. هەنگاوی داهاتوو بەرەنگاربوونەوەی ئینگلیز بو لە کەرکوک.

لەوساوە ئینگلیزەکان بە فڕۆکە کەوتنە سۆراخی شۆڕشگێڕانی کورد، چەند جارێک هاتنە سەر ئەو ناوچانەی بەدەستیانەوە بوون بۆ تاقیبی ئیازەکانیانو بەسەرکردنەوەو زانینی هەواڵی دیلەکانی خۆیان. لە ئاسمانەوە نامەو بەیاننامەی تایبەتی یان فڕێ ئەدایە خوارێ. یەکێک لەو نامانە بۆ خودی شێخ مەحمود بوو کە تێیدا داوایان لێ کردبوو بۆ گفتوگۆ سەردانی بەغدا بکات. تەنانەت ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاکمی گشتی ی عێراق بۆ خۆی بە فڕۆکە هاتە سەر ناوچەکەو بەوجۆرە باسی ئەو هاتنەی بۆ تۆمار کردووین.

"یەکسەر بەفڕۆکە هاتمە ناوچەکە تابە چاوی خۆم ببینم چی روودەدات، هەر شەش ئەفسەرە بەریتانی یەکەم لەسەربانی بەندیخانە کاتی یەکان لە سلێمانی بینی. دوای ئەوە چوومە هەڵەبجە بەو ئیازەی بتوانم دابەزمو لیسی یاریدەری کارگێڕی سیاسی ئەوێ لەگەڵ خۆمدا بهێنمەوە. بەڵام کەمی ئەو بەنزینەی پێمان مابوو بواری جێبەجێ کردنی کارەکەی نەدام هەر ئەوەندەم بۆ کرا نامەیەکی بۆ فڕێ بدەمە خوارێو داوای لێ بکەم لەوێ نەمێنێ."

بەر لەشەڕی بازیان چەند جارێک فڕۆکەکانی ئینگلیز هاتنە سەر ناوچەی جیا جیای کوردستان هەم بۆ تۆقاندنی خەڵکەکەی نەبا بدەنە پاڵ شێخ مەحمود، هەم بۆ تاقیبی جموجۆڵی شۆڕشگێڕان. رۆژی هەژدەی حوزەیرانی ساڵی 1919یش کاتێک ئەو شەڕە قەوماو دوای تەواوبوونیشی بەشەکانی کورد فڕۆکە دەوری زۆر نیشاندەری هێزەکانی ئینگلیزی ئەبینی.

بۆ هەمان مەبەست فڕۆکەی ئینگلیز ئیشتە ناوچەکانی بادینانیش. بەتایبەتی دوای ئەوەی بارزانی و زێباری بۆ یەکەم جار لە بەختی کوردا پێکرا بەرەنگای دوژمن هاتنو پایزی ساڵی 1919 دەستی چاکیان لێ وەشاند. بەپێی "یادداشت" شۆڕشگێڕانی کورد لە نزیک زاخۆوە فڕۆکەیەکیان خستۆتە خوارێ. ئەگەر وابێ ئەوە یەکەم فڕۆکەی شەڕکەری ئینگلیزە لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە بپێکرێ.

لە رۆژانی شۆڕشی بیستیشدا ئینگلیزەکان چەند جارێک فڕۆکەیان ناردە سەر ناوچەی جیاوازی کوردستان بۆ چاوترساندنی دانیشتوانیان. ناوەندی ئەیلولی 1920 دوو فڕۆکەی ئینگلیز بۆمبابارانی بارام ئاواو بەڵخەو چەند گوندێکی تری ناوچەی هەورامانیان کرد بۆ دامرکاندنەوەی دژڵی یەکان کە هەمیشە لایەنگری شێخ مەحمود بوون. هەر لەو دەوروبەرەشدا ئارنۆڵد ویلسن بەفڕۆکەیەکی تایبەتی هاتە هەولێرو لەوێ کۆبوونەوەیەکی گەورەی سازکرد بۆ هێورکردنەوەی باری ئاڵۆزی شارو دەوروبەری.

بەم جۆرە لەگەڵ داگیرکردنی کوردستانی باشووردا لەلایەن ئینگلیزەوە فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بەریتانیا بوونە یەکێک لە ئەمرازە سەرەکی یەکانی سەرکوت کردنی نیشتمانپەروەرانی کورد. بەپێی قسەی گۆڤاری باوەڕپێکراوی "رۆژهەڵاتی نزیک هندستان"ی لەندەنی ئینگلیزەکان تەنانەت فڕۆکەیان بۆ کۆکردنەوەی باجو سەرانەش بەکارئەهێنا.

بەهۆی پەرەسەندنی خەباتی رزگاریخوازی کوردەوە رۆژ بە رۆژ رۆڵی فڕۆکە جەنگی یەکانی ئینگلیز لە کوردستاندا زیاتر دەبوو ئەم راستی یە لەبەسەرهاتو رووداوەکانی رۆژانی قۆناغی دووەمی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود تەواو خۆ دەنوێنێ. دەبوو ئەو رژێمەی شێخ مەحمود تشرینی یەکەمی ساڵی 1922 دایمەزراند زوو بەزوو زیندەبەچاڵ بکرێ. رۆڵی فڕۆکەکانی ئینگلیز لەجێبەجێکردنی ئەو فەرمانەدا گەورە بوو.

ئەمجارەیان لەسەرەتای مانگی مارتی ساڵی 1923 وە فڕۆکە جەنگی یەکانی ئینگلیز لە ئاسمانی

کوردستاندا کەوتنەوە جمو جوڵ. دوای ئەوەی کاربەدەستانی میریو ئینگلیز شێخ مەحمودیان پێ قایل نەکرا دەست هەڵگرێ ڕۆژی یەکی مارتی ئەو ساڵە ئینگلیز لە ڕێگەی فڕۆکەکانی خۆیانەوە شێخیان ئاگادار کرد دەبێ بێ دواخستن خۆیو هێزەکانی لە سلێمانی بچنە دەرێ. کە شێخ ملی نەدا دوای دوو ڕۆژ فڕۆکە کەوتە بۆمبابارانی شارو ژمارەیەک خەڵکی بێتاوان پێوە بوون. ئەوساکە شێخ مەحمود ناچار بوو بەرەبەیانی چواری مارت بەخۆیو هێزەکانییەوە بکشێتەوە ناوچەی سورداشو ئەشکەوتی جاسەنەی کردە بنکەی سەرکردایەتی خۆیو لەوێ لە ڕۆژی هەشتی مارتەوە ڕۆژنامەی "بانگی حەق"ی دەرکرد کە بەناوی خۆی بەخۆیەوەیە داستانی بێهاوتای ئەو ڕۆژنامە دەگمەنەی کورد و سەرجەمی مێژووی ڕۆژنامە نووسی ناوچەکە و لە وانەشە جیهان بە ئاسانی ئەوە ڕوون ئەکاتەوە بۆچ فڕۆکەکانی ئینگلیز دەستبەرداری شێخ نە ئەبوون. لە ژێر ناوی ڕۆژنامە دا نووسراوە "ئاشکی بە تۆپ و بۆمبا سەرفرازە بانگی حەق" ئینجا نووسراوە بانگی حەق" "غزتەیەکی رەسمییە لە قەرار گاهی عمومی ئوردووی کوردستان گە یع دەکرێ. غایە و ئەمەلی استحصالی حقوقی کوردانە"

فڕۆکەکانی ئینگلیز لێرەش تەنگیان بە شێخ مەحمود هەڵچنی و ناچاریان کرد پەنا بەرێتە بەر گوندی پیران کە کەوتۆتە ناو خاکی کوردستانی ئێرانەوە و دوو میل لە سنوورەوە دوورە. لە پیرانەوە شێخ دژی ئینگلیز یادداشتێکی ئاراستەی گشت ئەو دەوڵەتانە کرد کە باڵیۆز خانەیان لە تاران هەبوو. لەو یادداشتەیدا شێخ مەحمود بە تایبەتی باسی بۆمبا بارانی فڕۆکەکانی ئینگلیزی کردووە کە چۆن لە گەڵ هێزەکانی تریاندا تەنگیان بە کورد هەڵچنیوە و بوونەتە هۆی کاول کردنی وڵاتەکە و ئاوارە بوونی نزیکەی دوو صەد سەر خێزانی سلێمانی.

تا ڕۆژی 28ی مایسی ساڵی 1923 هێزەکانی ئینگلیزو میری نەیانتوانی بێنەوە ناو شاری سلێمانی. بۆ ڕۆژی داهاتوو سەرەک وەزیران عەبدولموحسین سەعدون و صەبیح نەشئەت و کۆرۆنوالیسی ڕاوێژکاری نوێنەری باڵای (المندوب السامی) بەریتانیا لە عێراق گەیشتنە سلێمانی. دوای ئەوان سێر هێنری دۆبسی نوێنەری باڵا بۆ خۆیشی گەیشتە ئەوێ و هەموویان تا ڕۆژی چواری حوزەیران لە وێ مانەوە. بەڵام شتێکی ئەوتۆیان پێ نەکرا بۆ هێمن کردنەوەی بارودۆخی ئاڵۆزی ناوچەکە و یەکێکیان بۆ نەدۆزرایەوە بتوانێ جێگەی شێخ مەحمود بگرێتەوە، بۆیەکا هێزەکانی میری ناچار بوون ڕۆژی حەڤدەی حوزەیران دیسان سلێمانی بەجێبهێڵن. دەست و برد کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەن دەستی بەسەر شاردا گرت و بە ناوی شێخ مەحمودەوە کەوتەوە حوکمڕانی ناوچەکە تا ڕۆژی یازدەی تەمووز شێخ بۆخۆی گەیشتەوە ناو شار. ئینگلیزەکان لە ڕێگەی کەرکوکەوە بە ناوی نوێنەری باڵاوە نامەیەکیان بۆ شێخ نارد، تێیدا هەڕەشەی ئەوەیان لێکردبوو کە ئەگەر بێتوو دەست بخاتە ناو کارو باری ڕانییەو قەڵادزەو چەمچەماڵ و هەڵەبجەو قەرەداغ و سەرگەڵو و ماوەت و سەنگاوەوە ئەوساکە بە توندی لێی ئەدەن.

ئەو هەڕەشەیە دەستی ئەدا لە هەموو سات و ئانێکدا بکرێتە بیانوو بۆ لێدانی شێخ مەحمود ئەگەر چی سەری تەنانەت لە مزگەوتەکەی حاجی کاک ئەحمەدی شێخی باپیریشی دەرنەهێنایە. بە پێی گێڕانەوەی ئێدمۆندسی سەرپەرشتکاری کەرکووک زۆری پێ نەچوو نوێنەرانی هەڵەبجە بە گزادانی جاف بە ڕابەری حامید بەگ و ئەحمەد بەگ و عزەت بەگ بۆخۆیان گەیشتنە سلێمانی بۆ "ڕاگەیاندنی بڕوایان بە مەلیکی کوردستان". زۆربەی دانیشتوانی مەڵبەندە قەدەغەکانی تریش مورید و لایەنگری شێخ بوون و لەبەر گەلێک هۆ لە سلێمانی دائەبڕان.

ئەمجارەیان ئینگلیز خراپتر پەنایان بردەوە بەر فڕۆکە بۆمبا هاوێژەکانیان. بۆ یەکەم جار لە مێژوودا ئەو فڕۆکانە کەوتنە بەکارهێنانی بۆمبای 220 پاوەنی تازە دروست کراو دژی کورد کاولکاریی ئەو فڕۆکانە دیسان بۆ یەکەم جار لە جنێف و لۆزان و لەندەن و ئەنقەرە دەنگی دایەوە. پاکانەی ئینگلیز ئەوە بوو گوایە ئەوان بە ناچاری "بۆ پاراستنی هێمنی و ئاسایش" پەنایان بردۆتە بەر ئەو کاولکارییە.

لەم بووارەدا مس بێلی بەناوبانگ ڕووداوێکی یەکجار سەیری بۆ تۆمار کردووین. خاتوو بێل کە ئەوساکە سکرتێری نوێنەری باڵا بوولە بەغدا و لە هەر کەس زیاتر ئاگاداری کەین و بەینی ئینگلیز بوو لە عێراق دەورووبەری کۆتایی کانونی یەکەمی ساڵی 1923 بە بۆنەی نزیک کەوتنەوەی کریسمس و جەژنی سەری ساڵی نوێوە نامەیەکی بۆ باوکی ناردووە لە لەندەن. بە دەستووری نامەکانی تری خاتو بێل لەم نامەیەشدا باوکی دەربارەی چالاکییەکانی خۆی و ڕووداوە گرنگەکانی عێراق ئاگادار کردووە لەو نامەیەیدا کە بەداخەوە تا ئێستە، بە پێچەوانەی زۆربەی نامەکانی تریەوە، نەکراوە بە عەرەبی باسی ئەوەی کردووە چۆن سەرکردەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق مارشاڵ (موعیب بوکن) سێرجۆن سالمۆند ویستوویە سەری شێخ مەحمود بکاتە دیاری دەستی بۆ لەندەن بە بۆنەی جەژنی سەری ساڵی نوێوە، بێل دەڵێ:

"بۆ خۆی زۆر بە نهێنی سواری

فڕۆکەکەی بوو ، چووە سەر سلێمانی و هێند دابەزیبە خوارێ کە تەنها صەدو پەنجا پێی مابوو بدا لە زەوی ،مالی شێخ مەحمودی دەستنیشان کرد و ژمارەیەکی بێ شوومار بۆمبای تێگرت ، بە دل خۆشی گەڕایەوە چونکە پێی وابوو ئەو گەوجەی گۆڕبەگۆڕ کردووە ".

خاتوو بێل لە نامەکەی دا دەلێ شێخ مەحمود بۆخۆی ڕۆژی داهاتوو بە بروسکە بەغدای ئاگادار کردووە کە لە سایەی خواوە "تەندروستی باشەو تێناگات بۆچی سلێمانیمان بۆمباباران کرد" شایانی باسە یەکێک لە بۆمباکان دەروازەی دەردوەی مالی شێخی هەلتەکاندبوو . زۆری نەبرد ئینگلیزەکان لەوەیش خراپتریان کرد . ڕۆژی بیستی مایسی سالی 1924 بە فڕۆکە بەیاننامەیەکی زۆریان بەسەر گەلێک ناوچەی کوردستاندا بلاو کردەوە، بەیاننامەی ئەمجارەیان دەلێ هەموو ئەو ناوچانەی سەر بە شێخ مەحمودن بۆمباباران دەکرێن. پاش دوو ڕۆژ دیسان بە بەیاننامەی تایبەتی خودی شێخیان ئاگادار کرد کە دەبێ خۆی و چەکدارەکانی تا ڕۆژی بیست و پێنجی مایس شاری سلێمانی چۆل کەن . لەو ڕۆژەدا فڕۆکەکانی ئینگلیز بە خەستی بۆمبا باراتی شاریان کرد ؛ بە ڕادەیەك ، وەك خۆیان لە ڕاپۆرتی ئەو سالەیاندا کە دەربارەی عێراق داویانەتە "کۆمەلەی نەتەوەکان" (عصبه الأمم) دانیان پێدا ناوە ، لە ناو شاردا تەنها 700 کەس ماونەتەوە ،ئەو باقی خەلکەکە ، واتە بەلای کەمەوە 19 هەزارو 300 کەس پەرەوازە بوون و "پاش چوار مانگ ئینجا ژمارەی دانیشتوانی سلێمانی دیسان گەیشتۆتەوە دۆخەکەی جارانی ".

هەر لە سەرەتاوە شۆڕشگێڕانی کورد بەپرتەوە کۆنەکانیان دەسڕنیان لە فڕۆکەی دوژمن دەکرد و جارو بار لێیان دەپێکان : جاری واش هەبوو فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز بۆخۆیان پەکیان دەکەوت و دەکەوتنە خوارەوە کە ئەویش بەلگەیەکی تری زۆر بەکارهێنانی فڕۆکە بوو دژی کورد . بە وێنە دەوروبەری کۆتایی کانوونی یەکەمی سالی 1923 دو فڕۆکەی بۆمبا هاوێژی ئینگلیز لە یەك کاتدا کەوتنە خوارێ ،یەکێکیان لە سەرچنار و ئەوی تریان لە تاسلۆجە ، ئەمەی تاسلۆجەیان پیاوەکانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند لە داخی دلی خۆیان پارچەپارچەیان کرد . ڕۆژی بیستویەکی نیسانی سالی 1924یش فڕۆکەیەکی تری ئینگلیز لە کاتی نیشتنەوەیدا لە هەلەبجە تەقی یەوە . بەر لەوەیش بە مانگێك و چەند ڕۆژێك سێ فڕۆکەی جەنگی هاتنە سەر شەمێرانی نزیك وارماوە، گوللەی شۆڕشگێڕانی ئەو ناوچەیە تەنگی بەنزینی یەکێکیانی پێکاو فڕۆکەوانەکەی ناچار بوو بنیشێتەوە.

تۆ بلێی لەو 34 ملیۆن کیلۆ مەتری چوارگۆشەیەی ژێر دەستیان دا ئینگلیز لەو ڕۆژگارەدا لە هیچ شوێنێکی تر بەو ڕادە فراوانەی کوردستان فڕۆکەی جەنگییان بەکار هێنا بێ؟ هەر ئیدمۆندس کە بۆخۆی فڕۆکەوان نە بوو سالی 1924 جارێکیان لە ماوەی دوو مانگدا 30 جار بە فڕۆکە چۆتە سەر ناوچەی جیا جیای کوردستان لە گەل ئەوەشدا فڕۆکە دادی ئینگلیزی نەدا ، شێخ مەحمود دەستی هەلنەگرت . ئەوساکە ئینگلیز پەنایان بردە بەر پیلانێکی سەیر بۆ کوشتنی شێخ مەحمود وبۆ ئەو مەبەستە بە سەرپەرشتی خودی نوێنەری بالا هێنری دۆبس و بەشداری سەرەك وەزیران یاسین هاشمی ڕۆژی دووی مایسی سالی 1925 لە کەرکوك کۆنگرەیەکی بەرزیان ساز کردو پارەیەکی زۆرو هێزێکی تایبەتی یان تەرخان کرد.

بەر لەوەی گەشتەکەمان لەگەل فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیزو کوردا تەواو بکەین پێم باشە وەك بەلگەی بێ ئاگایی بە تایبەتی زۆربەی هەرە زۆری مێژوونووسانی عەرەب لێرەدا نموونەیەکی لەبار بهێنمەوە. بۆ ئەم لایەنەی باسەکەمان پەنا دەبەمە بەر بۆچوونی مێژوونووسێکی ڕێکو پێکو بەڕێز دوکتۆر نوری عەبدولحەمید خەلیل عانی لە لێکۆلینەوەیەکی پڕبایەخی زانستییانەی خۆیدا دەربارەی نەوتی عێراق ئەو هەموو گالەیەی ئینگلیز بە شێخ مەحمودیان کرد دەیانەقەتە لاوەو سووك و بارێك شێخ دەکاتە داردەستی ئینگلیز، گوایە ئەوان کاتی خۆی ڕێگەیان داوە هێزەکانی میری لە سلێمانی وەدەرنێ لە کاتێکدا، وەك دەلێ: "هێزی ئاسمانی زۆر پێویست بوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم جۆرە بزووتنەوانە" بەپێی بۆچوونی ئەو ئینگلیزەکان ئەمەیان بۆیە کرد بەغدا ناچار بکەن مافی دەرهێنانی نەوتیان بداتێ. بۆ چەسپاندنی ئەو بیرەی دوکتۆر نوری لەشوێنێکی تری کتێبەکەیدا دەلێ دوای ئەوەی ئینگلیزەکان بەمەرامی خۆیان گەیشتن و ڕۆژی چواردەی مارتی سالی 1925 ئیمزای نەوتەکەیان وەرگرت ئەو ساکە "هێزی ئاسمانی بەریتانی لەعێراق هێرشی گشتیی کردە سەر لایەنگرانی شێخ مەحمود لە باکوور".

بەلام ئەوی ڕاستی بێ لەو ڕۆژانەدا کە دکتۆر باسیان دەکا فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز لە ئاسمانی کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر لە جوو جول کەوتبوون. لەناو فایلە تایبەتییەکاندا ئەو ڕاستییە ڕوون و ئاشکرایە.. لەسەرەتای پایزی سالی 1925دا فڕۆکەکانی ئینگلیز دیسان بەخەستی کەوتنەوە ڕاوە کورد. بە تایبەتی ڕابەرە لێهاتووەکانی هێزە چەکدارەکانی شێخ مەحمودو لە سەروو هەموشیانەوە کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو سابیری کوڕی کەوا دیارە لەو ڕۆژانەدا ڕەجاخی باوو باپیرانی بەشیاوی ڕوون کردبووە.

بەپێی بۆچوونی دوکتۆر نوری و ئەوانەی وەك ئەو دەڕوانە مەسەلەی کوردو بزووتنەوەکانی شێخ مەحمود بە تایبەتی، دەبوو دوای دانی ئیمتیازی نەوت ئیتر نیشتمانپەروانی کورد دەسەوەسان دانیشن و دەست لە خەباتی ڕەوایان هەلگرن. کەچی بەپێچەوانەوە کوردایەتی ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر پەلی دەهاویشت. لێرەدا چەند نموونەیەکی ماتادار دەخەمە بەرچاو، چونکە وەك دوکتۆر دەلێ، ڕاستیش دەکات، ئینگلیز دەیانویست ئیتر ناوچەکە هێمن و هێور بێ تا کۆمپانیای نەوت لە کەرکوك لە بارێکی ئاساییدا بکەوێتەکار، کەچی ئەوەتا چالاکییەکانی لایەنگرانی شێخ مەحمود دوای دانی ئیمتیازی نەوتەکە ڕاستەوخۆ دەگەنە بن دەستی ئەو کۆمپانیایە. لە بواری سەرکوت کردنی کوردا و لەو ڕۆژانەدا میری مەجید یەعقوبی کردبووە موتەسەریف (پارێزگار)ی کەرکوك کە وەك باوەکوشتەی شێخ مەحمود وابوو. بەپێی گێڕانەوەی بەلگەنامە تایبەتییەکانی ئینگلیز ئینجا لەگەل ئەوەشدا چالاکییەکانی لایەنگرانی شێخ لەو ناوچەیەدا تا دەهات زیاتر پەرەیان دەسەند، ئینگلیز مەترسیی ئەوەیان لێ نیشتبوو هێرش بەرنە سەر هێلی شەمەندەفەری نێوان بەغداو کەرکوك، لەبەر ئەوە ناوچەکەیان خستبووە ژێر چاودێری وردی فڕۆکەکانیانەوە. بروسکەیەکی تایبەتی سەرپەرشتکاری کەرکوك کە ڕۆژی بیستی ئەیلولی سالی 1925 ناردویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆو نوێنەری بالاو بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق باسی "هێزێکی گەورەی دوژمن دەکات کە پۆلیسی کفریی ناچار کردووە لەشار دەرچن" پاش چوار ڕۆژ بروسکەیەکی تر باسی ئەوە دەکات چۆن شۆڕشگێڕان هێلی تەلەفۆنی نێوان کەرکوك چەمچەمالیان بڕیوە، ژمارەیەکی زۆر لە بروسکەکانی سەرپەرشتکاری کەرکوك باسی ئەو دەردە سەرییە دەکەن کە لەو ڕۆژانەدا قافلەیەکی گەورەی چەلەی تفاقی لەشکر دووچاری بووە. چۆن سوارەی شێخ هەرکە لەشار دەرچووە داویانە بەسەریاو چەند ڕۆژێك لە ڕێگە گیریان کردووەو دوای مەینەتییەکی زۆر بە یارمەتی فڕۆکە دەربازبووە. سەیر ئەوەیە جاروبار لایەنگرانی شێخ مەحمود زیاتر لەو ناوانەدا بەجلو بەرگی خاکییەوە دەبینران، هەلبەت ئەوە نیشانەی زیاتر ڕێکخستنی ڕیزەکانی شۆڕشگێڕانە. ژمارەیەك لە مۆرەکانی نزیك کانە نەوتەکانی کۆدە (باج)یان دەدایە شێخ مەحمود نەك میری. کارگەیشت بەوەی سابیری کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند ئاگاداری تایبەتی بەناو دانیشتوانی قەرەحەسەن و گوندەکانی دەوروبەریدا بلاوبکاتەوە. سەرپەرشتکاری کەرکوك ئیدمۆندس ڕۆژی 20ی ئەیلولی سالی 1925 دەقی ناوەرۆکی ئەو ئاگادارییەی ناردووە بۆ ڕاوێژکاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆ کۆرنوالیس و وێنەی داوە بە سکرتێری هێنری دۆبسی نوێنەری بالا لە بەغدا. سەرەتای ئاگادارییەکە بەم جۆرەیە:

"بۆ گشت دانیشتوانی قەرەحەسەن. ئاگادارتان دەکەم کە من سابیر بەگی کوڕی کەریمی فەتاح بەگم لەلایەن مەلیکی کوردستانەوە نێردراوم، ئەو هێزەی لە گەلمدایە بریتییە لە 300 سوارە، لەهیچ مەترسن، من بۆ کۆکردنەوەی کۆدە- باج هاتووم".

لە کۆتاییشدا دەلێ: "ئەم ڕاگەیاندنەم گونداو گوند بنێرن تا دەگاتە کەرکوك. ئیمزا: محمد سابیر، فەرماندەی بەتالیۆنی کوردستان".

لە هەمووی پڕماناتر ئەوەیە کە مەجید یەعقوبی نامەیەکی هەڕەشەی تایبەتی ی لە کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەندو سەید ئەحمەدی جەباری یەوە بۆ هاتووە کە تێیدا ئاگاریان کردووە بێتو شار بەجێ نەهێلێ نەیکوژن. مەجید یەعقوبی لە ئاوا بە خاوو خێزانەوە ڕۆژی 21ی ئەیلولی سالی 1925

کەرکوکی بەجێ هێشت و بە پەلەپڕوزکێ گەیشتە بەغدا.

ئەم جۆرە هەڵوەستانە خوێنی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو سابیری کوڕیان لای ئینگلیز کردە کاسەوە. بە رادەیەك بەتایبەتی بۆ کوشتنیان بە فرۆکە کەوتنە تاقیبی هەردووکیان. ئەمە دەقی بروسکەیەکی بنکەی هێزی ئاسمانی بەریتانییە لە سلێمانی کە رۆژی 26ی ئەیلولی ساڵی 1925 لەو بارەیەوە داویە بە فەرماندەی هێزی ئاسمانی بەریتانی بەغدا:

"چالاکییەکی فڕۆکەوانی: سەعات پێنج و چل و پێنج دەقیقە بەکاتی ناوخۆ پێنج فڕۆکە چوونە سەر خانەقین و ناوچەی رووباری تانجەرۆ بۆ گەڕان بەدووی کەریمی فەتاح بەگ و سابیردا. هیچ وەدی نەکرا. سەعات حەفدەو نیو بەکاتی ناوخۆ سێ فڕۆکەی تر چوونە سەر کانی گوڵەو جێشانەو هەزارمێرد دیسان بۆ گەڕان بەدووی کەریمی فەتاح بەگ و سابیردا. لەهەزار مێرد سێ ئەسپ بینران، دەستڕێژیان لێ کراو یەکێکیان پێوە بوو"

با بێینەوە سەر باسەکەی خۆمان، واتە گاڵتەو گەپ و گەمەکانی شێخ مەحمودو فڕۆکەوانە ئینگلیزەکان. قۆناغی نوێی پڕ تەوژمی هێرشی فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز بۆ سەر لایەنگرانی شێخ مەحمود لە پاییزی ساڵی 1930ەوە دەستی پێ کرد، دوای راپەڕینەکەی شەشی ئەیلولی ئەو ساڵەی سلێمانی بەماوەیەکی کەم شێخ هاتەوە مەیدان. لەو رۆژگارەدا لەبەر گەلێك هۆ بزوتنەوەی کوردایەتی پێی نابووە ناو قۆناغێکی گرنگەوە. ژمارەیەك رێکخراوی نوێ دامەزرێنرا؛ لەسەرانسەری ناوچەکانی کوردستانەوە بە دەیان بروسکە بۆ داوای مافی کورد ئاراستەی بەغداو لەندەن و "کۆمەڵەی نەتەوەکان" (عصبە الامم) کرا. بەصەدان بەڵگەنامەی نهێنی ئینگلیز بۆ ئەو باسە تەرخان کراون.

ئەم دیاردەیە ئینگلیزی تەواو شڵەژاند. بەپێی بەڵگەنامە تایبەتییەکانی خۆیان ئەوان لەوە ترسابوون بادینان و سۆران دەست بخەنە ناو دەست و لە یەك کاتدا بۆ داوای مافی کورد راپەڕن، ئەوان ئاگاداری ئەوە بوون کە شێخ مەحمود بۆ ئەو مەبەستە پێوەندی بە شێخ ئەحمەدەوە کردووە، بۆیەکا کەوتنە پیلان گێڕان بۆ دوور خستنەوەی ئەو دوو مەڵبەندە لەیەکتر. بەڵگەنامەکانی ئەو رۆژگارەی وەزارەتی موستەعمەرات باسی ئەو بریارە تایبەتییانە دەکەن کە "کاربەدەستانی خاوەن پایەو مەقام" لە بەغدا دەربارەی ئەوە دەریانکردووە کە نابێ بەهیچ جۆر رێگە بدرێ هێزە چەکدارەکانی میری لە بەرزان، نە لە پشدەر "تا دیارکردنی سەرئەنجامی شێخ مەحمود" دەست بەکاربن.

لەوەیش گرنگتر کاربەدەستە گەورەکانی ئینگلیز لە عێراق بۆ خۆیان رۆژی سیازدەی کانوونی دووەمی ساڵی 1931 کۆنفرانسێکی تایبەتییان لە بارەگای نوێنەری باڵا لە بەغدا سازکرد بۆ لێکۆڵینەوە لەو رێبازەی دەبێ بۆ دامرکاندنەوەی راپەڕینەکانی شێخ مەحمود بیگرنە بەر. بەشدارانی کۆنفرانسەکە بۆ وەدی هێنانی ئەو مەبەستە حەوت بڕیاری سەرەکییان دەرکرد دوائیان، یەکەم و پێنجەمیان، بۆ هەمان مەبەست تەرخان کراون. دەقی بڕیاری یەکەمی کۆنفرانسەکە بەم جۆرەیە:

"1-بێ ئەندازە پێویستە (urgentlynecesesry) لەمارەی دو مانگی داهاتوودا هەموو هەنگاوێکی سیاسی و سەربازی بنرێ بۆ کەمکردنەوەی مەترسی ئەوەی شێخ مەحمود بتوانێ پشتگیریی زیاتر وەدەست بهێنێ. تەیا بەهاری داهاتوو راپەڕینێکی بەرفراوان هەموو کوردستان بگرێتەوە"

دەقی بڕیاری پێنجەم ئەو مەباستەی باشتر روون کردتەوە: "5-حوکمەتی عیراقی دەبێ بزانێ تا مسۆگەر کردنی بێ وەیی شێخ مەحمود حوکمەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا رازی نابێ هیچ کارێکی سەربازی دژی شێخی بارزان، یا بۆ مەسەلەی دامەزراندنی دەسەڵاتی میری لە ناوچەی پشدەردا ئەنجام بدرێ". هەڵبەت کارێکی لەو جۆرە دەبووە هۆی ئەوەی ئەو دوو مەڵبەندە بەعێزە بدەنە پاڵ شێخ مەحمودو بەو جۆرە ئەوەی ئینگلیز لێی دەترسان دەقەوما، واتە راپەڕینێکی سەرانسەری لە هەموو کوردستانی باشووردا بەهاری ساڵی 1931 بەرپادەبوو.

فڕۆکە جەنگییەکانی هێزی ئاسمانی بەریتانیا لە عێراق رۆڵی یەکەمیان بینی لەو ئەخشە ور ەی ئینگلیزداو لە دامرکاندنەوەی دوا قۆناغی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود، وەك وتمان، لەدوای شەشی رەشی ئەیلولەوە دەستی پێکرد. ژمارەیەکی یەکجار زۆر بەڵگەی سەیرو هەمە چەشنە بۆ سەلماندنی ئەم راستییە مێژووییە بە دەستەوەن، وا لێرەدا نموونەی ژمارەیەکی کەمیان دەخەینە بەرچاو.

با هەر بە کۆنفرانسەکەی رۆژی سیازدەی کانوونی دووەمی ساڵی 1931 خۆی دەست پێ بکەین. لەو کۆنفرانسە باڵایەدا جگە لەسێر هەمفریزی نوێنەری باڵا نۆ کاربەدەستی گەورەی تری ئینگلیز بەشدارییان تێیدا کرد، پێنجیان، واتە لە نیوەیان زیاتر، نوێنەری هێزی ئاسمانی بەریتانیا بوون لە عێراق، یەکەمیان خودی سەرکردەی ئەو هێزە بوو، ئەوانی تریان بریتی بوون لە سەرپۆل (قائد السرب) بەرێت و سەرپۆل کۆرتنی و جەنەراڵ براون و کاپتن رید. بەرێتو کۆرتنی، وەك دواییش باسی دەکەین، لەو فڕۆکەوانانەن کە حەشریان بە کورد کرد. شایانی باسە سێرکێنهان کۆرۆنوالیس کە دوایی تا ساڵی 1935 بووە راوێژکاری وەزارەتی کاروباری ناوخۆو پاش ماوەیەکیش بووە بەناوبانگترین باڵیۆزی بەریتانی لە عێراق یەکێك بوو لە بەشدارانی ئەو کۆنفرانسە.

شێخ مەحمود ملی نەدا، پێی لەسەر دابین کردنی مافە رەواکانی کورد داگرت. لە وەڵامدا بۆمباهاوێژەکانی ئینگلیز گاڵەیەکیان بەکورد کرد تا ئەو رۆژە، بێ کەم و زۆر، مێژووی گەلان لە وێنەی بەخۆیەوە نەدیبوو. هەرچەندە سەرەتا بڕیار وابوو تا بەهار دادێ و کەش و هەوا خۆش دەبێ ئینگلیز فڕۆکە نەنێرنە سەر لایەنگرانی شێخ، بەڵام وا پێ دەچێ دانیان بەخۆیاندا نەگرت و گەلێك لەوەی بڕیار بوو زووتر دوا مۆدێلی بۆمباهاوێژەکەم وێنەکانیان لە جیهان بەردایە گیانی کوردو خاکی کوردستان. هەر لە سەرەتاشەوە جاروبار، نەك هەمیشە، دەستیان لە خەڵکی شەڕنەکەریش نەدەپاراست. بەپێی بەڵگەنامەکانی خۆیان هێشتا چلەی زستان بوو کاتێك فڕۆکە جەنگییەکانیان تەنها رۆژی 24ی کانوونی دووەمی ساڵی 1931 لە دوو جێگە پەلاماری هێزەکانی شێخ مەحمودیان داو بۆمباکانیان بوونە هۆی کوشتنی چەکدارێك و بریندار بوونی شەش چەکداری تر، وێڕای بریندار بوونی پێنج کەسی بێ لایەن لە دانیشتوانی یەکێك لە گوندەکان ناوچەکە. هەر لەوساوە ئینگلیزەکان ژمارەیەکی زۆر فڕۆکەیان لەپۆلی سی و پەنجاو پێنج لە کەرکوک و سلێمانی و هەڵەبجە بۆ لێدانی لایەنگرانی شێخ مەحمود تەرخان کرد. رۆژی شەشی کانوونی دووەمی ساڵی 1931 شێخ مەحمود نامەیەکی تایبەتی ئاراستەی نوێنەری باڵاکرد لە بەغدا کە تێیدا "ناڕەزایی خۆی بەرامبەر بە بەکارهێنانی فڕۆکەی ئینگلیز دژی کورد دەربڕیبوو".

فایلە تایبەتییەکانی وەزارەتی موستەعمەرات و هەندەران و هێزی ئاسمانی بەریتانیایە نموونەی لەو بابەتەی هێرشی فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز ئاخنراون کە دەتوانین گەلێکیان لێ بخەینە بەرچاو، بەڵام کورد واتەنی مشتێك نموونەی خەروارێکە، لەو مشتەش بە تایبەتی ئەم بروسکەیەی نوێنەری باڵا هەڵدەبژێرم کە رۆژی 9ی مارتی ساڵی 1931 ناردوویە بۆ وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن.

دەقی ناوەرۆکی بروسکەکە بەم جۆرەیە:

"بروسکە لە نوێنەری باڵاوە لە عێراق بۆ وەزارەتی موستەعمەرات. رۆژی 9ی مارتی 1931 کاتی گەیشتن (بە لەندەن) سەعات 4.30ی پاش نیوەڕۆی 10ی مارتی 1931. ژمارە 132. کاتێك فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی پاشایی (مەلەکی) بە کاری پشکنینەوە خەریك بوو، لە ناوچەیەکدا کە 20 میل لە باشووری رۆژهەڵاتی سلێمانییەوە دوورە بەر دەسرێژی یاخی گەڕان کەوتن. فڕۆکەکانیش لە ئاسمانەوە لێیان هاتنە دەست و چوار هەزار گوللە رەشاش و 25 بۆمبایان تێ گرتن. ژمارەی یاخی گەڕەکان خۆی لە 400 سوارە دەدا کە سەرجەمیان بلاوەیان لێکرد. بەپێی ئەو راپۆرتانەی کە پێمان گەیشتوون چەند زیانێکیان لێ کەوتووە. دەڵێن شێخ مەحمود بۆخۆی لەگەڵ ئەو تاقمەدا بووە. رۆژی 9ی مارتیش 5 میل لەولای قەرەداغەوە پێکدادانێکی تر لە ئاسمانەوە لەگەڵ دەستەیەك سوارەی تر رووی دا کە ژمارەیان 80 کەس دەبوو. لەبەر ئەوە لەوانەیە هۆزی جاف مەیلی هەبێ بداتە پاڵ شێخ مەحمود رۆژی 8ی مارت بە فڕۆکە بەیاننامەی تایبەتی بەسەرئەندامانی ئەو هۆزەدا بلاوکرایەوە کە تێیدا هەڕەشەیان لێ کردوون نەکەن بدەنە پاڵ شێخ مەحمود"

ناوەرۆکی ئەم بروسکەیە بە تەنها بۆی هەیە مەبەستی گشت لایەنە سەرەکییەکانی باسەکەمان بۆ روون بکاتەوە، بە تایبەتی بەرفراوانی راپەڕینەکەی شێخ مەحمودو نارازیی لایەنگرانی و لەسەروو هەمووشیانەوە رۆڵی گەورەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لەلێدانی ئەو راپەڕینەو سەرکوت کردنی کوردا.

فشاری فڕۆکەکانی ئینگلیزو هێزەکانی میری رادەی بۆ تەشەنە سەندنی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود دانەنا: لە سەرەتای بەهارەوە ئاگری ئەو ڕاپەڕینە بە جۆرێکی بەرفراوان گەیشتە دەوروبەری خانەقینیش. لێرە، بەپێی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز: هۆزی شەرەف بەیانی و "کۆمەڵەی پاراستنی مافی کوردان" ڕۆڵی گەورەیان دەبینی. جاف و هەمەوەندی دەوروبەری کەرکوکیش بەجارێک خرۆشابوون.

لەو بارودۆخەدا دەبوو بۆمباهاوێژەکانی ئینگلیز گورزی توندتر لە شۆڕشگێڕانی کورد بوەشێنن. لێرەشدا تاکە بەڵگەیەکی ئینگلیزەکان خۆیان دێنمەوە. ئێوارەی ڕۆژی بیست و دووی مارتی ساڵی 1931 گەورە لێپرسراوانی ئینگلیز لە عێراق بەرابەری نوێنەری باڵا سێرفرانسیس هەمفریز کۆنفرانسێکی تایبەتی ترییان سازکرد. بەڵگەنامەیەکی نهێنیی وەزارەتی موستەعمەرات باسی ئەو کۆنفرانسەی وا بۆ تۆمار کردووین:

"ئێوارەی ڕۆژی بیست و دووی مارت لە بارەگای نوێنەری باڵا (لە بەغدا) کۆنفرانسێک سازکرا کە تێیدا بەنیازی بەربەست کردنی تەشەنەسەندنی ئەو بزوتنەوەیەی شێخ مەحمود ڕابەری دەکات و بۆ ئەوەی نەهێڵرێ یاخی بووان لەگەڵ نزیک کەوتنەوەی فڕۆکەکاندا پەنابەرنە بەر گوندەکان: بڕیار درا فڕۆکە دژی ئەو گوندانە بەکار بهێنرێ کە داڵدەی یاخییەکان دەدەن. بۆ جێبەجێکردنی ئەم کارە بڕیاردرا بە فڕۆکە بەیاننامە بەسەر ئەو گوندانەدا بڵاو بکرێتەوە کە کەوتوونەتە ناوچە یاخییەکانەوەو پێیان ڕابگەیەنرێ ئەو گوندانەی داڵدەی شێخ مەحمود یا لایەنگرانی دەدەن خۆیان موعەرەزی بۆمباباران دەکەن دوای نیو سەعات لەوەی کە لە ئاسمانەوە ئاگاریان بەسەردا بڵاودەکرێتەوە. ناوەرۆکی ئەم ئاگادارییەش بەم جۆرەی لای خوارەوە دیاری کرا:

1-لەبەر ئەوەی شێخ مەحمودو لایەنگرانی بەیاخی بوون تاوانبار کراون، ئەودوا ئەو گوندانەی داڵدەی ئەوی یا لایەنگرانی ئەدەن خۆیان موعەرەزی بۆمباباران ئەکەن دوای نیو سەعات لەوەی لە ئاسمانەوە ئاگادار ئەکرێن.

2-لەبەر ئەوەی ئاگادار کران ئەو گوندانەی داڵدەی یاخی بووانیان داوە بۆمبابارانی دەکرێن وا پێتان رادەگەیەنین کە پاش نیو سەعاتی تر گوندەکەتان بۆمباباران دەکرێ.

دوایی دەقی ناوەرۆکی خاڵی دووەمی ئاگادارییەکەمان گۆڕی و وەک لای خوارەوەمان لێ کرد:

گوندەکەتان پاش نیو سەعاتی تر بۆمباباران ئەکرێ، لەبەر ئەوەی نەسیحەتتان ئەکەین کە هەمووتان بەپیرو پیرێژن و منداڵەوە بەر لەوەی بۆمبابارانەکە دەست پێ بکات گوندەکەتان جێ هێڵن.

فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز دەستوبرد بە جۆرێکی بەرفراوان کەوتنە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی ئەو کۆنفرانسە. لێرەشدا چەند نموونەیەکی کەم دەخەمە بەرچاو. لە یەکەم ڕۆژی دوایی کۆنفرانسەکەوە، واتە لەڕۆژی بیست و سێی مارتەوە بۆمباهاوێژەکانی ئینگلیز بۆ ماوەی چەند ڕۆژێک لەسەریەک کەوتنە گیانی گوندو شارۆچکەکانی دەوروبەری خانەقین، بەتایبەتی هۆرین و شێخان و کانی کرمانج و شاهوازی و باخ هەنارو پێلولەی قوڕەتوو گوندەکانی عوسمان بەگی سەرەک هۆزی شەرەف بەیانی و چیای سورخ و ناوچەکانی سەر ڕوباری عەبیاسان. ژمارەیەک لەو گوندانە کاول کران. بەلایەنی کەمەوە سێ کەسیش لەوانە کوژران کە وادیارە لەبەر هەر هۆیەک بو بێ وەک خەڵکەکەی تر گوندەکانیان بەجێ نەهێشتووە. ڕۆژی سیی مارتیش ژمارەیەک لەو گوندانە بۆمباباران کران کە کەوتوونەتە باشووری دامێنی زنجیرە چیای قەرەداغەوە. بەپێی گێڕانەوەی بەڵگەنامەکانی ئینگلیز خۆیان فڕۆکەکانیان بە تەنها ئەو ڕۆژە 99 بۆمبی 20 پاوەنی و 5200 گولـلەی ڕەشاشیان گرتۆتە تەنها سیان لەو گوندانەی باشووری قەرەداغ. هەر لەو ڕۆژانەدا کنگرەباتیش کرایە بنکەیەکی تری فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز.

ئەمانەش زۆر دادی ئینگلیزو میرییان نەدا. بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە چەند بڕێک لەو ڕاپۆرتە دوورو درێژە تایبەتییە دێنمەوە کە سەرکردەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق دەربارەی ڕاپەڕینەکەی ئەو ڕۆژگارەی شێخ مەحمود دایناوە. ئەو بەشەی ڕاپۆرتەکە باسی ئاڵۆ گۆڕەکانی بەهاری ساڵی 1931ی ڕاپەڕینەکەی بەم جۆرە دەکات:

"لەگەڵ ئەو هەموو کارانەشدا (واتە کاری بەردەوامی فڕۆکەو لەشکر-ک م) هێشتا بارودۆخەکە زۆر ئاڵۆزبوو، بەرادەیەکی ترسناک کڵپەی سەندبوو. شێخ مەحمود هەموو توانای بۆ بڵاوکردنەوەو پەرەپێدانی دەسەڵاتی خۆی بەکار هێنا. لە ڕاستیشدا چەند بەڵگەیەک لە ئارادا بوون دەربارەی ئەوەی کۆششەکەی لە پتر لەناوچەیەک بەفیڕۆ نەچووبوو. دیارەی زۆر هەبوو وایان دەردەخست کەوا خەریکە بارودۆخەکە بەلای باشیدا بۆ ئەو بشکێتەوە. مەترسیی ڕاستەقینە خۆی نواند، خەریک بوو شۆڕش بڵاوبێتەوەو پەرە بسێنێ بۆ شتێکی ترسناکتر لەوەی بریتی بێ تەنها لە چالاکیی پەرەوازەی دەستەیەکی بچووکی یاخیبوو لەناو شاخەکانی ئەودیوی سلێمانیدا"

بەرفراوانی ڕاپەڕینی نوێی شێخ مەحمود گەیشتە ڕادەیەک ڕۆژی 28ی مارتی ساڵی 1931 سەعە صالحی بەناوبانگ لەناو هۆڵی پەرلەماندا هاواری لێ هەڵسێ و بڵێ:

"بەر لەهەر شتێکی تر دەبێ لەدەست شێخ مەحمود قوتاربین، ئەگەر دەرەقەتی نایەین ئەوا پێویستە سەربەخۆیی بدەینێ، ئەگەر دەرەقەتیشی دێین ئەوا پێویستە یەکجارەکی لەناوی بەرین. ئەمە مەسەلەی ژیانی وڵاتە، یا دەبێ بتوانین شێخ مەحمود لەناوبەرین، یا دەبێ ئەو مافانەی پێ بدەین کە داوایان دەکات".

بەوجۆرە ڕاپەڕینەکەی ئەمجاری شێخ مەحمود تا دەهات زیاتر پەرەی دەسەند، تاڵەبانییەکانیش لەگەڵی ڕێک کەوتن. بەپێی قسەی یەکێک لە پارلەمانتارەکان لەو ڕۆژانەدا: شێخ مەحمود ببووە "مەسەلەیەک هیچ مەسەلەیەک لەو گەورەتر نەبوو". لەبەر ئەوە پێویست بوو لە هەموو لایەکەوە فشاری بخەنە سەرو هیچ دەرفەتێک بۆ خۆی و لایەنگرانی نەهێڵنەوە. لەو قۆناغەی بزوتنەوەکانیدا، وەک زۆر قۆناغی تری ڕابوردووی ئەو بزوتنەوانە، کوردستانی ئێران و بەتایبەتی دزڵی و بانەیی بووبوە یەکێ لە هۆ سەرەکییەکانی هێزو توانای شێخ مەحمود. کەوابێ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی نوێی کورد پێویستیی بەهاریکاریی ئێرانی ڕەزاشاش هەبوو. مەلیک فەیسەڵ بۆ خۆی داوای لە تاران کرد کۆبوونەوەیەکی هاوبەش لە نێوان هەردوو لادا ساز بکرێ بۆ ڕێکخستنی هاریکاریی سەربازی دژی شێخ مەحمودی مەحمود خانی دزڵی. هەمان کات داواشی لە ئینگلیزەکان کرد پشتیوانی لەو کۆششەی بکەن.

ئینگلیزەکان لەم بووارەشدا دریغییان نەکرد. بە وێنە هەر ئەوەندە زانییان شێخ مەحمود نیازییە جێژنی قوربان لە پیران بەرێتە سەر یەکسەر بە "بروسکەیەکی گرنگ" ڕۆژی 24 نیسانی 1931 تارانیان ئاگادار کرد. کاتێکیش تاران ڕازی بوو ئەو کۆبوونەوەیەی مەلیک فەیسەڵ داوای کردبوو بکرێ بەپێی ڕاوێژی ئینگلیزەکان وەفدی هاوبەشی عێراق و ئینگلیز بە فڕۆکەی تایبەتیی مەلیک خۆی چووە ئێران.

ئێرانییەکان بەگەرمی پێشوازی لە پێشنیارەکەی مەلیک فەیسەڵ

لایەک لەکتێبخانەکەی کەمال مەزهەر لەماڵەکەی لەبەغدا

کرد. بەڵگەنامەکانی ئینگلیز پوختەی ئەم کارەیان بەم جۆرە بۆ تۆمار کردووین:

"ئێرانی یەکان دەستوپردو بەسەر راستی بەدەنگ ئەم داوایەوە هاتن، بەوە قایل بوون پێکرا هاریکاری دژی یاخی گەرانی (کورد) بکەن. پێشنیار کرا کۆبوونەوەکە لە ماریوان بکرێ چونکە لەوێ دەتوانرێ شوێنی لەبار بۆ نیشتنەوەی فڕۆکە ئامادە بکرێ. ماریوان 42 میل لەولای رۆژهەلاتی سلێمانی یەوەیەو 10 میلیش لە سنوورەوە دوورە".

بەو جۆرە ئێران بووە فاکتەرێکی کاریگەری نوێ دژی راپەرینەکەی شێخ مەحمود. هەمان کات پەرلەمان بەگەرمی خەریکی لێکۆلینەوە بوو بۆ تەرخان کردنی خەرجی نوێ بۆ کاورباری سەربازی دژی شێخ مەحمود. لەگەل دەست پێکردنی وەرزی بەهاردا فڕۆکە جەنگی یەکانی ئینگلیزیش توانای دەست وەشاندنیان لە جاران زۆر زیاتر بوو.

شێخ مەحمود ئاگای لەبەشی زۆری ئەم کەینو بەینانە نەبوو. دلنیابوون لە پشتگیری جافو هەمەوەندو تالەبانیو زەنگەنەو جەباری پالی پێوە نا روو بکاتە ناوچەرگەی گەرمیان بەو نیازەی لەوێ گورزی توندتر لە دوژمن بووەشێنێ. ئەم بڕیارە لە دەستیا شکایەوە. فڕۆکەکانی ئینگلیز هەنگاو بە هەنگاو تاقیبیان دەکرد، بەپێی زانیارییەکانی ئەوان لەشکری میری خۆی بۆ شەڕی گەورەی داهاتوو ئامادە ئەکرد.

ئەو شەڕە رۆژی پێنجی نیسانی سانی 1931 لە ئاوباریك قەوما کە هەمووی بەسەریەکەوە 20 میل لە دوزخورماتورەوە دوورە. باسو خواسو بەسەرهاتو ئەنجامەکانی ئەو شەڕە وتارێکی گەورەی سەربەخۆیان پێ دەوێ. ئەوەی من مەبەستمە رۆلی فڕۆکە جەنگی یەکانی ئینگلیزە لە ئاوباریك.

هەر لە سەرەتاوە دەڵێم بۆمباکانی ئەو فڕۆکانە سەرئەنجامی ئاوباریکیان دیارکرد. بەلایەنی کەمەوە هەزارو یەك بەڵگەی جۆراو جۆر لەناو قایلە تایبەتیەکاندا دەربارەی ئەو راستی یە بەرچاو دەکەوێ. لێرەشدا چەند نمونەیەکی هەڵبژاردەی کەم دێنمەوە.

رۆژی چواری نیسان فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی بەریتانیا لە عێراق بەوەیان زانی کە شێخ مەحمود گەیشتۆتە گوندی ئاوباریك، هەر ئەوان یەکسەر بنکەی گۆیتەپەیان ئەوە ئاگادار کرد تا هێزەکانی میری بێ دواکەوتن روو بکەنە ئاوباریك لەوساشەوە ئەو فڕۆکانە ئاسمانی ناوچەکەیان بەرنەدا ئەبا بەر لە گەیشتنی هێزەکانی میری شێخ مەحمودو هێزەکانی بتوانن بکشێنەوە. ئینگلیزەکان بۆ خۆیان لەم بارەیەوە دەڵێن:

"لە ئاوباریك بە بۆمبابارانو دەسرێژی بێ وچانی هێزی ئاسمانی مەلەکی دوژمن لە شوێنی خۆیدا راگیرا" تا سەعات چواری لای ئێوارە هێزەکانی میری گەیشتنە جێ. ئەو هێزانە "هێرشێکی ئازایانەیان بردو زیانی گەورەیان لێ کەوت، بەلام لەگەل ئەوەشدا نەیانتوانی هەموو گوندی ئاوباریك بگرن". "هەردووك هێزەکەی میری لەبەرامبەر دوژمنێکی چەکداردا کە خۆی لەسەنگەری چاکدا مەلاس دابوو، ئازایانە دەجەنگی، لەواو لاواز بوون، بۆیەکا دوژمن کە شەو داهات توانی خۆی قوتار بکات". لەگەل ئەوەش، وەك راپۆرتی ئینگلیزەکان دەلێن، شەڕی ئەو رۆژە "وورەی یاخی بوانی (کوردی) تەواو هەلتەکاند، چونکە هێزی ئاسمانی مەلەکی بەتوندیو بێ پەرژیی بۆمبابارانی دەکردن".

فەرماندەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق لە راپۆرتە دوورو درێژەکەی خۆیدا دەربارەی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود لە پایزی سالی 1930ەوە چەند لاپەڕەیەکی بۆ شەڕی ئاوباریك تەرخان کردووە کە تێیاندا بەووردی وێنەیەکی پانۆراماناسایی گەلێك لایەنی ئەو شەڕەی بە ژمارەو ناوەوە بۆ کێشاوین. بەشی زۆری ئەو لاپەڕانە باسی چالاکیی فڕۆکەکانی ئینگلیز دەکەن ئەمە پوختەیانە:

فەرمان درایە دەستەیەك (رف) لە فڕۆکەکانی پۆلی 30ی بۆمباهاوێژ لە کنگرەبان بەرابەری فڕۆکەوان أ. ب. لیچەر بەدرێژایی رۆژ بەهۆی بێتەلی نزیکەوە پێوەندی بە هێزە پیادەکانی میریەوە بکات. هەمان کات فەرمانیش درایە دەستەیەك لەفڕۆکەکانی پۆلی 55ی بۆمباهاوێژ لە سلێمانی کە ئەوانیش بەدرێژایی رۆژ تاقیبی جمو جولی شێخ مەحمود بکەن، بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستە "پێویست بوو ئەو فڕۆکانە بێوچان (بەنۆرە) بە ئاسمانەوە بەسەر یاخییەکانەوە بن لەو ساتەوەی دەیاندۆزنەوە". فەرمانیش درایە "دەستەی ژمارە دووی فڕۆکەکانی پۆلی 55ی بۆمباهاوێژ کەوەك هێزێکی دەسوەشێن ئامادە بن، هەر کە هەوالیان لە رێگەی بێ تەلەوە پێ گەیشت ئەوانیش دەستبەکارین".

رۆژی پێنجی نیسان "فڕۆکەوان گ. گاردنەر کە لەگەل هێزە دەسوەشێنەکەی خۆیدا لە سلێمانی یەوە فڕی بوو دەوروبەری 60 تا 100 لە یاخییەکانو ژمارەیەك ولاخی قەلتاغ کراوی لەناو دارو درەختو جۆگەلەکانی باشووری ئاوباریکدا بەدی کرد، دەستوبرد هێرشی بردە سەریان. کە بۆمباو گوللەکانی فڕۆکەکانی تەواو بوون فەرمانی دا یەکێك لە فڕۆکەکان بگەڕێتەوە سلێمانی بۆ راگەیاندنی هەوالەکە. خۆیشی (لەگەل هاوەلەکانی) هەر بە ئاسمانەوە مایەوە تا یاخییەکان نەتوانن لە شوێنی خۆیان ببزوێن. هێزەکانی میری کە نزیك کەوتبوونەوە بەووردی لە شوێنی یاخییەکان ئاگادار کران. گشت فڕۆکە بۆمباهاوێژەکانی هەردووك پۆلی 55و 30 بەدرێژایی دوا سەعاتەکانی ئەو رۆژە خەریکی بۆمبابارانبوون، هەر کە بەنزین یاتفاقیان تەواو دەبوو بە پەلەو بێ دواخستن پڕ چەکو سووتەمەنی دەکرانەوە، هەمیشە بەلای کەمەوە فڕۆکەیەك بەسەر تەرقەسەری یاخییەکانەوە دەمایەوە. بەو جۆرە یاخییەکان خۆیان لە بارودۆخێکی ترسناکدا دییەوە. کە فڕۆکەکان هێرشیان دەکردە سەریان ئەوانیش لە خوارەوە بەخەستی دەسرێژیان لێ دەکردن. گەللەیەك تانك بەنزینی فڕۆکەکەی گاردنەری کوناوکون کرد، بەلام گاردنەر توانی لەدووری چەند میلێك لەولای باشووری رۆژئاوای دوزخورماتووەوە بیڕیان بنیشێنێتەوە".

راپۆرتەکە لەسەری دەڕواو دەلێ: "ژمارەیەك لە یاخییەکان خۆیان لەبەشی خوارووی گوندەکەدا قایم کردبوو، بەشێکی تریان پەنایان بردە بەر ئەو دۆلە قوولەی کەوتۆتە لای رۆژهەلاتی گوندەکەوە. بەلام چ ئاوباریكو چ ئەو دۆلە بێوچان بەپێی توانا لە ئاسمانەوە بە خەستی دەسرێژیان لێ دەکرا، بەرادەیەك بە درێژایی ئەو رۆژە هیچ دەرفەتێکی هەلهاتن بۆ یاخییەکان نەمابۆوە. بەنیازی کەلك وەرگرتنی تەواو لەم هەلە رەخساوەو بۆ دەس وەشاندنێکی توندوتۆل لە یاخییەکان دەوروبەری سەعات 13 فەرماندا دەستەیەك لە فڕۆکەکانی پۆلی ژمارە 70 کە هەم بۆمباهاوێژو هەم راگوێزەرن، بە بۆمبا بار بکرێن، دەستوبرد بێ دواکەوتن روو بکەنە شەڕگەی ئاوباریك تا ئەوانیش لە هێرشەکەدا بەشداربن. بەداخەوە بەهۆی هەلەیەکی ناچاوەڕوانەوە فڕۆکەکانی پۆلی ژمارە 70 تا درەنگانێ نەگەیشتنە ئاوباریك، ئەوساش ئیتر نەدەتوانرا نیشانەکان بەووردی دەستنیشان بکرێنو لەترسی پێوەبوونی هێزەکانی میری فەرمان درایە ئەو فڕۆکانە لە کنگرەبان بنیشنەوە تا سبەی رۆژ هەلدێ، بەلام ئەوان بەو شەوەش موراقەبەی کشانەوەی یاخییەکانیان ئەکرد، هەرچەندە ئەم هەولەیاندا سەرکەوتوو نەبوون بۆ رۆژی دوایی ئەوانیش کەوتنە راونانیان".

بەپێی راگەیاندنی بەیاننامەی میری ژمارەی ئەو کوردانەی لەشەڕی ئاوباریکدا کوژراون 37 کەس بوو، هەلبەت ژمارەی بریندارەکانیان لەوەیش زیاتر بوو، دوور نییە ژمارەی کوژراوەکانیش لەوە تێپەڕیبێ کە میری رای گەیاند. هەرچۆن بێ یەکێك لە بەلگەنامەکانی ئینگلیز راستەوخۆ دانی بەوەدا ناوە کە تەقریبەن سەرجەمی کوژراوەکانی کورد لە ئاوباریك "بە گوللەی رەشاشی فڕۆکە لە ئاسمانەوە پێکراون" بەرامبەر بەوە لەسایەی فڕۆکەکانی ئینگلیزدا زیانی هێزە چەکدارەکانی میری یەکجار کەم بوو- 6کوژراو و 18بریندار، لەکاتێکدا بەپێی یاسای جەنگ دەبوو زیانی ئەوان زۆر لە زیانی شۆڕشگێران زیاتر بوایە، چونکە ئەوان هێرشیان دەهێنا ئەمان لە سەنگەری چاکدا بەگژییان دەکرد.

دوای ئاوباریك فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز دەستیان لە شۆڕشگێرانی کورد هەلنەگرت تا بە تەواوی وزەیان پێ بەردان لەم بارەیەوە دانەری راپۆرتێکی تری ئینگلیزەکان دەربارەی دوا قۆناغی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود نووسیویەتی دەلێ:

"هەمان کات فڕۆکەکانی هێزی ئاسمانی مەلەکی هەنگاو بە هەنگاو کەوتنە بۆمبارانی یاخییەکان، هێزە پیادەکانیش بۆ یارمەتی بەو خێراییەی سروشتی ناوچەکە بوواری ئەدان پێش ئەکەوتن. لە ئەنجامدا شێخ مەحمود هەناوی کەوتو وورەی لێ برا، زۆربەی لایەنگرانی لێی تەکینەوە، بۆ خۆیشی رۆژی بیستو یەکی (نیسان) پەنای بردە بەر ئێران، شەوی بیستو سێش چووە پێران کە هەشت میل لەولای باشووری رۆژهەلاتی پێنجوێنەوەیە. فەرمان درایە هێزە پیادەکان لە پێنجوێن کۆببنەوە".

لەمجاریان ئێرانیش ئامادە نەبوو دالدەی شێخ مەحمود بدات.

ڕۆژی پێنجی مایسی 1931 سەرکردەی هێزە پیادە شەڕکەرەکانی میری لە کوردستان زەعیم خەلیل زەکی بە یاوەری نەقسەری بەریتانی ڕۆبرتس کە ڕاوێژکاری بوو بە فڕۆکەی تایبەتی خودی مەلیک فەیسەڵ چوونە مەریوان و لەوێ لەگەڵ سەرهەنگ (عەقید) مەحمود خانی ئەمین کۆبوونەوە. بەڵگەنامە تایبەتی یەکان بەم جۆرە باسی کۆبوونەوەکەی مەریوان ئەکەن:

"کۆبوونەوەکە تەواو سەرکەوتوو بوو. هەردوولا ڕێک کەوتن پێکرا دەستبەکارین. بۆدابین کردنی پێوەندی خێرا بڕیار درا بێ تەل بەکار بهێنرێ. سەرەتا ڕۆژی دوازدەی مایس بۆ دەست بەکار بوونی ئێرانی یەکان دانرا، دوایی کرایە شازدەی مایس".

بەو جۆرە هیچ دەرفەتێك لەبەردەم شێخ مەحمودا نەمایەوە. ڕۆژنامەی "تایمس"ی لەندەنی لەم بارەیەوە نووسیویەتی و دەڵێ:

"هێزە سەربازی یەکانی ئێران لەنزیك گوندی پیرانی سەرسنوور کە شێخ مەحمود پەنای بردبووە بەر، خۆیان ئامادە کردو ڕایان گەیاند کە سوورن لەسەر ئەوەی ڕۆژی چواردەی مایس شێخ لەخاکی ئێران وەدەرنێن. هەمان کات لەمدیو سنوورەوە هێزە چەکدارەکانی عێراقیش خۆیان بۆ هێرشێکی هاوکات ئامادە کرد تا پەلاماری شێخ بدەن ئەگەر هاتو سنوری پەڕاند. ڕۆژی سیازدەی مایس هەردوولا خۆیان بۆ هێرشی هاوبەشی ڕۆژی داهاتوو ئامادە ئەکرد".

ئینگلیزەکان شێخ مەحمودیان لەوە ئاگادار کرد کە ئەگەر دەست هەڵنەگرێ ئەوا "هێرشی هاوکاتی" هەردوولا بۆ سەر هێزەکانی بێ دواخستن دەست پێ ئەکا.

بەو جۆرە شێخ مەحمود ناچار بوو دەست لە خەبات هەڵگرێ، ڕۆژی سیازدەی مایس دوابڕیاری خۆی ڕاگەیاند. هەر ئەو شەوەش هاتەوە ناو خاکی عێراق. بەپێی قسەی پەیامنێری "تایمس" شێخی ماندوو لە ژوورێکی قوڕدا لە دەرەوەی پێنجوێن تا بەرەبەیان خۆی داوەتە دەست خەوێکی قووڵ، کە ڕۆژ هەڵدێ، واتە چواردەی مایس، شێخ ڕوودەکاتە ناو شارو دوای گفتوگۆیەکی دوورو درێژ لەگەڵ کاپتەن ڤیڤان هۆڵت، کە سێر فرانسێس هەمفرێزی نوێنەری باڵا بەناوی خۆیەوە ناردبووی، بە بەشداری موتەسەریفی سلێمانی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ، شێخ خۆیدا بەدەستەوە.

هەر ئەو ڕۆژەی شێخ مەحمود بڕیاریدا چەك دانێ، واتە سیازدەی مایسی 1931؛ یەکسەر فرانسێس هەمفرێز لە بەغداوە بروسکەیەکی دایە وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن. چەند لایەنێکی ئەو بروسکەیە سەرنج ڕاکێشن، یەکەمیان خێرایی ناردنی یە، سەعات نۆو بیست دەقیقەی بەیانی ی چواردەی مایس ئەو بروسکەیە گەیشتە لەندەن، واتە لەکاتێکدا، هێشتا گفتوگۆکەی نێوان شێخ مەحمودو کاپتەن هۆڵت لە پێنجوێن تەواو نەبوبو. لەلای سەرەوەی بروسکەکەش نووسراوە گرنگ وەك نیشانەی بایەخی ناوەرۆکی، ئەو بروسکانەی وانەبوونایە لەسەریان دەنووسرا "ئاسایی". دێڕێکی ناو دەقی بروسکەکەش بۆ ئەم باسەی ئێمە بایەخی تایبەتی ی خۆی هەیە. هەمفرێز لەو دێڕەی بروسکەکەیدا دەڵێ: "هۆی سەرەکی ئەم ئەنجامە یەکجار چاکە دەگەڕێتەوە بۆ چالاکی یەکانی هێزی ئاسمانی مەلەکی" بەریتانی.

"هەواڵەکە چ بۆ ئینگلیزو چ بۆکاربەدەستانی میری گەورە بوو، تا ڕادەیەکیش هەواڵێکی زۆر چاوەڕوانکراو نەبوو. بەڵگەنامەیەکی وەزارەتی موستەعمەرات بێ کەمو زیاد بەم دێڕە دەستی پێ کردووە: "خۆبەدەستەوەدانی شێخ مەحمود هەواڵێکی یەکجار خۆشە". هەر ئەو ڕۆژەش، واتە ڕۆژی چواردەی مایس، مەلیك فەیسەڵی یەکەم نامەیەکی پیرۆزبایی تایبەتی ی نارد بۆ سێرفرانسێس هەمفرێز. مەلیك فەیسەڵ لە نامەکەیدا دەڵێ: "دەمەوێ بەم بۆنەیەوە هەستی پڕ لە بەختەوەری خۆم دەربڕم و سوپاسی بێ پایانم بە ئێوەی پایەبڵند بگەیێنم بەرامبەر بەو کۆششەی داتان لە بوواری ئەو یاریدەیەدا کە هێزەکانی خاوەن شکۆی بەریتانی دایان و بووە هۆی گەیشتن بە ئەنجامێکی وا چاك".

مەلیك فەیسەڵ لەو نامەیەیدا دەیەوێ وای نیشان بدات ئەوەی کراوە هەمووی لەبەر خاتری چاوی کاڵی باکوورو باکووری یەکان بووە تا بەو جۆرە لەدەست زوڵم و زۆری شێخ مەحمود ڕزگاریان بکەن. ئەو ڕۆژانە کاربەدەستان و ئەندامانی پەرلەمان و ڕۆژنامەنووسانی سەر بەمیری و ئاحەزی میری وەك یەك، جاروبارێش ئینگلیزەکان وایان ڕادەگەیاند گوایە کورد زەلالەتی بوو بەدەست شێخ مەحمودەوە، خوا خوایان بوو ڕۆژێ زووتر لەدەستی ڕزگاریان بێ. وەڵامی ئەم شێواندنە لە زاری دوو شایەتی ئاحەزی بیانی یەوە دێنمەوە

شایەتی یەکەم کاپتن ڤیڤیان هۆڵتە کە کاربەدەستێکی بەتواناو ئاگادار بووە، کوردی یەکی چاکی زانیوەو وەك وتمان ئەو بەناوی نوێنەری باڵاوە لە پێنجوێن گفتوگۆی لەگەڵ شێخ مەحمودا کردو بۆ ڕۆژی دوایی لەگەڵ خۆیدا هێنایەوە سلێمانی و لەوێوە بردی یە بەغدا. ڤیڤیان هۆڵت دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود ڕاپۆرتێکی نهێنی ی دەربارەی ئەو ڕاپەڕینەو گفتوگۆی خۆی لەگەڵ شێخداو بە گواستنەوەی بۆ سلێمانی و لەوێوە بۆ باشووری وڵات داناوە. لەو ڕاپۆرتە بایەخدارەیدا هۆڵت نووسیویەتی و دەڵێ:

"شێخ مەحمود ئازایانە، خاوێن و مەردانە دەجەنگی. دۆڕاندنی لەشەڕدا ناوی لەناو کوردی باشووردا نەزڕاند. دوای ئەوەی لە پێنجوێن خۆی دایە دەستەوەو بەدەسبەسەری گواستمانەوە، کوردی گوندەکانی دامێنی چیاکان بە لێشاو بەسەریا دەڕژان، بە پەرۆشەوە دەستیان ماچ ئەکرد، گەلێکیان بەچاوی پڕ فرمێسك و هەنسکەوە ماڵ ئاواییان لێ ئەکرد.. باسی دڵ ڕەقی ی ئەکەن، بەلام کێ، شایەتە؟، لەناو لادێی یەکاندا شایەتێکی وا نی یە، ئەوان لەکاتی بەزینیدا پالەپەستۆیان بوو تا فریاکەون دەستی ماچ کەن. شایەتێکی وا لەناو فڕۆکەوانەکانی هێزی ئاسمانی مەلەکیشدا، کە دژی جەنگین: چنگ ناکەوێ، دوانیان لای شێخ دیل بوون، ئەوانیش هەموویان بەدڵ دەیانویست لەوکاتی شکستی یەیدا دڵنەوایی بکەن. کەس لاری ی لەوە نی یە شێخ گەموح و خاوەن کیبریا بوو، بەلام هەردووکیان بۆ نەتەوەکەی بوون نەك تەنها بۆخۆی، زۆر کەسی تریش وەك ئەو گەموح و خاوەن کیبریا بوون و ئەوەیان پێ شەرم نەبوو. یا نازناوی چەتەو یاخی گەری لە ئاستی یاسادا پێ ببەخشین، ئەی غاریبالدی و مستەفا کەمالیش وەك ئەو نەبوون. خۆ ئەگەر بێتو هەردووك لایەنی مەسەلەکە وەبەرچاو گرین ئەوساکە دروستترین حوکم بەسەریا ئەوەیە کە گەورەترین هەڵەی شێخ بریتی بوو بەوەی سەدەیەك درەنگ تر لەوەی دەبوو لەدایك بوو. ماڵت ئاوا کاپتنەکان ڤیڤیان هۆڵتی دوژمن بۆ خۆت و ویژدانی ڕاست گۆییت، هەڵبەت شێخ مەحمود بەو هەموو هەستی کوردایەتی و ئازایەتی و دڵسۆزی و جوامێری یەی خۆیەوە

سەرەتای سەدەی نۆزدەمین، کاتێک فڕۆکەو چەکی کوشندەو عەقلی وردی ئینگلیز لە ئارادا ئەبوو، شتێکی بۆ کورد پێ نەکرا.

شایەتی دووەممان پەیامنێری ڕۆژنامەی هەرە بەناوبانگی "تایمس"ە. دەربارەی هەمان باس لەمیان ڕۆژی 20 مایسی ساڵی 1931 لە بەغداوە ڕاپۆرتە هەواڵێکی بۆ ڕۆژنامەکەی ناردووە، تێیدا دەڵێ:

نموونەیەکی هەڵبژاردە ئەخەمە بەرچاو

بەیەکەم ناوی یەکەم لیستە دەست پێ ئەکەم: جەنەراڵ فڕۆکەوان کریستۆفەر لۆید کۆرتنی، بەر لەوەی بێتە کوردستان دوو میدالی بەرزی وەرگرتووە، فەرماندەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق لە پێشنیارەکەیدا بۆ ئەوەی میدالێکی نوێی بدەنێ ئەڵێ:

"لەسەر خزمەتی چاکی بەگشتی، بەتایبەتیش لەبەر ئەو چالاکییانەی لەکاتی یاخیبوونی مۆرتو شێخاندا لە ڕۆژانی 27تا 31ی مارتی 1931دا نواندنی. لەو ڕۆژانەدا بارودۆخی ئەو ناوچەیە گەیشتە ئاستێکی زۆر ناسکو ترسناک. صەدان یاخیبوو نزیکەی 80 پۆلیسی ناو پۆلیسخانەی بێلولەیان بە توندی بۆ ماوەی نزیکەی حەفتەیەک گەمارۆدا، بێلولە دەڵێندی ناحیەکەیە. یاخییەکان بەرەو باکوور بۆ لای خانەقین پەرەیان بەدەسەڵاتی خۆیاندا، وەزعەکە ئاشکراو خێرا بەرەو خراپی دەشکایەوە، حکومەتی عێراق چەند جارێک داوای لێ کردین فڕۆکە بنێرینە سەر ناوچەی یاخییەکان. ڕۆژی 27ی مارت جەنەراڵی فڕۆکەوان کۆرتنیم ناردە خانەقین بۆ ئەوەی ڕابەریی هێرشی فڕۆکەکان بکات. بۆ خۆی بە فڕینێکی نزمی ئازایانە توانی زۆر بەوردی لەبارەی ناوچەکە تێبگا. زانی کەورەو میزاجی یاخییەکان یەکجار بەرزەو بەرامبەر بەوان وردەی پۆلیسەکان تەواو نزمە. "کاتێک شێخ مەحمود بەدیل بەرەو سلێمانی نەیانبرد لە هەموو شوێنێک بە ئەوپەڕی دڵنەوایی لێ کردنەوە پێشوازیی لێ دەکرا. دانیشتوانی شاری سلێمانیش بۆ پێشوازیو دەست ماچ کردنی هاتنە دەرێ".

کاک فوئاد دەڵی دانیشتوانی کەرکوکیش بەهەمان دەستوور پێشوازی شێخ مەحمودیان کرد.

بەم جۆرە بە ڕەبری بۆمباباران و ڕاودونانی فڕۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز لە ماوەی نزیکەی حەوت مانگدا پەردە بەسەر دواقۆناغی بزووتنەوەکانی شێخ مەحمودا بەیەکجاری دادرایەوە. ئینگلیز هیچ کاتێک وا گەرم دژی کورد نەهاتنە دەست. ئەمجارەیان زۆرترین و بەتواناترین فڕۆکەوانیان خستەکار.

دوای بەیەخسیرگرتنی شێخ مەحمود چەند لیستەیەکی تایبەتییان بەناوی ئەو فڕۆکەوانانەوە دەرکرد کە بڕیار درا بەو بۆنەیەوە نیشان و میدالی سەرکەوتنیان پێ بدرێ. لەو لیستانەدا پوختەی ژیانی هەر یەکێکیان تۆمار کراوە، جا وا لێرەدا بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەست چەند سەرتێچەکانی کۆرتنی وەک ئەو زانیارییانە بوون کە بەر لەوە پێمان گەیشتبوون دەربارەی ئیازی پۆلیسەکان کە خۆیان بدەن بەدەستەوە، دوای ئەوەی کۆرتنی بە شێوازێکی زۆر چاکو ڕابەریی هێرشی فڕۆکەکانی کرد، بەجۆرێک لەماوەی تەنها سێ ڕۆژدا توانرا بارودۆخەکە ئاسایی بکرێتەوە؛ یاخییەکان بەناچاری بڵاوەیان لێ کرد، پەنایان بردە بەر گردو تەپۆلکەکانی ناوچەکە، دەستوبرد دەسەڵاتی کارگێڕی گەڕایەوە گشت ناحیەکە. بە زیانێکی گیانی زۆر کەم ئەم ئەرکە ڕاپەڕێنرا. ئازادییەکی زۆر هۆی ئەم سەرکەوتنە لەو ڕابەرییە وردو بەرزەدا بەدی ئەکرێ کە جەنەراڵی فڕۆکەوان کۆرتنی لەکاتی هێرشی ئاسمانیدا نواندی. لەبەر ئەوە پێشنیار ئەکەم میدالی جۆری باشی پێ ببەخشرێ. ئیمزا لیوای فڕۆکەوان، فەرماندەی هێزی ئاسمانی (بەریتانی) لە عێراق".

دووەم ناوی هەمان لیستە موقەددەمی فڕۆکەوان ئەلفرێدگەی ڕۆنالد گاروده. ئەمیشیان بەر لەوەی بێتە کوردستان دوو میدالی بەرزی وەرگرتووە. بەپێی گێڕانەوەی فەرماندەی گشتیی هێزی ئاسمانی لە عێراق پوختەی کارەکانی ئەم دژی شێخ مەحمود بەم جۆرەی لای خوارەوەبوو:

"بەسەرپەرشتیی گشتی خۆم موقەدەمی فڕۆکەوان گارود لە لیوای سلێمانی لە ڕۆژی 23ی مارتی 1931ەوە تا 25ی نیسانی ئەو ساڵە بەرپرسیاری هێرشی فڕۆکەکان بوو. بۆ خۆی ڕابەریی فڕۆکە بۆمباهاوێژەکانی پۆلی ژمارە 55ی دەکرد کە بنکەکەیان لە سلێمانی بوو. هەر سات و ئانێک پێویست بوایە فڕۆکە بۆمباهاوێژەکانی پۆلی ژمارە 30و پۆلی ژمارە 84و فڕۆکە بۆمباهاوێژو ڕاگوێزەرەکانی پۆلی ژمارە 70 بۆ یارمەتی دەهاتنە سلێمانی.

سەرباری ڕابەری کردنی هێرشی فڕۆکە گارود هەمان کات یاریدەی مێجەر ڕۆبرتسی دەدا کە بەرزترین پلەداری بیعسەی بەریتانی بوو لە سلێمانی و ڕاوێژکاری یەکەمی فەرماندەی لەشکری عێراقی بوو.

ئەرکەکانی سەرشانی گارودگەلێک دژوارو زەحمەت بوون، ئەو هەرچەندە تا نیوەشەو بەکاروباری هێزە پیادەکانەوە خەریک دەبوو کەچی بەرەبەیان خۆی دەگەیاندە فڕۆکەخانەی شار تا لەسەرەتای دەست بەکاربوونی فڕۆکەکانی دڵنیابێ، چەند جارێکیش دەرفەتی بۆ خۆی ڕەخساند بە فڕۆکە بچێتە سەر ناوچەکە تا بە وردی دەرسی سروشتی نیشانەوباری گشتیی ئەو شوێنانە بکا کە دەبوو فڕۆکەکانی پۆلەکەی بچنە سەریان. لە هەموو ڕوویەکەوە نموونەیەکی بێ هاوتا بوو، لەمەیانەی پێوەندییەکانیشدا لەگەڵ هێزەکانی میریدا شارەزاییەکی چاکی نواند. لەبەر ئەوانە پێشنیار ئەکەم نیشانی ئیمپراتۆریی بەریتانی پێ ببەخشرێ..".

نموونەی سێیەممان پاڵەوانێکی بەجەرگی کەم وێنەیە، ئەمیان ڕائیدی فڕۆکەوانە، ناوی جۆرج سیسیل گاردنەرە، سەر بە پۆلی پەنجاو پێنجی بۆمباهاوێژ بوو. ئەمە پوختەی سەرگوزشتەی چالاکییەکانی گاردنەرە لەدواقۆناغی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمودا:

"گاردنەر یەکەم کەس بوو کە ڕۆژی 30ی مارت یاخیگەرانی لە گوندی بانی مۆرت دۆزییەوە یەکسەر بەبێتەل داوای لە سلێمانی کرد فڕۆکە بنێرن، ئەو هێزەی میریشی ئاگادار کرد کە لەو نزیکانە بوو. ئینجا خەست و خۆڵ کەوتە بۆمبابارانو دەستڕێژی ڕەشاش لێیان. پاش ماوەیەک، هەمان ڕۆژ یاخییەکانی لە سێ گوندی تریی نزیک بانی مۆرتەوە دۆزییەوە، بۆ خۆی ڕابەریی هێرشی فڕۆکەی بۆ سەر ئەوانیش کرد.

سەرەتای نیسان دیسان دەستەیەک یاخیگەری لە گوندی دەروزاملك (؟) بەدی کرد، ڕابەریی هێرشی سەر ئەوانیشی کرد.

ڕۆژی پێنجی نیسان گاردنەر یەکەم فڕۆکەوان بوو بەدروستی شوێنی شێخ مەحمودی لەناوبارێک دەستنیشان کرد، یەکسەر پەلاماری دوژمنیدا، ئەوانیش لە خوارەوە بەخەستی دەسڕێژیان لێ دەکرد، وەستایانە ڕەشاشەکانی ناو فڕۆکەکەی خۆی بەکار ئەهێنا، تایبەت لەو کاتەوەی گشت فڕۆکەکانی تر گەڕانەوە بنکەکانی خۆیان بۆ بارکردنی بۆمبا، بەو جۆرە یاخییەکانی ناچار کرد لەناو گوندی ئاوبارێک و دەوروبەریدا گیر بخۆن تا هێزی پیادەی میری گەشتە جێ. گەلێک گوللە تفەنگی دوژمن بەر فڕۆکەکەی کەوتن، تانکیی بەنزینو کابرێتەرەکەیان کونائودر کرد، فڕۆکەکەی بەلایەنی کەمەوە 47 جار پێکرا، هەرچەندە کلیەی ئاگری بەنزین زۆری بۆ هێنا ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا توانی بە سەلامەتی لە نزیک ویستگەی شەمەندەفەری سلێمان بەگەوە بنیشێتەوە. هەمووی دوو سەعاتی ئەخایاند دوای ئەو نیشتنەوە ناچارییەی کاتێک فڕۆکەیەکی تری لە بنکەی هتیدیەوە (موعەسکەر ڕەشیدی ئێستا لە بەغدا- ك. م) بۆ هات و بێ دواکەوتن هاتەوە سەر ئاوبارێک. دیسان کەوتەوە بەر لێشاوی ئەقەی دوژمن، ئەمجاریش، بێ گومان، دەسڕێژی نیشان پێکی ڕەشاشەکانی ئەو هێزە پیادەکەی میریی لە زیانی گەورە ڕزگار کرد.

ڕۆژی 17ی نیسان گاردنەر ڕابەریی هێرشی فڕۆکەکانی بۆ سەرکان کرد. دوژمن فڕۆکەکەی کونائودەر کرد. دوای چوار ڕۆژ، واتە 21ی نیسان لە سیاگوێز تاقمێکی گەورەی تری لە یاخییەکان بەدی کرد، ئەو تاقمەش بەرابەری خۆی کەوتنە بەر شاڵاوی هێرشی ئاسمانی.

خوێن گەرمیو چاوتەرسیی ئەم ئەفسەرە بە درێژایی ڕۆژانی هێرشەکان بە بەرچاوی هەموانەوە ڕوونو ئاشکرا بوون. بەدووگەڕانو هێرشە توندوتیژەکانی لەناو ئاگری دەسڕێژی دوژمندا ڕۆڵی بالایان لەخۆ بەدەستەوەدانی شێخ مەحمودا بینی. پێشنیار ئەکەم میدالی خزمەتی باڵای بدرێتێ".

لەناو لیستەکاندا گەلێک نموونەی تری لەم بابەتە وەبەر چاو ئەکەون. ئەفسەری فڕۆکەوان سیدنی جوزێف کار 185 سەعات فڕینی تەنها لەکاتی هێرشەکانی ئاوبارێکو بانی مۆرتو گوندەکانی ئەو دەوروبەرەدا تۆمار کرد. بەپێی گێڕانەوەی فەرماندەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق هێرشی ئازایانەی کار بۆ سەر سەنگەرەکانی لایەنگرانی شێخ مەحمود ڕۆڵی گەورەی هەبوو بۆ کپ کردنی دەسڕێژیانو بەو جۆرە ڕێگەی بۆ سەرکەوتنی هێرشی هێزی پیادەی میری لە خوارەوە خۆش کرد.

فڕۆکەوانەکانی ئینگلیز زۆر جار ناچار ئەبوون بە نزمی بفڕن چونکە، وەک لە ڕاپۆرتێکدا

نووسراوە، شێخ مەحموود "کوێزو کەلەبەرو دارو پەردووی شاخ و داخی کوردستان شارەزا بوو، ساڵەهای سال بەشەڕی چەتەگەرییەوە خەریك بوو" بۆیەکا دەیزانی چۆن و لەکوێ لایەنگرانی مەلاس دەدا. ئەو نرم فرینە بەردەوامە "بێ ئەندازە فرۆکەکانی هیلاك کردبوو".

فرۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز بە هەزاران سەعات لە ئاسمانی کوردستاندا دژی شۆڕشگێڕانی کورد کاریان ئەکرد. بەوێنە تەنها سەرەتای مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی 1930 ئەو فرۆکانە ماوەی 1496 سەعات تەنها بەسەر سورداش و دەوروبەرییەوە بوون کە وەك ڕاپۆرتەکە ئەڵێ "یەکێکە لەناوچە هەرە سەختەکانی جیهان"[79]، ئەمە لە کاتێکدا کە هێشتا شەڕ تەواو گەرم نەبوبو، تۆفو بارانی زستانیش کۆسپێکی گەورە بوون لەبەردەم هەڵسانی ئاسایی ئەو فرۆکانەدا.

وانەبوایە، وەك وتمان، ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود بەهەموو لادا پەلی دەهاویشت. لێرەدا وەك بەڵگە باسی جافی گەرمیان دێنمەوە کە چۆن کۆششی ئینگلیزەکان ڕێگەی خەباتی لێ گرتن. لە ڕاپۆرتە دوورو درێژەکەی خۆیدا فەرماندەی هێزی ئاسمانی بەریتانی لە عێراق لەم بارەیەوە دەڵێ:

"دەبوو بە وریایی ئاگامان لە هەڵوەستی جافەکان بێ. لەبەر ئەوە ئەفسەرێکی تایبەتی ئیستخباراتی هێزی ئاسمانی مەلەکیم ناردە ناوچەی کفری. ئەفسەری ناوبراو سەرپۆل فرۆکەوان ف. د. تۆمای بوو کە هەڵگری میدالیکە. دەزگایەکی بێتەلو ئیوتاڵم ژری پۆشم لەگەڵ نارد تا پێوەندی بە هۆزەکانەوە بەستی و بەردەوام لەبارودۆخی ناوچەکە ئاگادارم بکا. تۆمای قەڵای شیروانەی کردە بارەگای خۆی. ئەو قەڵایە پۆلیسخانەیەو کەوتۆتە کەناری ناوچەی جافایەتییەوە. تۆمای لەو بنکەیەوە کارێکی فرەخاسی ڕاپەڕاند، بەشێوازێکی ڕێکو پێك ئاشتای وەزعەکەی کردم. فرۆکە بۆمباهاوێژەکانی پۆلی ژمارە 55ی بنکەی هێندیی خرایە بەردەست. تەختایی یەکی لەباریان لەنزیك پۆلیسخانەکەوە دۆزییەوەو کردیانە فرۆکەخانە. چەند جار فرۆکەکان چوونە سەر ناوچە بزێوەکان، شوێنی ڕەشماڵ و جەو جوڵیان خرانە ژێر چاودێرییەوە. بەو جۆرە بەوردی (ڕەصدی) تیرەکانی جافمان کرد. وا دیارە فریش یەك لەدوای یەکی فرۆکەکان، لەگەڵ هەستی بێ دەسەڵاتیدا لەبەردەم هێرشی ئاسمانیدا کارێکی گەورەیان کردە سەر ئەو

تیرانەو بوونە کۆسپ لەبەردەم بڵاوبوونەوەی ناڕەزایی لەناویاندا".

ڕۆژنامەی "تایمس"یش هەر لەو ڕۆژانەدا لە کورتە وتارێکیدا دەربارەی ڕۆڵی هێزی ئاسمانی بەریتانی دژی کورد دانی بەوەدا ناوە کە ژمارەیەکی زۆر لەسەرەك هۆزانی کوردستان چاوەڕوان بوون گەر شێخ مەحمود سەرکەوت بدەنە پاڵی، بەڵام: وەك ڕۆژنامەکە دەڵێ "خۆش بەختانە ڕێگەی ئەوەنەدرا".

فرۆکەوانە ئینگلیزەکان دواییش بە شانازییەوە بیرەوەریی چالاکییەکانی خۆیانیان لە ئاسمانی کوردستاندا ئەکرد. یەکێکیان دوای تێپەڕبوونی چەند ساڵێك بەسەر ئاوبارێکدا تێرو تەسەل لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤارێکی خۆیاندا باسی ئەوەی گێڕاوەتەوە چۆن خۆی و هاوەڵەکانی ماوەی شەش حەفتەی ڕەبەق بەدووی شێخ مەحمودەوە بوون تا سەرئەنجام ناچاریان کردووە خۆی بەدەستەوە بدات.

ڕەنجی فرۆکەوانانی ئینگلیز لە داپڵۆسینی نیشتمانپەروەرانی کوردا بەفیڕۆ نەڕۆی، وێڕای ئەو میدال و نیشانانەی بەسەر سنگیاندا هەڵواسران هی واشیان تێدابوو دوایی بوونە گەورە پیاوی ناسراوی وڵاتی خۆیان و جیهان. پۆلی ژمارە 30 کە چەند جارێك تا ئێستە ناویمان هێناوەو کەرکوك بنکەی بوو، سەرەتای بیستەکان ئەفسەری فرۆکەوان جێمس ڕۆب فەرماندەی بوو، لە پەنجاکاندا ڕۆب ببووە مارشاڵی فرۆکەوانی گەورەو بە فەرمانی پاشایی نازناوی پایەبەرزی سێری پێ بەخشرابوو. جۆنس ولیەمزیش بووە یەکێك لە فرۆکەوانە هەرە بەناوبانگەکانی جیهان. ولیەمز لەو هێرشەدا بەشدار بوو کە مارشاڵی فرۆکەوان جێفری کریسمسی ساڵی 1923 کردی یە سەر ماڵی شێخ مەحمود لە سلێمانی. پاش حەوت ساڵ جۆنس ولیەمز کاتێك لەپێش بڕکێیەکی جیهانیدا دەیویست بەرزترین پلەی خێرافڕین بۆ خۆی تۆمار بکا، فرۆکەکەی لەنزیك تونسەوە بەر یەکێك لە لوتکەکانی چیای ئەتلەس کەوت و مرد.

بەکارهێنانی فرۆکە دژی کورد بەو ڕادە فراوانە کەم ئەکەوت لەسەر ئینگلیزیش. شۆڕشگێڕانی کورد لە جاران زیاتر بەدەسڕێژ بەرەنگاری ئەو فرۆکانە دەبوونەوەو جاروبار زیانی کوشندەیان پێ دەگەیاندن. لەم قۆناغەدا وێڕای ئەو فرۆکەوانانەی کوژران دوانیشیان بەدیلی کەوتنە دەست شۆڕشگێڕانی کورد. شێخ مەحمود بەدرێژایی چەند مانگێك جوامێرانە ڕەفتاری کردن، بۆ خۆیان دوای ئەوەی بەربوون لە هەموو شوێنێك باسی ئەوەیان ئەکرد چۆن شێخ مەحمود هەر کاتێك بیانویستایە

دەیناردن بۆ ڕاوەشکارو چۆن "هیچ کاتێك لە ژیانیاندا ڕاوی وا خۆشیان نەکردووە". ئەو جۆرە ڕەفتارە دوایی وای لە ئینگلیز کرد، بەپێی قسەی خۆیان، لەوە دڵنیابێن کە کورد پیاوانە لەگەڵ دیلەکانیان دەجووڵێنەوە.

لەڕووی ماڵیشەوە هێرشی بەرفراوانی هێزی ئاسمانی بەریتانی بۆ سەر کورد کەم ئەکەوت لەسەر ئینگلیز. بەپێی سەرچاوەی خۆیان خەرجی تەنها دامرکاندنەوەی دواقۆناغی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود یەك ملیۆن پاوەن بوو کە بۆ ڕۆژگاری خۆی پارەیەکی یەکجار زۆربوو، ئەوساکە بودجەی ساڵانەی هەموو عێراق بە زەحمەت خۆی دەدا لە پێنج ملیۆن پاوەن. دەبێ ئەوەیش لەیادنەکەین کە ئەوساکە لەندەن بۆ خۆی بۆ پوولێك دەچوون بە ئاسماندا، چونکە، وەك دەزانین، لە ساڵی 1929ەوە تاوەکو ساڵی 1933 گشت وڵاتە سەرمایەدارییەکان دووچاری گەورەترین کێشەی ئابووری هاتبوون کە تا ئەو سەردەمە مێژوو لەوێنەی بەخۆیەوە نەدیبوو. پێم وایە لەم بارەیەوە هێند بەسە گەر بزانین لەو ڕۆژانەدا بە صەدان کارگەی ئینگلتەرە ئەکار کەوتبوون، ژمارەی بێکارە تەنها لەناو کرێکاراندا گەیشتە 3 ملیۆن کەس، لە 20٪ی ڕۆژانەی ئەوانەشیان کەهێشتا لە کاردا مابوون داشکێنرا. شایانی باسە ڕۆژنامەکانی عێراق هەموو ڕۆژ بە دوورو درێژی باسی ئەو بارودۆخە سەختەی ژیانی ڕۆژانەی ئینگلیزیان ئەکرد.

خەرجی ئەو ملیۆن پاوەنە لەو ڕۆژگارە هەرە سەختو دژوارەدا ڕقی "ئەنجومەنی نەقابەو کرێکاران"ی ئینگلیزی هەڵسانڕ. ڕۆژی چواردەی مایس ئەنجومەنی ناوبراو یادداشتێکی تایبەتی لەو بارەیەوە دایە ئەنجومەنی وەزیران، کەوا بزانم هەرگەویش بۆ خۆی تاکە دەنگێکی زۆر نزمە لەسەر کورد هەڵی دابێ. دەقی یادداشتەکە بەم جۆرەیە:

"ئەنجومەنی نەقابەو کرێکاران ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرتن گەورەو خۆشەویستم. ئەنجومەنی ناوبراو پێوەندیی پێوەکردم بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لەسەر بۆمباباران کردنی پیاوی چیایی عێراق (مەبەستی شێخ مەحمود– ك.م). ئێمە لەو باوەڕەداین دەبوو ئەو ملیۆن پاوەنە بۆ مەبەستی ئەوتۆ تەرخان بکرایە کە لەگەڵ ئ سیاسەتی حکومەتی (ئیستای) کرێکاران لە بواری کاروباری هەندەراندا بگونجایە، ج لەگەڵ ئەو بانگەوازانەماندا کە لەناو هۆڵی پەرلەماندا بڵاومان کردنەوە. لەوە دڵنیام بەرپرێزتان بایەخی تەواو دەدەنە ئەم مەسەلەیە

دڵسۆزتان ت. ڕ. ئایۆت.

پێم وایە هەر کەسێك بەهەر ڕەگەزو تیرەیەك بێ ڕاستییەکانی ناو ئەم وتارە بخوێنێتەوە، کە وەك وتمان مشتێکە لە خەرواریك، بە ئەوپەڕی قەناعەتەوە تێدەگا فرۆکە جەنگییەکانی ئینگلیز ج گاڵتەیەکیان بە شێخ مەحمودو لایەنگرانی کردووە.

دەست ڕۆیشتوەکانی کوردستان لەوە ئاگادار بکەن کە ئەوان دژی شێخن." فەرماندەی گشتیی هێزی ئاسمانیی بەریتانی لە عێراق لە ڕاپۆرتە دوورو درێژەکەی خۆیدا بەتایبەتی ئاماژەی بۆ ئەم ڕاستییە کردووە. لەخاڵی بیست و حەوتەمینی ڕاپۆرتەکەیدا دەڵێ لەسەر داوای نوێنەری باڵا دەورووبەری ناوەندی تەشرینی دووەمی ساڵی 1930 بەیاننامەیەکی تایبەتیمان ئامادە کردو بە فرۆکە بە کوردستاندا بڵاومان کردەوە تا هەمووان بە دروستی لەوە تێبگەن کە ئێمە دژی شێخین. ئەمەش پوختەی بەیاننامەکەیە:

"ج حوکمەت ج نوێنەری باڵا شێخ مەحمود بەیاخی دائەنێن لە ئاستی یاسادا.. بۆیەکا بە پێویستی ئەزانن لە هەر شوێنێك لەناو خاکی عێراقدا بینرا بێ ئیتزار بۆمبابارانی بکەن. لەبەر ئەوە گشت گوندشینەکان ئەگادار ئەکەین کە نابێ داڵدەی شێخ مەحمود بدەن، خۆ ئەگەر هاتو داڵدەیان دا ئەوا سەرو ماڵیان ئەخەنە مەترسییەکی گەورەوە"

* * *

ئەمە بوو پوختەی مێژووی پێوەندیی نێوان شێخ مەحمودو ئینگلیزو هۆ بزوێنەرەکانی ئەو پێوەندییە. تا ئێستە چەند جارێك لە نووسین و موحازەرە تایبەتی و گشتییەکانی خۆماندا گوتومە ئەگەر بێتو کورتەیەکی ئەم زانیارییانە بدەینە ساکارترین کۆمپیوتەری ژاپانی لە وەڵامدا پێمان ئەڵێ ئەبێ شێخ مەحمود لە هەر عێراقییەك زیاتر ڕقی لە ئینگلیز بووبێ. شێخ بۆ خۆی بەشێوازێکی بەرز جارێکیان قووڵیی هەستی بەرامبەر ئینگلیز لای گەورەیەکیان دەربڕیوە. سەندرسن پاشای بەناوبانگ کە دکتۆری تایبەتی کۆشك بوو لە یادداشتەکانیدا کە بەناوی "دە هەزار شەوو شەوێك"ەوە بڵاوی کردوونەوە ئەمەمان بۆ ئەگێڕێتەوە:

"ڕابەری شۆڕشگێڕ شێخ مەحمود لەدوای تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە ببووە چقڵی چاوی میری. دوای چەند ساڵێك شێخ مەحمود بەدەستبەسەری هێنرایە بەغدا. شێخ یەکێك بوو لە نەخۆشەکانم. یەکەم جار کە

موعایەنەم کرد لوویەکی بچکۆلەم لەسەر گازی پشتی پەیدی کرد، کەلێم پرسی هۆی ئەو لووە چی یە وتی:

ئەوە گوللەیەکی بەریتانی یە!

شێخ لەسەر قسەکەی خۆی رۆیی:

ئەو گوللەیە کتو مت لەئێوەی ئینگلیز خۆتان ئەکا، ئێوە بچنە هەر شوێنێك مەگەر شەیتان لەو شوێنە دەرتان پەڕێنێ"

لەگەڵ هەمووئەمانەشدا ئەوانەی بۆ خۆیان پیاوی دڵسۆزی ئینگلیز بوون، یا جاروبار بە ئاشکراو زۆرجار لە ژێرەوە پشتی پشتی یان بۆ ئینگلیز ئەکرد بەراستو بە چەپدا پەلاماری شێخ مەحمودیان ئەدا، ئەسە چەرەکەی خۆیان بەسەر ئەوردا ئەسوو، بەزۆری زۆرداری لەیانکردە دەسکەلای دەسی ئینگلیز. لەو بوارەدا هەستی کوێرانەی خۆیان بە پەردەیەکی تەنکی نیشتمانپەروەری یەکی دەسکرد دائەپۆشیو هەموو راستی یە رەواکانیان بۆ ئەو مەبەستە هەڵئەگێڕایەوە. ئەوەی بای بیاباتەکان بەئەواری شەڕی ئەکەن هەرگیز لەوە زیاتر نی یە کە فڕۆکەوانەکانی ئینگلیز سەرەتای سی یەکان بە شێخ مەحمودیان کرد. کەچی ئەو راستی یە زەقە لەرۆژی نیوەڕۆدا را شێوێنراوە پیاو بەزەیی بەویژدانی مردووی ئەو شایەتانەدا بێتەوە کە بە ناحەق ملی خەڵکی بێ تاوان ئەکەن بە پەتی سێدارەوە. وابزانم دوای ئەوەی بەڵگەکانی ئەم بۆچوونە ئەخەمە بەرچاو ئەوساکە هەموان حەقی حوکمێکی وا ناناسایی ئەدەن.

چاوپیاخشاندنێکی خێرا بەتۆماری قسەی نایبەکاندا کە لەو رۆژانەدا لەهۆڵی پەرلەمان دەرحەقی شێخ مەحمود کردویانن بۆی هەیە بەرونی هەمو لایەنەکانی ئەم باسەمان بۆ شی بکاتەوە.

لەکۆبوونەوەی چل و هەشتەمینی رۆژی شەممەی بیست و هەشتی مارتی ساڵی 1931ی "ئەنجومەنی نوێنەران" (مجلس النواب)دا هەشت پەرلەمانتار ئەوی ناشی بەشێخ مەحمودیان کردووە، گەلێك ناوو ناتۆرەیان لێ ناوە. بەئارەزووی خۆیان پلارو تواتجیان تێ گرتووە، بێ پەروا قسەی نزمو ناشرینیان پێی گوتووە، چەندەها تۆمەتی نارەوایان بۆی هەڵبەستووە. سەلمان بەڕاکی نوێنەری مونتەفیکو ئەحمەد جەلیلی دیسان نوێنەری مووسڵ لە هەموان زیاتر حەشریان کردووە. ئەو رۆژە سەلمان بەڕاك بەجارێك خۆی گیف کردەوە، لەهۆڵی پەرلەماندا دەیئەڕاند:

"وانابێ، بە فەوجێك سەرباز دەتوانین لەماوەی بیست و چوار سەعاتدا لەناوی بەرین، ئەگەر مەسەلەکە بریتی یە لە مەسەلەی شێخ مەحمودو 300 سەر لێشێواو ئەوا من دەتوانم بە فوویەك دەریان پەڕێنم".

ئەو رۆژە ئەحمەد جەلیلی لەهەموان زیاتر هەڵچوو، بەگەرمی داوای کرد "هەموان چەك دژی ئەو یاخی یە چەپەڵە هەڵگرن" و بە توندی بەرپەرچی قسەکانی عیزەددین نەقیبی نوێنەری یاقوبەی دایەوە کە تێیدا داوای کردبوو هەوڵ بدرێ لە رێگەی گفتوگۆوە چارەسەرێك بۆ کێشەکە بدۆزێتەوە. جەلیلی سوور بوو لەسەر ئەوەی شێخ مەحمودو لایەنگرانی لەخوێنی خۆیاندا بگەوزێنرێن، چونکە هیچ گومانی لەوە نەبوو کە "شێخ مەحمود ئەمرازێکە لە ئەمرازەکان، بەڵام ئەمرازێکە لەو ئەمرازە وێرانکارانەی بێ شەرەفانە بۆ لێدانی ئەم وڵاتە بەکار ئەهێنرێ". سابیت عەبدولنوری نوێنەری مووسڵ "ئاپاکی شێخ مەحمود"ی لەوەدا وەدی ئەکرد کە یەك لەدوای یەك دژی عوسمانی یەکان و ئینگلیزەکان و رژێمی پاشایی ئەوسای عێراق راپەڕیوە.

وا دیارە لەکەش و هەوای وادا عەقڵ ئیجازە وەرئەگرێ، بەپێی گێڕانەوەی عەبباس عەزاوی ی شارەزا مل مەنناع سەرەك هۆزێکی لەسەر خۆو پێوەندی لەگەڵ ئینگلیزدا چاك بوو، کەچی ئەویش خۆی پێ نەگیراوەو لە عاستی خۆیەوە کەوتۆتە هاتو هاوار:

"ئەم حوکمەتە حوکمەتێکی عەرەبی ی سەربەخۆیەو هیچ کەس لە رەعی یە بۆی نی یە یاری بە چارەنووسی بکا".

لێرەدا نایبە کوردەکان وەخەبەر دێن، غیاسەددینی نەقشبەندی کە یەکێك دەبێ لە نوێنەرانی کوردی مووسڵ دێتە دەنگو دەڵێ قوربان ئەم حوکمەتەی جەنابتان ئەفەرموون حوکمەتی هەموانە. قسەکانی نەقشبەندی نایبە کوردەکانی تریش ئەبزوێنێ، لەخۆشی یاندا خۆیان پێ ناگیرێ و بە تەنها ئەکەونە چەپڵەرێزان.

خوانەبێڕێ.

رۆژنامەکان کە لە نایبەکان کەمتریان ئەکرد، ئەوانیش ئەوی نەشیا بە شێخ مەحمودیان کرد، هیچ کامیان بە پێویستی ئەزانی بەدووی بەڵگەیەکدا بگەڕێ بۆ سەلماندنی ئەوەی شێخ مەحمود پیاوی ئینگلیزەو بە فەرمانی ئەوان راپەڕیوەو داوای مافی کورد ئەکا، ئەو مەسەلەیە بەلایانەوە هێند روونو ئاشکرا بوو هیچ پێویستی بە بەڵگەو سەلماندن نەئەکرد، رستەی قەڵەو قەڵەوی پڕ لە جوێن و پلارو تواتج جێگەی بۆ عەقڵ و لێکدانەوە نەهێشتبوو. تەنانەت رۆژنامەی (العراق)یش لەم بووارەدا درێغی ی نەکرد، هەرچەندە بۆ خۆی دەستێژی ئینگلیزو دوژمنی باوەکوشتەی هەموو نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز بوو، کاتی خۆی لە شێخ مەحمود زیاتری بە سەرانی شۆڕشی بیست کرد، بەڵام لە بۆچوونێکی تەواو جیاوازەوە. تەنها لە وتارە دوورو درێژەیدا کە رۆژی هەینی ی بیست و یەکی مارتی ساڵی 1931 دەربارەی شێخ مەحمود بڵاوی کردۆتەوە "العراق" چەند جارێك بە جەردەو چەتەو یاخی و خایەن و نەفامو نەخوێندەوارو شێت ناوی بردووە.

لە هەموو سەیرتر ئەوەیە ئەو رۆژنامانە جاروبار دەقی ئەو وتارانەیان بڵاو ئەکردەوە کە رۆژنامەو گۆڤارەکانی لەندەن دەیاننوسی و بەراشکاوی سەرنجی دوژمنانەی خۆیان بەرامبەر بە شێخ مەحمود تێیدا دەرئەبڕی. بەوێنە رۆژنامەی "العالم العربی" سەرجەمی ئەو وتارە درێژەی گۆڤاری نیر ئیستی بڵاوکردەوە کە هەمووی هێرشە بۆ سەر شێخ مەحمودو خەفەتی ئەوە ئەخوا کە ئینگلیز ساڵی 1919 لەناویان نەبرد. شایانی باسە سەرەتای سی یەکان رۆژنامەی "تایمس" بەهەمان ئەستوور رەخنەی لە شێخ مەحمود ئەگرت، ئەوەی هەر زۆر سەرنجی رۆژنامەنووسە بیانی یەکانی راکێشا.

کاتێك بەناوەرۆکی ئێشاوی ئەو هەموو تۆمەت و تواتج و پلارو جنێوانەدا دەچێتەوەو لەگەڵ راستی ی رووداوەکاندا بەراوردیان ئەکەیت لە حوکمی رەوای مێژوو بەولاوە هیچت بۆ نامێنێتەوە کە تێت دەگەیەنێ ئەو جۆرە توندرەوە شۆڤێنی یانە چ ئاوێکی خراپیان رشتو چەند لە ئاستی کوردو چارەنووسی ئەم وڵاتەدا گوناهبارن.

لەم رۆژانەدا لەناو هۆڵی پەرلەماندا دەنگێکی رەوای نزم بۆ خزمەتی حەقیقەت بەرز بۆوە، ئەویش دەنگی موزاحیم ئەمین پاچەچی بوو موزاحیم پاچەچی بۆ ئەوشای عێراق خوێندەوارێکی چالاك و سیاسی یەکی شارەزا بوو. بیستەکان چەپڕەو لەبەری ناحەزانی ئینگلیزدا چالاك بوو. بەرادەیەك راپۆرتێکی تایبەتی ئینگلیزەکان دەربارەی گەورەپیاوانی عێراق رای لەقەڵەم داوە گوایە پڕیشکی کۆمۆنیزم تێکەڵ بە بیروباوەڕی موزاحیم پاچەچی بووە. بەر لەوەی موزاحیم پاچەچی ببێتە وەزیری رێکخراوە کوردی یە تازە دامەزراوەکان پێوەندی یان پێوەی کرد. نوری سەعیدی دانا دەیزانی بەڕاکێشانی پاچەچی دەتوانێ کابینێکی گەورە بخاتەناو ریزی ناحەزانی یەوە. سەرەتای کانوونی دووەمی 1931 نوری سەعید موزاحیم پاچەچی کردە وەزیری ئابووری، پاش ماوەیەك وەزارەتی کاروباری ناوخۆشی پێ سپارد کە تا ئەو کا-- بەدەست خۆیەوە بوو. جا لە کۆبوونەوەی رۆژی بیست و هەشتی مارتی 1931ی ئەنجومەنی نوێنەراندا ئەو وەك وەزیری ناوخۆ ئامادەبوو، دوای هاتو هاواری توندڕەوەکان قسەی وەرگرت و لەوەڵامدا گوتی:

"دەربارەی ئەوەی نوێنەری مووسڵ گوتی کە شێخ مەحمود ئەمرازی دەستی هەندێ لایەنە، کەی ویستیان بەکاری ئەهێنن من پێم وایە گوتنی قسەی وا لە جێگەی خۆیدا نی یە: لەوە دەترسێم هەڵس و کەوتی رابردووی شێخ مەحمود پەردەی گومان بخاتە سەر ئەو تۆمەتە، چونکە هەر شێخ بۆ خۆی دژی دەسەڵاتی عوسمانی و دژی دەسەڵاتی بەریتانی لەرۆژانی ئیحتیلالداو دژی دەسەڵاتی عێراق راپەڕی، ئەو پیاوە خووی بە شۆڕش و یاخی بوونەوە گرتووە".

شێخ مەحمود تا ئێستاش لەپلارو تواتج ئەوا رزگاری نەبووە، ماوەیەك لەمەوبەر ژمارەیەك وردەفرۆشی ئاخرزەمان بێ ئەوەی هیچ لەمێژووی شێخ مەحمودو ژیانی بزانن کەوتنە پەلاماردانی لەسەر لاپەڕەی رۆژنامەو گۆڤارەکان، دوو رووناکبیری کورد، عەبدوڵڵا عەبباس و موحسین تاهیر بەرزنجی لێیان هاتنە دەست و وەڵامی شیاویان دانەوە. خوا هەڵناگرێ بەرامبەر ئەو جۆرە وردەفرۆشانە رۆژنامەنووسی بەویژدانی وەك حەمید مەگیەعیش هەڵئەکەوێ کە پێی وایە "تەنها گوتەیەکی شێخ مەحمود هاوسەنگی سێ کتێبە لە مێژووی نیشتمانپەروەریدا".

ئەوی بەتایبەتی جێگەی داخ بێ ئەوەیە کە ئەو ئێشاوی تۆمەتەی دراوەتە پاڵ شێخ مەحمود لەناو کتێبی ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووسانی عەرەبدا جێگەی دیاری بۆ خۆی کردۆتەوە بێ ئەوەی گوێ رایەڵی ئیبن خەلدونی گەورەبن کە بەگەرمی داوای لە مێژوونووسان ئەکرد ئەوی لەگەڵ عەقڵ و مەنتیقدا ئەگونجێ رەتی بکەنەوە. تا لێرەدا دێمە سەر سەرناوی وتاری ئەمجارەم کە سەرناوێکی رۆژنامەنووسانەیە ئەك زانستی یانەو ئەڵێم: وا دیارە ئەو کاوولکاری و راودوونانە زۆرەی فڕۆکەوانە ئینگلیزەکان لە کوردستاندا ئەنجامیان دا، هەموویان گاڵتەو گەپ و گەمە بوون کاتێ لەگەڵ شێخ مەحمودا پێ ئەبردە سەر. بەوەی باشە ئەو تۆمەتبازانە شتێکی ئەوتۆ دەربارەی شێخ مەحمود نازانن، ئاگایان لەوە نی یە پیاوێکی قسەخۆش و نوکتەبازو قۆشمە بووە ئەگینا بەپێوە ئەچوونە سەر قورئان و دەیانگوت ئەوی لە کوردستان قەوما "بەراستی" گاڵتەو گەپ و گەمە بوو لەنێوان شێخ مەحمودو فڕۆکەوانە ئینگلیزەکاندا.

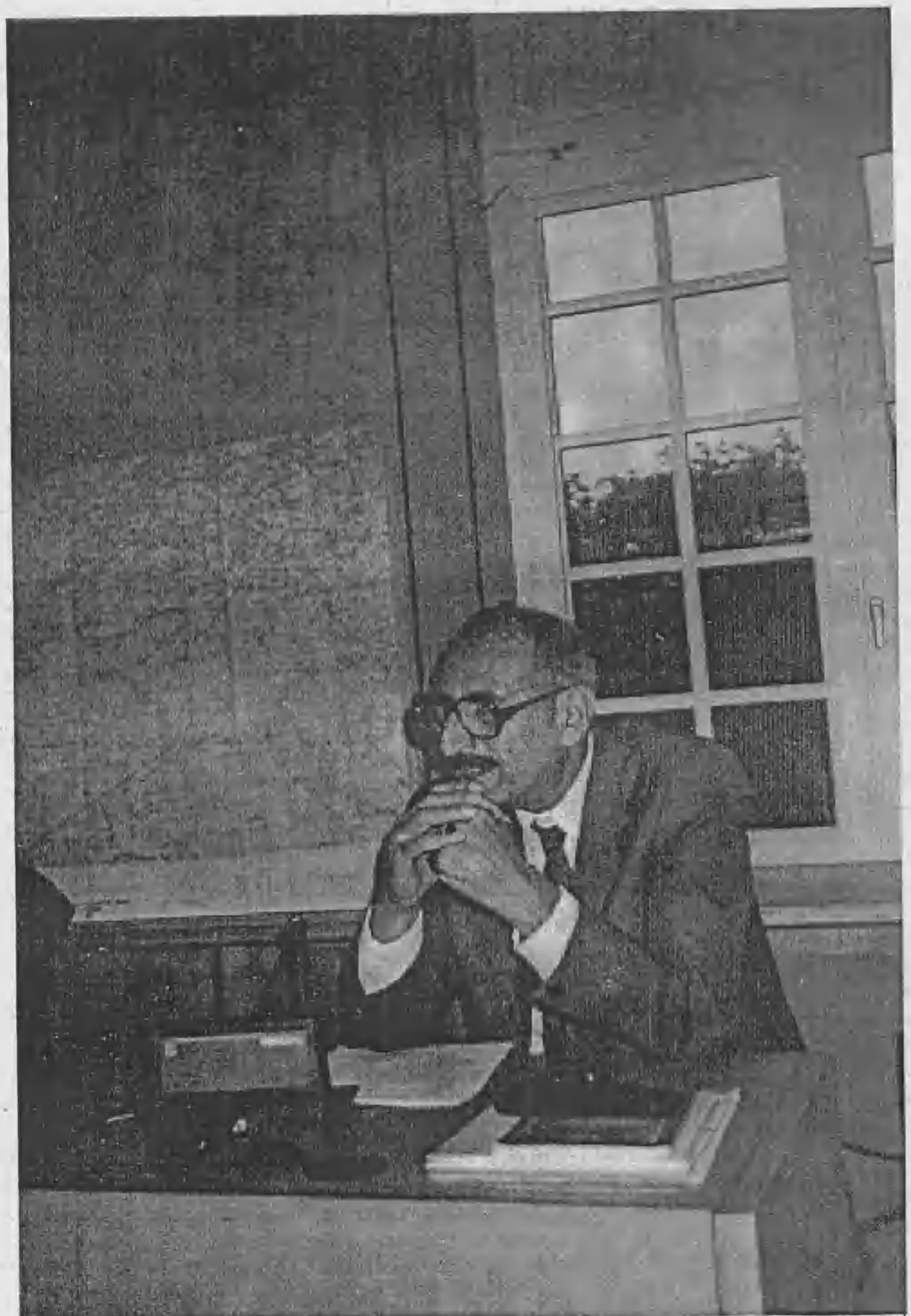

چاوپێکەوتنێك لەگەڵ

د. کەمال مەزهەر

ئامادەکردنی:
شیلان ئەحمەد

شیلان: حەزدەکەین سەرەتا باسی ژیانی خۆتمان بۆ بکەی، لەکوێ و کەی لەدایکبوویت، باوکت چ کارو چەند منداڵی هەبووە..؟

کەمال مەزهەر: لە 14ی شوباتی (1937) لە ئاغجەلەر لە کەرکوك لەدایکبووم، بەڵام لە پێناسەکەمدا لە دایکبووی سلێمانیم. باوکم فەرمانبەر بوو، سێ خوشك و برایەکم هەیە، باوکم کە کۆچی دوایی کرد معاون شورتە بوو لە ساڵی 1953.

شیلان: چۆن مێژووت هەڵبژارد؟

کەمال مەزهەر: لە پۆلی دووی ناوەندی بووم مامۆستایەکمان هەبوو ناوی (حەمە رەش) بوو خەڵکی کۆیە بوو مێژووی پێدەوتینەوە، وانەکەی زۆر بەلەزەت دەوتەوە زۆر پاراو بو، ئەوکاتە سەرەتای خۆشەویستیم بوو بۆ مێژوو. بەرلەوەش کە باسی (ئەمین زەکی بەگ) دەکرا وەك مێژوونوس زۆر سەرنجی رادەکێشام. ئەوەی راستی بێت مامۆستا ئەمین زەکی بەگ دوورە خزمایەتیەك هەبوو لە گەڵ دایکما. وە لەپۆلی پێنجی ناوەندی بووم دوو کتێبی مێژووم خوێندەوە هی دوو مێژوونووسی گەورە (د. مجید خدوری) وە (د. زکی صالح) کە ئەوەندەی تر حەزم لەمێژوو کرد.

شیلان: باسێکی هەردوو دکتۆراکەت؟

کەمال مەزهەر: لەسەرەتادا چومە بەشی مێژووی کۆلیژی پەروەردە کە ئەوسا پێیان دەوت (دار المعلمین العالیە) لە خوێندندا زۆر باش بووم. لە پۆلی یەك لە کۆلیژی پەروەردە هەستمکرد کە دەبێ رووبکەمە مێژووی کورد راپۆرتێکی زانستیم نووسی دەربارەی مێژووی کورد، لەپاش شۆڕشی گەلاوێژ (1958) لە ساڵێك کۆلژیم تەواو کرد، دوای ئەوە لە ساڵی (1960) چووم بۆ شورەوی. حوزەیرانی 1963 دکۆترای دووەمم وەرگرت لەسەر ئاوك (علوم) بوو، لە چەند وڵاتێك ئەو بڕوانەمەیە هەیە، لە ئینگلتەرەو ئەڵمانیا پێی دەوتری خوێندنی دوای دکتۆرا. نامەی دکتۆرای دووەمم سێ بەرگە نزیکەی هەزار لاپەڕە دەنگێکی باشی دایەوە، چاپەمەنیەکانی سۆڤیەت لەسەریان نووسی وە پاش دە ساڵ کۆڕێکی رێزگرتنیان بۆ بەستم لە یەکێتی نووسەرانی عێراق لەوێ باسی ئەوەم کرد کە چۆن لە وڵاتی شورەوی ئەوەی دەمویست لەرووی زانستەوە لەبەردەمما بوو، گەورەترین کتێبخانەو سەرچاوەی دەگمەن و مەودای بڵاوکردنەوەی زۆر.

شیلان: سەرچاوەی جیاوازمان هەیە باس لە رەچەڵەکی کورد یاخود ئەصڵی کورد دەکەن، جەنابتان ئەصڵی کورد دەگەڕێنیتەوە بۆ کەی و چۆن پەیدا بوون؟

کەمال مەزهەر: دەربارەی رەگەزی کورد وەك ووتت سەرچاوەی جیاوازو زۆرمان هەیە لە هەموان باشتر ئەمین زەکی بەگ بەشێوازێکی زانستی باسەکەی هەڵسەنگاندوە. شارەزایم لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ نەك

لەمێژووی کۆن تەنها وەك رووناکبیرێ وەك شارەزایەك ئەوەندە هەیە کە راوبۆچوونەکەی رۆژهەڵاتناسی گەورە (مینۆرسکی) دەربارەی رەگەزی کورد کە لە ساڵی 1927 لە ئەنسکلۆپیدای ئیسلام بڵاویکردۆتەوە، کە دەڵێ (میدییەکان باپیرە گەورەی کوردن) ئەو رایەم لەهەر رایەکی تر بەلاوە پەسەندترە. بەڵام نابێ ئەوەش لەیادبکەین کە بەر لە هاتنی میدییەکان بەهەزار ساڵ گەل و نەتەوەی تر لەناو کوردستاندا ژیاون وەك بۆتییەکان و لۆلۆو کاشیەکان و خورییەکان و ... هتد کە هەڵبەت ئەوانەش بەجۆرێك لەجۆرەکان دەبێت لەناو بۆتەی میدییەکاندا توابنەوەو بەهەموویان ئەم گەلی کوردەی ئێستایان دروستکردبێت. تەنانەت ئێستا پێموایە روناکبیری ئەوتۆ هەیە کە رەگەزی کورد لە سۆمەرییەکان کە کۆنترین دەستەی ناوچەکەن جیاناکەنەوە. هەرچۆن بێت روناکبیری کورد هەقی خۆشیانە کە زۆر بایەخدەدەن بە رەگەزی کورد یا بڵێین بەرابردووی نەتەوەکەیان ئەمە لە شوێنی خۆیەتی. بەڵام گریمان کە مێژووی رابردووی کورد زۆر دێرین نییە یان بابڵێین دەوری ژیاری یان شارستانێتیان زۆر دیارنییە وەك نەتەوەپەرستانی گەلانی تر دەڵێن. بەڵام راستەیەك لە ئارادایە کە ئیمرۆ لەسەر نەخشەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەتەوەیەکی گەورەی (30) ملیۆنی هەیە کە مافی ژیان و سەرفرازیان هەیە جا با رابردووی هەرچۆنێك بووبێت هەرچەندە لەراستیدا گەلی کورد خاوەنی رابردوویەکی پڕ لە شانازیشە.

شیلان: نووسینەکانت هەمووی لەسەر مێژووی نوێیە وەك خۆت ووتت شارەزایت زیاتر لە مێژووی نوێدا هەیە بەڵام ئایا هەوڵتنەداوە نووسینت هەبێ لەسەر مێژووی کۆن؟ هەستدەکەم لەسەر ئەمارەتی بابان مێژوونووسان کەمە کە لێکۆڵینەوەیان کردبێت، جەنابتان هیچ نووسینێکتان هەیە لەسەری؟

کەمال مەزهەر: مێژوو دەریایەکی ئێجگار بەرفراوانە هەر کەسە دەتوانێت بە چەمکێکی ئەو مێژووەوە خەریکبێت. جاران کارێکی وا دەلوا کە بەسەرجەم سەرانسەری هەموو رووداوەکانی ئەو مێژووە لەدێرزەمانەوە خەریکبیت بەڵام ئێستا ئەو کارە لەوێزەی کەسدا نییە. من بەش بە حاڵی خۆم تا ئێستا فریانەکەوتووم لە بەشێکی کەمی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد زیاتر بکۆڵمەوە.

ئێستا بەچاوی خۆت کتێبخانەکەم دەبینی کە بریتییە لە هەزاران لە کتێب و سەرچاوەی هەمەجۆر کە بەشێکی زۆریان دەربارەی مێژووی کوردن و شتی زۆر دەگمەنیان تێدایە کە هەموویان پێویستیان بە لێکۆڵینەوەیە سەربارەی ئەو کتێبانەی دەیبینیت هەزارەها بەڵگەنامەی دیبلۆماسی و شتی تری ئێهنیم هەیە کە بەشی هەرە زۆریان دەربارەی کوردن وە بەشێکی زۆر لەو بەڵگەنامانە هی ئینگلیزەکانن بایەخی ئەم جۆرە بەڵگانامانە بێئەندازەیە. جا من خەو بەو رۆژەوە دەبینم کە تیایدا فریابکەوم لەرێگەی ئەو بەڵگنامانەوە لە چەند لاپەرەیەکی تری مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد بکۆڵمەوە.

لە نووسینێکی خۆمدا ووتومە وێنەی راستەقینەی رابەراتی کوردی وەك بەدرخانییەکان و شێخ سەعیدی پیران و شێخی بەردەقارەمان و قازی موکریان و رابەراتی بارزان و ئەوانی تر وان لە دوو تۆی ئەو بەڵگەنامانەدا ئەوەندە هەی دەتوانم بڵێم وەك مێژوونووسێك شانازی بە خەباتی نەتەوەکەمەوە دەکەم هەرچەندە ئەو خەباتەش بێ کەموکورتی و بێ هەڵە نییە، بەڵام ئەگەر ئەو خەباتە سەختە نەبووایە دەمێك بوو نەتەوەی کورد ببووە بەشێك لە رابردوو. من لەو توێژینەوە سەیری مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد دەکەم لەگێنا سەرەتا لەهەر لایەنێکی تر زیاتر حەزم لە توێژینەوەی مێژووی کۆنی کورد دەکرد، تەنانەت بەشێك لە ووتارەکانی زووم بۆ ئەو لایەنەی مێژووی کورد تەرخانکراوە. کە چووم بۆ وڵاتی شورەوی نیازم وابوو لەسەر مێژووی کۆنی کورد بنووسم بەڵام لەوێ خوالێخۆشبوان د. رەحیمی قازی و د. عەلی گەلاوێژ قەناعەتیان پێکردم کە بۆ ئیمرۆی نەتەوەی کورد هەڵبدەم لێکۆڵینەوەی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد بایەخێکی گەورەی هەیە لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی توانا بایەخم بەمێژووی بابانەکانداوە هەر سەرچاوەیەك دەربارەی مێژووی بابانەکان بێت هەوڵمداوە وەستیبهێنم.

شیلان: لە رابردوودا بە تەفسیری ئایدۆلۆژیا هێندێك بابەتی مێژوویت ساغکردۆتەوەو وەك شۆڕشی بیست و ژیانی گوردەی سۆڤێت و بەشداری کورد لە کوشتاری ئەرمەندا، ئایا بە پێویستی نازانی ئێستا پیایاندا بچیتەوە، دەستکاریان بکەیت؟

کەمال مەزهەر: من شانازی بە نووسینەکانی خۆمەوە دەکەم هەمیشە هەوڵمداوە چەند بتوانم بێلایەنانە لە رووداوەکان بکۆڵمەوە تەتەڵەیان بکەم، چونکە لەو باروەڕەدام بەو جۆرە دەتوانم خزمەتی گەلی کورد بکەم وابزانم هەر ئەو بێلایەنییە یان ئەو کیانە زانستییە کە کارێکی وایان کردووە نەك تەنها لای کورد بەڵکو لای غەیرە کوردیش مەقبوولیم. رەنگە ناگاداری کە ژمارەیەك لە بەرهەمەکانم کراون بە ئینگلیزی و فەرەنسی و فارسی و تورکی، تەنانەت بەرهەمی واشم هەیە کە لە دەرەوە بە پیتی لاتینی دیسان چاپکراونەتەوە وەك ئەو کتێبەم کە بەناوی "چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد"ە. زۆربەی ئەو بەڵگەنامانەی کە ئەیدۆزمەوە بۆچوونەکانی رابردووم زیاتر ئەچەسپێنن لەبەر ئەوە لە هیچ نووسینێکم پەشیمانیم هەڵبەت بەپێی یاسای زانست نووسینی ئەمرۆ لە نووسینی دوێنێ باشترە بۆیە ئەگەر بە بەرهەمێکمدا بچمەوە دوورنییە دەوڵەمەندتری کەم، وە زۆر بەداخەوە مەودای ژیان زۆر کورتە هیچ نووسەرێك باوەڕناکەم هەموو ئە شتانەی لە مێشکیاندایە یان پرۆژەیان بۆ داناون فریابکەون پیان نووستەوە.

شیلان: هەستناکەیت کە پەلە لە نووسینەکانتا هەیە؟

کەمال مەزهەر: بڕیاری ئەوە بۆ من نییە بۆ خوێنەرانە، هەمیشە هەوڵئەدەم نوسینەکەم لە هەموو رووییەکەوە تەواوبێ، لەوەتەی بووم بە قوتابی لەکۆلێژی پەروەردە زۆربەی کاتم لەناو کتێبدا بردۆتە سەر ئێستاش رۆژنییە بەر لە ملابانگدان هەڵنەستمو دەستنەکەم بەکار. من ئەزانم زۆرکەس پەلە ئەکەن لەوەشدا گلەییان لێناکری بەڵام من سەروەت و سامانێکی ئەوەندە زۆرم لەبەر دەستایە کە ئارادەیەکی زۆر یاریمەتیمئەدەن بەرهەمەکانم کامڵبن لەگەڵ ئەوەشدا ئەو حوکمە هەرهی خوێنەرانە.

شیلان: تۆ زۆربەی کاتت بۆ مێژووی عێراق تەرخانکردووە بەردەوام سەرپەرشتی قوتابیانی خوێندنی باڵادەکەی، ئایا کاتی ئەوە نەهاتووە بەتەواوی خۆت بۆ مێژووی کورد تەرخانبکەیت کە کەم کەس ئیشی تێدا دەکەن!

کەمال مەزهەر: مێژووی کورد لەسەروو هەموو شتێکەوەیە بەڵام سروشتی کارەکەم کارێکی ئەوتۆی کردووە کە زۆربەی قوتابییەکانم خەریکی مێژووی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست بوون وەك مێژووی نوێ و هاوچەرخی ئێران و عێراق، هەمیشە ئاواتە ئەوەبووە کە دەرس بە قوتابیانی کورد بڵێمەوە، بەداخەوە دەرفەتی تەواوی ئەوەم بۆ هەڵنەکەوتووە کە لە هەندەران لە ساڵی 1970 گەڕامەوە تەنها یەك ساڵ رێگەم پێدرا لەبەشی کوردی کۆلێژی ئاداب دەرس بڵێمەوە، یەکێ لە قوتابییەکانم د. شوکریە رەسوڵ بوو دەتوانی لەو بپرسی کە ئەو قوتابیانە چەند بە پەرۆشبوون کە لە پۆلی چواریش هەر من مێژوویان پێبڵێمەوە.

شیلان: کتێبەکانی " قچایا دولیه في شرق الاوسط والکبقه العامله العراقیه و تاریخ ایران الحدیث والمعاصر وپوره العشرین" ئەمانە پەیوەندییەکی وایان بەمێژووی کوردەوە نییە وە کاتێکی زۆریان بردووی، بۆچی؟

کەمال مەزهەر: خۆی شتێکی زۆر باشە گەر مێژوونووس بتوانێ لەچەند دەرگایەك بدات لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵمداوە بەپێی توانا کە ئەو بابەتانە دەربارەی کورد نین جێگە بۆ مێژووی کورد بکەمەوە تیایاندا. بەشێ لەو بەرهەمانەم وەك دەرس رێتۆتەوە کەشتەکە کاملبووەو بە پێویستم زانیوە نەقوتێ بڵاومکردونەتەوە، سەرباری ئەوە من گەر بەوردی دەربارەی میکافیلی بنووسم یان دەربارەی سیاسەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەڵبەت بەوجۆرە سەرنجی خوێنەرانی کوردیش رادەکێشم هەر لەبەر ئەوەشە بەشێ لەو کتێبە عەرەبیانەی نووسیومن کراون بە کوردی، دواتیان کاك فوادی مەجید میسری کردوتی بەکوردی "چینی کرێکاری عێراق و رێنسانس" هەروەها چیرۆکنووسی بەناوبانگ کاك حسێن عارف ئەوکتێبەی کە لەسەر میکافیلی نووسیبووم کردوویەتی بەکوردی، خۆزگە هەموو رووەکانی ژیان وەها لەباربوایە بۆم کە بمتوانیایە سەرجەمی نووسینەکانم بۆ مێژووی کورد تەرخانبکەم. تۆ نابێت ئەوەت لەبیربچێت من مامۆستای زانکۆم وە لەزانکۆی مەودای لێکۆڵینەوە دەربارەی مێژووی کورد یەجگار یەجگار تەسکە بەپێچەوانەی ئەدەب و زمان کەبەشی تایبەتیان بۆ تەرخانکراوە.

شیلان: لەمێژە ئەنەط هەیە کتێب لەسەر سمکۆو کوردستان لەنێوان یەکەم و دووەم جەنگی

جیهانیدا بڵاوبکەیتەوە، بۆچی بڵاویان ناکەیتەوە؟

کەمال مەزهەر: گەلێ بەڵگەنامەی بایەخدارو وتم دەربارەی سمکۆی شکاك دۆزیوەتەوە، هەر بۆ وێنە ئەم رۆژانـەدا نامەیـەکی دەگمـەنی سمکـۆم دۆزیـەوە کـە بـۆ بابـەکر ئاغـای پشـدەری نووسـیوە، لەبـەر ئـەوە یـەکێ لـە پرۆژەکـانم دانـانی کتێبێکی گەورەیـە لەسـەر سمکـۆ ئەگەر تەمەن و ژیان دەرفەت بدەن.

شیلان: بەم دواییە بەڵگەنامەی ئینگلـیزیت دەسـتکەوتووە؟ وە ئایا ئیشیان لەسەر ئەکەیت؟

کـەمال مەزهـەر: بەهـەزاران بەڵگەنامـەی بـەریتانی هەیـە، ئـەو بەڵگەنامانە سامانێکی کەمهاوتان، هەندێ مێژوونووس پێیان وایە کە مێژووی راستەقینە ئـەو مێژوویـە کە پشت بە بەڵگەنامە دەبەستێ، من بەردەوام خەریکی ئەو بەڵگەنامانەم لـە رێکخسـتنیان، لێکۆڵینـەوەیان، تەرجەمەی بەشێکی زۆریان هـەروا کـارێکی ئاسـان نییـە. وە وێنـەی راسـتەقینەی زۆر لـە نیشـتمان پـەروەرانی کـورد وان لـەو بەڵگەنامانـەدا بـۆ نمونـە (ڤیڤیـان مۆلد) کە سکرتێری نوێنەری باڵای بەریتانیا بـوو لـە عێراق لـە سـاڵی 1931 راپۆرتێکـی هێنـد ئـازداری دەربارەی شێخ مـەحمود نووسیوە کە هیچ کوردێکی دڵسۆز نەیتوانیوە تـا ئێسـتا شـتێکی وا ئـازدار بنووسێ، ئەوە چەند ساڵێکە پێوەم کە بڵاویبکەمـەوە، بـەڵام بەداخـەوە سـەرقاڵی دەرفـەتی ئـەو کـارەی نەداوم، یان وێنەی سەید ئەحمەدی خانەقاو رەشید جەودەت و مەحمود جەودەت و سمایل بەگی رەواندزی و سمایل حـەقی شـاوەیس و تۆفیـق وەهبی و رەفیق حلمی و مـەلا قـەنی هـەولێرو مـەلای گـەورەی کۆیـەو گەلێکی تر لەو بەڵگەنامانە جێگەی شیاویان هەیە کەوامان لێدەکەن ئەو زاتانـە زیـاتر بناسین. نمونەیـەکی سەیرت پێبڵێـم ئـەویش دەربـارەی دیوانی "حـەمدی"یـە کـە ماوەیـەك لەمەوبـەر لـە فایلـەکانی وەزارەتـی کاروباری ناوخۆدا دۆزیومەتەوە کە بەدوورودرێژی باسـی ئـەو شـاعیرە گەورەیـەمان دەکـات کـە چـۆن لـەکۆتایی بیسـتەکاندا یـان لـە سـەرەتای سـیەکاندا مـەلا نەجمەدینی بەناوبانگ هەوڵی داوە چاپیبکات بەڵام رێگەی پێنـەدراوە لەبەر ئەو سۆزی کوردایەتییەی کە لـە شیعرەکانیدا هەیـە، تەنانـەت بەشێك لـەو دێـرە شـیعرانە لـەناو فایلەکـەدا کـراون بـە عـەرەبی، باوەڕناکەم کەسێك لە شارەزایانمان ئاگاداری ئـەو راسـتیەبن. وە هـەر لـەناو ئـەو بەڵگەنامانـەدا دەسـت و خەتی پیرۆزی رابەران و روناکبیرانی کـوردم دەسـتکەوتووە، ماوەیـەك لەمەوبـەر ئـەو داخوازیـەم دۆزیوەتـەوە کـە لـەناوەندی بیسـتەکاندا رۆژنامـەنووس و مێژوونووسـی بـەناوبانگ حسـێن حوزنی موکریانی بەدەست و خەتی خۆی پێشکەشیکردووە.

شـیلان: بۆچـی بایـەخت بـە بیرەوەری بە سـاڵچووەکان ئـەداوە وەك سـەرچاوەیەکی مێژوویـی، لـە کـاتێکدا کـورد بەشـی هـەرە زۆری بەڵگەنامەکانی خۆی لەدەستداون؟

کەمال مەزهەر: زۆرم بایەخداوە بـە بیرەوەری، ئەوانەی تـۆ پێیـان دەڵێیـت بەسـاڵاچووەکان سـاڵی 1970 هـەر کـە گەڕامـەوە یەکسـەر دەستمکرد بە تۆمارکردنی بەشێك لـە بیرەوەریـەکانی سمـایل حـەقی شـاوەیس و فـواد مەسـتی و بەشێکیشـم لـە بیرەوەریـەکانی ئیحسـان نـوری پاشـا تۆمـارکرد سـەرباری ئـەوە گـەلێك بـە بیرەوەریـەکانی لیـوای خانەنشـین "فوئـاد عـارف"وە خـەریکبووم وە بەرگی یەکەمی لەژێر سەرپەرشتی مندا ئامادەکرا. جگە لەوە ئێستا بە بەرگی دووەمی ئـەو بیرەوەریانـەوە خـەریکم کـە لـە (7) شـریتدا تۆمـارمکردوون. ئەمـە چـەند ساڵێکیشـە بـە بیرەوەریـەکانی ئەحمەد موختـار بابانـەوە خـەریکم کـە پێموایـە لـەم چەندانـەدا تەواویاندەکەم و بەرهەمێکی بـەنرخ دەبێـت بـۆ مێـژووی هاوچـەرخی رۆژگاری پاشایی لەعێراق، بەشێك لـەو بیرەوەریانـەی مـن ئامـادەمکردوون رۆژنامـەی "الحیـاە"ی لـەندەنی زۆر بـە بایەخـەوە دوو ژمـارەی خۆیـدا بڵاویکردنـەوە کـە دوو لاپـەڕەی گـەورەی ئـەو دوو ژمارەیـەیان پڕکردۆتـەوە.. بڕوابکـە لـەوەزیاتر فریاناکەوم، من ئێجگار هەست بە ماندووبوون دەکـەم، بـەیانی نییـە گوێم لەدەنگی مەلای مزگەوتەکانی بـەغداد نـەبێ، کـە خـەڵك دەچنـە مزگـەوت بـۆ نوێـژ منیـش لـە کتێبخانەکـەی خۆمـدا خـەریکی نوێژکردنم بە تایبەتی بۆ مێـژووی گەلی کورد.

شیلان: چۆن کوردناسی بیانی هەڵدەسـەنگێنی، روس و ئـەوروپی بۆچونـی کامیـان زانسـتی تـرو واقیعی ترە؟

کـەمال مەزهـەر: کتێبێکـی "تۆماپوا" کوردناسی فەرەنسی لـەم چەندانـەدا لـە هـەولێر بـە عـەرەبی چاپکراوە پێشەکی ئەو کتێبـە مـن نووسـیومە زۆر حەزدەکـەم بیخوێنیتـەوە چونکـە وەڵامـی ئـەم پرسـیارەتی تێدایـە. ئێمـە زۆر قـەرزاری کوردناسـانین جـا ئـەوان روس بن یان ئینگلیز یان ئـەڵمانی یـان هـەر میللـەتێکی تـر ئـەوان خزمەتێکی ئێجگار گەورەی زمان و ئـەدەب و مێـژووی گـەلی کوردیـان کـردووە هـەر بـەم بۆنەیەشـەوە ئەوەشت وەبیردێنمـەوە کـە لـەدوا ژمارەی رەنگین وتارێکم لەسەر ئەو فەرهەنگە نایابە بڵاوکردۆتـەوە کە ئەندازیار "صلاح سعدالله" دایناوە لەوێشـدا وەڵامـی ئـەم پرسـیارە دەخوێنیتەوە.

شیلان: لەکتێبی کوردستان لە ساڵەکانی جـەنگی جیهانی یەکـەم کاتـێ باسـی کوشـتاری ئەرمـەن دەکەیت بەتایبەتی دیوە رەشەکەیت سـەبارەت بـە بەشـداری کـورد باسـکردووە. لەمەشـدا هـەوڵتداوە رای پێشـکەوتنخوازی خـۆت دەربخـەیت، لـەکاتێکدا گـەلی کوردیش دەوریان لە رزگاریکردنی ئەرمـەندا هـەبووە، بیرەوەریـەکانی میجـەر نوئیـل ئەوانـەی کـەکراون بەکوردی و هـەروەها ئەوانـەی کـە نەشکراون چەندین نموونەی لەسەر دەوری پیاوانەی کورد تێدایە؟

کـەمال مەزهـەر: لـە راسـتیدا مێـژووی کـورد بـەهۆی کوشـتاری ئەرمـەن لـە رۆژئـاوادا زۆر شـوێندرابوو. مـن لەوبەشـەی کتێبەکەی خۆمدا هەوڵمداوە بەپێی توانا هەموو راستیەکان نیشانبدەم، ئێسـتاش بیرمـە یـەکێ لـە مامۆسـتاکانم هاتەسـەرم زۆر بـە

کەمال مەزهەر لەکۆڕێکی زانستیدا

تورەیی لێی پرسیم: کەمال راستە تۆ نوسیوتە کەکورد ئەرمەنیان کوشتووە؟ لەوەڵامدا پێموت: بەڵێ مامۆستا راستە چونکە کورد ئەرمەنیان کوشتووە بەڵام وادیارە جەنابت کتێبەکەمت نەخوێندۆتەوە چەند خۆشدەبوو بە هەستێکی زانستیانە وەڵامی ئەو بەشەی کتێبەکەمت بدایەتەوە. من لەو بەشە بە دروستی ووتومە کە کورد داردەستێکی بێتوانابوو بەدەست تورکە شۆڤێنییەکانەوە، وە هەر لەوبەشەی کتێبەکەم بە دوورودرێژی باسی ئەوەم کردووە کە چۆن کورد هەمان کات دانەی گەلی ئەرمەنیان داوە، کێشەی خوێندەوارە هەست ناسکەکانمان ئەوەیە نەیانەوێ هەر بە شانازیاهوی گەلی کورددا هەڵبدەن لەکاتێکدا کوردیش وەک هەموو گەلانی تری گێتی کەوتۆتە هەڵەوە، وە نابێ مێژوونووس چاو لەو هەڵانە بپۆشێ تا یاریدەبدرێ بۆ دووپاتبوونەوەی؛ ئەوەی بۆ من شانازییە کە ئەو بەشەی کتێبەکەم بوو بەباسی نامەیەکی ماجستێری سەربەخۆ لە زانکۆی سۆربۆنی فەرەنسی.

شێلان: ئایا ئەو هەڵانەی کوردلە مێژوودا تۆماریکردوون بەرای جەنابتان دووبارە بوونەتەوە گەر دووبارە بوونەتەوە هۆی دووبارە بوونەوەیان چییە؟

کەمال مەزهەر: هەموو هەڵەیەکی مێژووی پاروەزخی تایبەتی خۆی هەیە، سەرباری ئەوە سەرنج دەربارەی هەڵە لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت لەوانەیە ئەوەی بەلای منەوە هەڵەبێ لەلای یەکێکی تر وانەبێ. بەڵام هەرچۆنێک بێت دەبێت مەبەستی سیاسی لەگەڵ هەڵسەنگاندنی مێژوویدا تێکەڵ نەکرێت. لەوانەیە رابەرێکی سیاسی ناچاربێت هەنگاوی یان چەند هەنگاوێ لەبەردەمی ئەیارو دوژمندا پاشەکشێ بکات بۆ مەبەستێکی گەورە. هەر بۆ نموونە لینین لەو بڕوایەدا بوو کە دەبێ لە ساڵی 1918 تەنازولێکی گەورە بدات بە ئەڵمانەکان و دەست لەنزیکەی 150 هەزار کیلۆمەتری چوارگۆشەی وڵاتی شورەوی هەڵبگرێ لە پێناوی پاراستنی دەسەڵاتی بەلشەفییەکان. بەپێی بۆچوونی خۆی سیاسەت بێ مساوەمە نابێت تەنانەت پێغەمبەر گەلێ جار لەپێناوی ئیسلامدا مساوەمەی گەورەی کردووەو چاوی لەکوشتنی حەمزەی مامی پۆشیو دەستی خستە ناو دەستی ئەبو سوفیان کە یەکە دوژمنی گەورەی ئیسلام بوو

گرنط ئەوەیە سیاسی تاکتیک بگۆڕێ لە پێناوی بەرژەوەندی گشتی بەڵام بەهیچ جۆرێ توخنی خاڵە سەرەکییەکانی ستراتیج نەکەویت ئەمیان دەبێت نەگۆڕێت.

شێلان: بەڕای تۆ کورد لەچ سەردەمێکدا ئەوپەڕی دەسەڵاتی هەبووەو لەدەست خۆی داوە؟

کەمال مەزهەر: کورد لە رابردوودا لەسەردەمی کۆندا وە لەسەردەمە ناوەنجییەکاندا هەمیشە دەسەڵاتی خۆی هەبووە، بوونیەکان بۆ ماوەی 400 ساڵ فەرمانڕەوایی باشووری عێراقیان کردووە، میدیەکان لەگەڵ بابلییەکان دەستیان تێکەڵکردو ساڵی 612ی پێش زاین تەختو تاراجی ئیمپراتۆریەتی ئاشووریان تەفروتوناکرد. کورد تا ناوەندی سەدەی نۆزدەهەمین وەک هەموو گەلانی تر میرنشینی خۆی هەبووە، بەڵام بەختی کورد لەئاستی جوگرافیادا نەیهێنا. لەدوای شۆڕشی پیشەسازییەوەو لەدوای ئەوەی نەتەوەپەرستانی گەلانی دراوسێی کورد دەسەڵاتیان وەرگرت لەوساوە گلۆڵەی ئەم گەلە کەوتە لێژی، پێموایە سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی 1917 لە روسیا بۆ هەمووان خێربدایەوە تەنها بۆ کورد نەبێت، چونکە تەنانەت ئەوانیش ئامادەنەبوون دڵی دەسەڵاتدارانی ئەو گەلانەی کورد لەگەڵیاندا دەژیان لەخۆیان برەنجێنن. بەداخەوە خەباتی گەلان تا بێت سەختتر دەبێت بۆیە هیچ گەلێک بێ دەستی یاریدەو پشتگیری نەگەشتۆتە ئەنجام، جاری وا هەبووە راپەڕینێکی گەورەی کورد ناوچەیەکی بەرفراوانی هەژاندووە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا بەدەگمەن رۆژنامە ئەوروپاییەکان ئاوڕیانلێداوەتەوە.

شێلان: رات بەرانبەر ئەو ئاودارانەی خیانەتیان تۆمارکردووە لەمێژوودا لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیان چییە؟

کەمال مەزهەر: هەڵبەت ئەو کەسەی خیانەت لە مێژووی گەلەکەی دەکات حوکمی رای گشتی و مێژوو بەسەریدا ئاشکرایە، لێرەدا سەرگوزشتەیەکی فۆلکلۆری کوردیە وەبیردێتەوە کە لە راستیدا رووبداوەوکاتی خۆی کوردەکانی وڵاتی شورەوی بۆیان گێڕامەوە پوختەی ئەو سەرگوزشتەیە ئەوەیە کە دەڵێ: (لەراپەڕینەکانی کوردا دژی عوسمانییەکان کوردێک دەگەرێتە داوی خۆفرۆشییەوە بەڵام هەر زوو شۆڕشگێڕان دەستگیریدەکەن و لە گوندەکەی خۆی دەستەدەکەن بە دادگاییکردنی، هەریەکەی حوکمێکی بۆ پێشنیازدەکات، یەکێ دەڵێ: دەبێ هەموو لەشی لە هەنگوین هەڵسوینو لەبەر گەرمای رۆژدا بە درەختێکەوە بیبەستینەوە تا ئەوپەڕی ئازار بەدەست مێشو مەگەزەوە بچێژێ، یەکێکی تر دەڵێ: با لاقێکی ببەستین بە وڵاخێکەوەو لاقەکەی تری بە وڵاخێکی ترەوەو بەناو گوندەکەدا راێکێشین تا هەپرووت بە هەپرووت دەبێت، بەوجۆرە هەریەکەی جۆرە سزایەکی بۆ پێشنیازدەکات، لەناو هەمواندا پیرەمێردێک دەڵێ: پێشنیازی من ئەوەیە کە هیچی لێنەکەین و بەرەڵایبکەین با بەسەر شۆڕی لەناوماندا بژیو بەو مەرجەی ئیتر هیچ کەسێ لەئێمە منالی خۆی بەناوی ئەوەوە نەنێت، واتە ناوەکەی لەئەوەی خۆمان حەرامبکەین ئەوە گەورەترین سزایە).

ئەوەندەش هەیە دەبێت مێژوونووس لە حوکمەکانیدا پەلەنەکات و ووردبین بێت و هەموو لایەنەکانی هەڵسەنگێنێ پاشان حوکمی رەوای خۆی بدات. ساڵەهای ساڵ فەرەنسیەکان میرابۆیان بە نیشتمان پەروەر دادەنا و بە پێچەوانەی ئەمیشەوە سەیری تالیرانیان دەکرد: کەچی دوای دەرکەوتنی هەموو بەڵگەنامەکان و ساغبوونەوەیان هەموو بەسەرهاتەکان و وێنەکە ئاوەژو بۆوە میرابۆ لە خانەیەکی نزمو تالیرانیش لەخانەیەکی بەرزدایە. باری میللەتی کوردیش لێجگار ناسکە لەبەر ئەوە دەبێ ئێمە لە حوکمەکانماندا هەموو ئەو لایەنە قورسانە وەبەرچاوبگرین کە کار دەکەنە سەر رەوتی ژیانمان، واتە نابێت لە هەڵسەنگاندنماندا زۆر توندڕەوبین هەروەک چۆن نابێت چاو لە خیانەتی کەس بپۆشین. من لەم چەندانەدا وتارێکم دەربارەی موشیری حەمەی سلێمان بڵاوکردەوە لە وتارەکەدا رەخنەم لەخۆم گرتووە چونکە بە وردی لەنامەی دوکتۆراکەمدا ئەوری ئەو پیاوەم هەڵنەسەنگاندووە ئەو پاشگەزبوونەوەشم لە خۆدا نەبووە. ئەنجام دۆزینەوەی چەند بەڵگەنامەیەکی بایەخدارو پێداچوونەوەیەکی ووردبوو بە حوکمی رابردووی خۆمدا کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەک لە روناکبیرە دڵسۆزەکانی کورد ئەو وتارەی منیان لاپەسەند نەبووە، جا لێرەدا دەمەوێت بڵێم هەموو دڵسۆزێ دەبێت دڵی بەوە خۆشبێت کورد خۆفرۆشێکی کەمتربێت چونکە بەداخەوە لەسەر خاینو خۆفرۆش پەکمان نەکەوتووە.

شێلان: موشیری حەمەی سلێمان بە بڕوەوەری زۆر کەس لەوانەیە ئەحمەد خواجەو رەفیق حیلمی لەشەڕی دەربەندی بازیاندا هاوکاری ئینگلیزی کردووە، دیارە ئەو هۆی سەرەکی شکانی شێخ مەحمود نەبووە لەو شەڕەدا، خەڵک زیادەڕۆییان کردووە کە بەتاکە هۆی سەرنەکەوتنی شێخیان داناوە بەڵام ئەوە هیچ لەو راستیە کەمناکاتەوە کە ئەو خیانەتی لەمیللەتەکەی کردووە، ئەو بەڵگەنامانە چین کە وای لێکردوی بەرگری لە موشیر بکەیتو رەخنە لەخۆت بگریت؟

کەمال مەزهەر: موشیری حەمەی سلێمان خۆفرۆش نەبووە، سەرکردەیەکی ماندناوەندی هەمەوەند بووەو وەک زۆربەی سەرکردەکانی تر رەفتاریکردووە، بێگومان ئینگلیز هیچ پێویستیەکیان بەموشیر نەبووە تا بتوانن بەسەر شێخ مەحمود زاڵبن، ئەوان بەتۆپو فڕۆکەو زرێپۆش هاتن، بەپلانی ووردی ستراتیجی رەفتاریاندەکرد لەبەر ئەوە هێزەکەی شێخ کە بە چەکی کۆنو هەستی کوردایەتی هاتبووتە مەیدان توانی بەرگریبکات ئەوە بۆ خۆی شتێکی گەورەیە: بەڵام ئەوە بەتەنها بەسنەبوو بۆ سەرکەوتن بەسەر هێزێکی گەورەی دوژمندا، بەڵگەنامەیەکم دۆزییەوە کە تیایدا باسی ئەوەی کردووە کە چۆن موشیری حەمەی سلێمان لەگەڵ دەستەیەک سەرداری تردا ساڵی 1930 داوای مافی کوردیان کردوە ئەمە وایلێکردم عەودالی راستییم بۆ پاکانەکردن لەو پیاوە، تاکە شت کە لەوانەیە رەخنەهەڵگربێت ئەوەیە کە موشیری حەمەی سلێمان وەک دەڵێن گوایە ئەو شێخ مەحمودی بەئینگلیز ناساندووە، بەڵام ئەوەش وانییە چونکە حاکمی گشتی بەریتانی "ولسن" دەڵێ من بە جلوبەرگدا زانیم ئەو پیاوە بریندارەی لای ناشە بەردەکە کەوتبوو شێخ مەحمود بوو.

ئێمە دەبێ هەر عەودالی راستیبین وە پێویستە بەووردی شت بخوێنینەوە، دەبێ دڵمان بەوە خۆشبێ کە تۆمەتی خۆفرۆشی لە کوردێک دووربخەینەوە. زۆرکەس لە خوێندەوارەکانمان بە قووڵیو بەووردی ئەو وتارەیان نرخاندووە وەک لیوا رکن نەجمەدین نەقشبەندیو د. فواد حەمە رەشید دوو وتاری پشتگیریان لەسەر وتارەکەی من بڵاوکردەوە، وە د. ژنۆن پیریاری کە لە زانکۆی بەغداد مامۆستایە تەلەفۆنی بۆ کردم ووتی

هەرچەندە جاران دوژمنایەتیەکی زۆر هەبوو لەنێوان هەمەوەندو ئێمەدا بەلام وتارەکەی تۆم زۆر بەدڵبوو چونکە ویژدان حوکمی تیادابوو. موشیری حەمەی سلێمان نە باوکمە نە ماممە، نە دیومە نە ئەیناسم بەلام فەرمانی مێژوو وابوو کە دەبێ بەرگری لە راستیەکی روونبکەم.

نموونەیەکی تـرت پێدەڵێـم: عومەر خانی شکاک کە دایە پاڵ دوژمنانی قازی موحەمەد رۆژێک لەگەڵ نووسەری ئەمریکی قازی دۆگ لاسدا گفتوگۆدەکەن، کابرای ئەمەریکی هێرشێکی زۆر دەکاتە سەر قازی مەحمودو ژمارەیەکی تر لە رابەرە نیشتمان پەروەرەکان، عومەرخانی شکاک خۆی پێ ناگـیرێو بـەتوندی بەرپەرچیدەداتەوە: دۆگلاس سەری سوڕدەمێنێو پێیدەڵێ تۆ لەگەڵ ئێمەی یان لەگەڵ ئەوانو. ئەویش لەوەلامدا پێیدەڵێ قوربان کورد هەر کوردە. ئەمە لەخۆیدا پەندێکی گەورەیە، زۆرلـی کـورد، ئێجگار سەختەو هـەرگیز نابـێ ئـەوە لەیادبکەین. مامۆستا مەسعود محەمەد قسەیەکی زۆر نازداری هەیە دەفەرموێ: "مـن کوردم لامەقبولە تا رۆحی خیانەت" واتە هەر پێی لەم دیوەوەبێ ئەو هەر کوردە.

شیلان: خەڵکانی خـاوەن‌ڕای زەمانی پاشایەتی بەخراپ باسی بەکر صدقـی ناکەنو دەڵێن پرۆژەیەکی بۆ پاشەڕۆژی کورد پێبووەو لەم رووەوە گ لێک بەڵگە دەهێنێتەوە، کەچی تۆ دژی ئەو بیروبایانەیت، بۆچی؟

کەمال مەزهەر: بەکر صدقی سەربازێکی لێهاتووبوو، پیاوێکی نازابووە، نکوڵی لەوە نەکردووە کە کوردە بەپێچەوانەی زۆر کەسی تر بەلام بەکر صدقی هەرگیزاو هەرگیز کوردایەتی نەکردووە بەڵکو ج خۆیو ج بەرقی برای بەحوکمی ئیشەکەیان بەشدارییانکردووە لە دامرکاندنـەوەی بزووتنـەوەی راپەڕینەکانی گـەلی کورد، زۆر سەیرە بەکر صدقی نیازی بووبێ بەهۆی سوپای عێراقەوە دەوڵەت بۆ کورد دابمەزرێنێ، ئەمە کام عەقڵو کام مەنتق قبوولیدەکا، ئێمە بەداخەوە لەبەر ئەوە مێژوو زوڵمێلێکراووین دەرفەتی ئەوەمان بۆ هەڵنەکەوتووە بۆیە حەیرانێ هەموو بەندو باوێکی لەوجۆرە دەبین، هەزار هەزار خۆزگە بەکر صدقی کوردایەتی بکردایە تاوەکو وتارو کتێبم لەسەر بنووسیایە. دووپاتیدەکەمەوە من مێژوونووسم مێـژوو بەلامـەوە زانسـتەو

لێکدانەوەیە، هەڵسەنگاندنە، ئەنجام دیاریکردنە.

من هەوڵبدەم پاکانە بۆ موشیری حەمەی سلێمان بکەم ئەی ئاخۆ چیم بکردایە ئەگەر بەکر صدقی کوردایەتی بکردایە، لەگەڵ ئەوەشدا لای من بەکر صدقی هەر پیاوێکی گەورەیەو زۆریشم خۆشدەوێ چونکە هیچ کاتێک ئینکاری ئەوەی نەکردووە کە کوردە هەوڵیداوە بەپێی توانا یاریدەی ئەفسەرە کوردەکان بدات. بەلام ئەو لەراستیدا عەرەبچێتی دەکرد نەک کوردایەتی من بەچرای رۆنگەرچەکەوە بەدووی ئەوانەدا دەگەڕێم کە بە دڵسۆزی کوردایەتیان کردووە.

شیلان: هۆی تێکچوونی بزوتنەوەو شۆڕشەکانی کورد دەگەڕێتەوە بۆچی؟ وەک لەناوچوونی ئەمارەتی بابان/ روخانی کۆماری مهاباد/ تێکچوونی حوکمەتەکەی شێخ مەحمود/ هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول.

کەمال مەزهەر: کورد لە کۆڕی خەبات هیچ درێغییەکی نەکردووە رۆژنەبووە ئەو گەلە دەستبەرداری سەنگەری خەباتبێت بەلام بەداخەوە جوگرافیا لەگەڵ کوردا زۆر نەیاربووە، کوردستان لە شوێنێکی سەختی دوور لە دەریا هەڵکەوتووە، وڵاتەکەش هێند خۆشو دڵڕفێنو دەوڵەمەندە کارێکی وای کردووە لە رابردوودا وەک گەلانی تر بەرەو ناوچەکانی نزیک کوردستان بکشێن چونکە کاتێ هەستیان بەوە نەکردووە کە پێویستیان بە دەریاو دەرفەتە، ئەمە هۆیەکی سەرەکی سەرنەکەوتنی خەباتی کوردە لە رابردوودا. بەلام لە مێژووی ناوچەرخدا هۆی سەرەکی ئەو سەرنەکەوتنە دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی زلهێزەکانی جیهانو شۆڤێنیەتی دەستە حوکمدارەکانی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە. لەوەتەی کورد لەکۆڕی خەباتدایە هیچ کاتێ تەرازووی هێز بەلای ئەودا نەشکاوەتەوە لە رابردووشدا کەس لەسەر کورد هەڵنەبەندا نەگینا لە راستیدا کوردەکە بۆخۆی درێغی نەکردووە. هەڵبەت رابەرانی کوردیش کەوتوونەتە هەڵەوە، بەلام هەرگیزاو هەرگیز ناتوانم ئەو جۆرە هەلانە بەهۆی سەرەکی کەوتنی راپەڕینەکانی کورد دابنێم، هەمیشە باری ئەو رابەرانە ئێجگار سەختبووە، ئێمە نابێ بە چاویلکەی ئەمڕۆ ئەتەلاری ژیانی خۆمانەوە بڕوانینە خەباتی سەختی رابەرانی گەلی کورد. پێش ئەوەی تۆ بپێت بە نووسینی وتارێکەوە

خەریکبووم لە وتارەکەمدا باسی نامەیەکی شێخ مەحمودم کردووە کە لەوروبەری ساڵی 1932 یان 1933 ناردوێتی بۆ مەلیک فەیسەڵی یەکەم ئەو نامەیە کە تازە دۆزیومەتەوە، لەدڵی خۆمدا دەمووت بریاو هەزار جار دڵی خامەی شێخی بەردەقارەمان بەر لە نووسینی ئەو نامەیە لە لێدانەکەوت بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێم ئاخۆ چەند کەس بەرگەی ئەو دەربەدەرییەی دەگرت کە لە مایسی ساڵی 1931 بەسەر شێخ مەحوددا هات دوژمنانی کورد پەتپەتێنیان پێکرد، هەر رۆژەی لەشارێکەوە بۆ شارێکی تر دەیانگواستەوە، سەرەتا لە نور پاشان لە ناصریە دوای ئەوە لە حلە پاشان لە عانە، لەرومادیە تا سەرەنجام هێنایانە بەغداو بە دەستبەرسەری تا مایسی 1941 مایەوە، هەر لەناو ئەو بەڵگەنامانەی ئەو قایلەی کە سەرگوزشتەی دوورو درێژی ئەو رۆژە تاریکانەی شێخ مەحمود دەگێڕنەوە، بەڵگەنامەیەکی تێدایە باسی ئەوە دەکات چۆن بەچکە بێڕەوشتەکانی شاری حلە بە هوورهاوە دووی شێخ مەحمود کەوتوون کاتێک لەسەر یەکێ لە شەقامەکانی شار دیویانە. دیسان دەیڵێمەوە زۆر ئاسانە من لە کتێبخانەکەی خۆمدا دابنیشمو ئەو مێژووە هەڵسەنگێنم بێئەوەی خۆم لەنزیکەوە ئاگاداری ئەو دەردو ئازارو بەسەرهاتانەبم کە ئەو رابەرانە دیویانە، ئەبێ مێژوونووس یان روناکبیری ووردبین هەمیشە بەوریاییەوە رووداوەکان هەڵسەنگێنێو هەرگیز نابێت ئەوە لە لەیادبکا ئاخۆ خۆی دەتوانێت بەرگەی چەند لەو دەردەسەرییە بگرێ کە ئەو رابەرانە دیویانە.

شیلان: بەڕای جەنابت بیروڕای ئاینی تا ج رادەیەک کاریکردۆتە سەر بزوتنەوەو شۆڕشەکانی کورد، ئایا بەرەو پێشیبردوون یاخود بەپێچەوانەوە کارێکی سلبی هەبووە بۆ سەری؟!

کەمال مەزهەر: لەو بارەیەوە وتارێکم بڵاوکردۆتەوە لە پاشکۆی رۆژنامەی عێراق کە بەکوردی دەردەچێ بەناوی ئیسلامی سیاسی ئەو وتارەم لەچوار ژمارەدا بڵاوکردۆتەوە، زۆر حەزدەکەم ئەو وتارەم بخوێنیتەوەو پوختەکەی بۆ وەلامی ئەو پرسیارە ئەوەیە، هەرچۆنێبێت سەرنجی من وەهایە کە کورد بەدل بوونەتە موسڵمان وە خزمەتی شارستانێتی ئیسلامیان کردووە هۆی سەرەکی ئەم دەورە بەم جۆرە لێکدەدەمەوە؛ کەلەسەدەی "6"ی پێش زایـن

دەوڵەتی میدیا روخاو کورد دەستەلاتی لەدەستداو بوونە گەلێکی چەوساوەی ژێردەستی ساسانیەکان کە لەگەڵیاندا زۆر خراپ بوون، موسڵمانەتی هەرچۆنێک بێت جۆرە برایەتیو یەکسانیەکی بۆ هێنان یا باشتر بڵێین دۆخی کورد لەژێر سایەی ئیسلامدا کەوتە بارێکی باشتر وەک لەوەی رۆژگاری ساسانیەکان، لەوانەیە ئەوە رەنگێکی زۆر دڵسۆزانەی کورد دابێتەوە بەلام ئەوەی کە جێیداخە ئەوەیە وای هەستدەکەم ئیسلامیەکانی لای خۆمان کەمتر پەرۆشی مەسەلەی کوردن بەپێچەوانەی ئیسلامەکانی تورکیاو ئێرانو وڵاتە عەرەبەکان کە هەوڵدەدەن لەرێگەی ئیسلام نەتەوەکەی خۆیان بەرزبکەنەوە، دەبێ ئیسلامیەکانی کوردستانیش بەر لە هەرشت بیر لە نەتەوەی کوردو دوارۆژی نەتەوەی کورد بکەنەوە.

شیلان: پەیوەندیت بەهیچ حیزبو رێکخراوێکەوە کردووە لەژیانتا؟

کەمال مەزهەر: سەرەتای ژیانم چەپ رەوبـووم لەگەڵ کۆمەنستەکاندا ئیشم دەکرد تا چووم بۆ خوێندنی باڵا لەوڵاتی شورەوی لەوساوە بەیەکجاری خۆم بۆ مێژوو تەرخانکرد هەرچەندە دەزانم ژیان هەمووی سیاسەتە، یەکێکی وەک من ناتوانی دوورەپەرێزبێت، هەمیشە کوردایەتیمکردووەو کوردایەتیدەکەم چونکە وانەبێت ناتوانم رێز لە خۆمبنێم رێزی خۆشم بۆ خۆم لەسەرە هەموو رێزێکی ترەوەیە.

شیلان: وەک پێشتر ئامارەتپێدا زۆر لە شورەوی بوویت هەردوو دکتۆراکەت لەوێ هێنا. ئایا ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە کۆتایی هەشتاکاندا بەسەر سۆڤیەتدا هات چۆنی دەبینی؟

کەمال مەزهەر: روخانی وڵاتی شورەوی رووداوێکی ئێجگار گەورەو جەرگبڕە، ئێمە هەموو جاران چاوەڕوانی ئەوەبووین رژێمە سەرمایەدارەکان بڕوخێن، جێگەی داخە رژێمێکی سۆشیالیزمی وا گەورە لە پڕ ناوی لەناو ناواندا نەمێنێ، ئەو مەسەلەیە زۆر قووڵە پێویستی بە لێکدانەوەی فکریو ئابووریو کۆمەڵایەتیو مێژوویییە؛ من تا ئێستا چەند جارێک لە دەزگا روناکبیریەکانەوە داوایان لێکردووم محاضرەی تایبەت لەسەر ئەو مەسەلەیە بڵێمەوە وە پێش سێ ساڵ لەمەوبەر لە عەمان لە ئوردن دانیشتنی تایبەتی کرام بۆ محاضرەیەکی لەو بابەتە وە من

مەندی بۆچوونی خۆم هەیە لەو مجاچزەیە و رۆژنامە لە راستیدا دەبووی ئەو مجاچزیە لە ئامێکمیکدا بڵاوبکەمەوە.

شێلان: تا ئێستا بیرەوەرییەکانی خۆت نووسیوەتەوە؟

کەمال مەزهەر: بەڵێ، لەبارەی هەرکەسێ بەچێتە پایەی ژیانەوە، بیر لەوە دەکاتەوە بیرەوەرییەکانی خۆی بنووسێ، پێویستە ئەو بیرەوەریانە بە ناونیشانی "لە پەراوێزی کوردایەتیدا" بنووسمەوە، جگە لەوە رۆژنامەنووسێک هەیە بەناوی "فاروق عومەر" هەوڵێکی داوە لە رێگای پرسیارەوە بیرەوەرییەکانم تۆماربکات.

شێلان: جگە لە نووسینی بڵاوکراوەکانت چی تری بەدەستەوەیە؟

کەمال مەزهەر: دوو کتێبم هەیە ئامادەن بۆ چاپ بەڵام بیاری چاپ زۆر سەختە، وچاپی دانەیانن، یەکێکیان لەسەر "خەباتی گەلی کورد لە ئێران تا کەوتنی کۆماری مهاباد" کە گەلێک بەڵگەنامەم دەربارەی ئەو مێژووە نووسیوە بۆیە پێموایە جێگەی خۆی بگرێ، سەربارەی ئەوە کاتێکی زۆر بەڵگەنامە بەرپرسەکانی رۆژگاری پاشای عێراق دەبەمەسەر، شتی زۆر سەرگەمیان تێدایە ئێستا بەنامەی دکتۆرای قوتابییەکیەوە خەریکم کەبەناوی "ئیسماعیل" لەسەر شاری هەولێر دەنووسێ لەبەر ئەو نامەیە گەڕاوم بۆ بەڵگەنامەکانی خۆم پێش ئەوەی تۆ بێیت لەناو یەکێ لەو بەڵگەنامەیە کە قوتابیانی هەولێر لە ساڵی 1930 شکاتنامەیەکیان پێشکەشکردووە لەسەر صلاح الدینی

لەیوبی کە تیایدا بەشانازییەوە ئەو لایەنانەیان ئەرخستووە کە قارەمانێتی بە رەگەز کورد بووە وە هەر لەناو ئەو بەڵگەنامانە راستییەکی یا بەختاریە دۆزییەوە کە ئەویش ئەوە بوو دەنخات کە دەستەیەک لە نیشتمان پەروەرانی کوردی هەولێر بەسەرۆکایەتی "عەلی مەجیدی کاکە خانی دزەیی" بە گەرمی بەدوا تۆزیاغی رابەرینەکانی شێخ مەحموود بەشداریانکردووە، یان ئەوەی کاتێک نوێنەری بالای عێراق "المندوب السامي البريطاني في العراق" لەگەڵ جێگری سەرۆک وەزیران "جعفر عسكري" لە ماڵێکی تایدا چوونەلە کەرکووک، هەولێرو سلێمانی رەدینە دووەو تریاکی رتووبرژستانکردووە، لەبەرچاوی مەسەلەی کورد زۆر کەس لەوانە دیوەسانن، پیاوانساو دڵسۆزانە قسەیانکردووە، لەوانە سەید ئەحمەدی خانەقا، مسعایل بەگی رەواندزی، مەعروف جاوک، موحەممەد بەگی جاف، کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، ئێستا من کاتێکی زۆرم بەسەرپەرشتی نامەی ماجستێرو دکتۆرای شاگردەکانمەوە لە رواتا ئێستا دەیان لەو نامانە بەسەرپەرشتی من تەواوبوون وە جێگەی شانازییە کە (10) لەو نامانە تا ئێستا وەک کتێب چاپکراون، دووانیان دەربارەی "نوری سعید" و یەکێکیان دەربارەی "شێخ محمد رضا الشبیبی" لە لەندەن چاپکراوە، ژمارەیەکی تریشیان دەربارەی مێژووی نوێی هاورچەرخی ئێرانە.

شێلان: هەوڵت نەداوە لەدوای خۆت یەکێ بێنگەیەنیت کارەکانت تەواوبکات؟

کەمال مەزهەر: لاوکی کورم کە ئێستا تەمەنی 37 ساڵانەولە مۆسکۆ دەژی زۆر حەزیدەکرد مێژوو تەواوبکات، زۆر بەداخەوە سەرکەوتوو کەس نەبوو، کە هەندەستە تەواوبکات پێموایە ئەوە یەکێکە لەو هەڵەکانی ژیانم ئەگینا لەو باوەڕەدا بووم لاوەک مێژوونووسێکی باشی لێدەرچوایە.

شێلان: چۆن ئەو کتێبە مێژووییانە هەڵدەسەنگێنی کە لەم هەشت ساڵەی دواییدا دەرچوون وەک کورد و عەجەم، حکومەتی کوردستان هەروەها بەرگەکەی هاوار؟

کەمال مەزهەر: ئێمە ئێستا هەژارین لە بواری مێژوونووسیدا لەبەرئەوە دەرچوونی هەر نامیلکەیەک یان هەر وتارو کتێبێک دەربارەی مێژووی کورد دڵم خۆشدەکات، هەڵبەت بەرهەمی بێ کەموکورت نیە، بەڵام لایەنی چاکی ئەو بەرهەمانە زۆر زیاترن لە کەموکورتییەکانیان وە هەڵبەتە هەموویان جێگەی شیاوی خۆیان دەگرن لەناو کتێبخانەی کوردی، خۆزگە لەوەش زیاتر بەرهەمی مێژوویی بڵاودەکرایەوە

شێلان: لەی ئەم مێژوونووسانە چۆن هەڵدەسەنگێنی "د. جەمال رەشید، عبدالرقیب یوسف، موحەممەد رەسوڵ هاوار، مەلا جەمیل رۆژبەیانی"؟

کەمال مەزهەر: پێمخۆشە ناوی مامۆستا جەمیل رۆژبەیانی بخەیتە سەرەتاوە چونکە شیاوی ئەوەیە کەسیان لەو بەرێزانە لە بواری خۆیاندا دریغیان نەکردووە، خزمەتییەکانیان لەلای مێژووی گەورەیە و بەشانازییەوە لەکتێبی مێژوودا باسی هەموو ئەو

ناودارانەو ئەوانەی تریشو بەرێزەوە کردووە گەلی کورد پێویستی بە دەیان مێژوونووسی لێهاتوو هەیە.

شێلان: پەیوەندی نێوان رووناکبیرانی کورد لە بەغدا لە دوای جەنگی کەنداوەوە چۆنە؟

کەمال مەزهەر: رووناکبیرانی دڵسۆزو ریکخراوییەکمان هەیە لە بارێ سەختی ژیاندا کەبارێکی وایکردووە پەیوەندی لە نێوانیاندا بەرادەیەکی پێویست پتەو نەبێت لەگەڵ ئەوەشدا زۆر لەوانەی وەک مەسعود محەمەدو خاسرەو جاف و موحەممەدی مەلا کەریمو کەسانی تر لە دەرگاکاندا بەرزدەبینەوە، بەداخەوە ئێمە بەهۆی دواکەوتنمان کەمێک خۆخۆریین، وتارێکم لە هاوکاریدا بڵاوکردووەتەوە بەناوی "دەردەکوردە" ئێستا ئەو وتارەت دەخوێندەوە.

شێلان: بیرت لەوە نەکردووەتەوە کە بگەرێیتەوە بۆ شارەکەی خۆت؟

کەمال مەزهەر: لە راستیدا زۆر حەزدەکەم بەڵام پێموایە لێرە زیاتر دەتوانم خزمەتی مێژووی کورد بکەم.

شێلان: داهاتووی کورد چۆن دەبینی؟

کەمال مەزهەر: لە تاریکترین رۆژدا هەمیشە رووناکبین بووم چونکە بڕوایەکی پتەوم بەگەلەکەم هەیە سەرباری ئەوەی رەوڕەوەی مێژوو لە مێژە بەرەو پێش لەڕوات پێموایە گەلەکەمان وەک خاکی داخی کوردستان خۆی پتەوە بۆیە هەر بەرەو گەشەی دەڕوات.

"ئەم چاوپێکەوتنە کەبا بووە، شێلان ئەحمەد کردوویەتی، لە ژمارە (7)ی گۆڤاری "وەهەند" بڵاوکراوەتەوە."

پاسەوانێکی خەرمانی

ئەدەبی کوردی لەناو فایلەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا

پێشکەشتە بە هەڵەوەری خۆشەویستت[1] ((قارەمانی سێهەمی مەیدانی شیعر لە بەرەبابی صاحێبقران، پاسەوانی بە خەمی ئەدەب لەم دەورەی دوایی کوردان، دڵبەندی پیرۆزی قسە بە هەموو تێنێکەوە، بەفتون بە فیکری فەلسەفە لە هەموو باس و خواسێکا، تەشبیهپەرست و خەیاڵ درۆست لە هەموو کاروبارێکیا))

بەم جۆرە پڕ سۆزە مامۆستا سەجادی دەست بە گێڕانەوەی سەرگوزشتەی ژیان و هەڵسەنگاندنی بەرهەمی کەم وێنەی شاعیری بە دیمەنی گەورەی کورد حەمدی، دەکات[2].

حەمدی، کە نازناوی شیعری ئەحمەدی کوڕی فەتاح بەگی صاحێبقرانە، ساڵی 1876 لە سلێمانی لە دایك بووە، هەر لەوێش ساڵی 1936 کۆچی دوایی کردووە. لە بنەماڵەی کوردی و سالمە، لە سەرەتای دروستبوونی دەستەی ڕووناکبیری نوێی کوردەوە حەمدی لە ڕیزی پێشەوەی ئەو دەستەیەدا بوو. وەك کورد پەروەر شەڕی دەربەندی بازیان و ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران و داستانی ناوبارێکی قارەمان و کۆمەڵی ژانستی کوردان و نەورۆز و چیاو کێوی کوردستان بوونەتە بەشێکی بەرچاوی زادی هەوێنی شیعرەکانی، حەمدی لەگەڵ خۆی و نەتەوەو نیشتمانەدا سەر ڕاست و دەستخاوێن و دووربین بوو، بۆیەکا بەوێنە، کەی بە پێویستی زانیوە، ڕەخنەی توندوتیژی لە شێخ مەحمود گرتووە، کەیش بە ڕاستی زانیوە بەرزترین ئاوازی بۆ گوتوە. ئەو پاسەوانە بە خەمەی خەرمانی ئەدەبی کوردی شێخ ناوبارێکی بەم بەیتەی گەیاندۆتە کەشکەلانی فەلەك:

/ ڕەبیی موی لابی زوبسانی، پەنجەکانی هەلوەری / هەرکەسی گۆنشەن بە دەردی کولخەنی دۆزەخ بەری / شاکارەکانی حەمدی هەر زوو لەناو ڕووناکبیرانی کوردا دەنگیان دایەوە. بۆیەکا دوان لە بەپەرۆشە دڵسۆزەکانیان لە ناوەندی سییەکانەوە بۆ یەکەم جار هەوڵی چاپکردنی دیوانەکەیان دا، یەکەمیان مەلا ئەحمەدینی مەلا غەفووری کە هەر بە مەلا ئەحمەددین مەشهوورە و دووەمیشیان حسەین حوزنی موکریانییە کە لەو ساڵانەدا بە خۆی و چاپخانە نیوداشتەکەیەوە لە ڕەواندزەوە کوردسیتانی ڕووناك کردۆتەوە. ئەحمەددین مەلا کۆکردنەوەو ئامادەکردنی دیوانەکەی کەوتە ئەستۆ، حسەین حوزنیش چاپکردنی. ڕاپۆرتنووسە کوردەکان بە نهێنی دەزگاکانی ئیرێی ئەوە ئاگادار دەکەن کە بەشێك لە بەرهەمەکانی حەمدی بە هەستی کوردایەتی جۆشدراون، دەستوبرد دایەرەی ئەمن، کە ئەوساکە ناوی تەحقیقاتی جینائی بوو، دەکەوێتە خۆو خەفیەکانی دەخاتە گەڕ بۆ سۆراخی ئەو جورمە گەورەیە. تەحقیقاتی جینائی ڕۆژی شەشی مارتی ساڵی 1935 یادداشتێکی نهێنی لەم بارەیەوە ئەدا بە وەزارەتی کاروباری ناوخۆ کە ئەمە دەقەکەیەتی:

((وەك زانیومانە مەلا ئەحمەددین، کە خاوەنی کتێبخانەیەکە لە سلێمانی، دیوانی شاعیری بەناوبانگ ئەحمەد بەگی کوڕی فەتاح بەگی دۆزیوەتەوە. لەناو دیوانەکەدا ئەم باسانە هەیە:

– باسی بزووتنەوەکانی شێخ مەحمود لە کاتی شەڕی ناوبارێکدا.

– باسی بارودۆخی کوردی باکوور (کوردستانی تورکیا) و شێوازی خەباتیان و بەربەرەکانی ڕووناکبیرانیان لە پێناوی ئازادیی کوردا.

– ژیانی سەختی کورد تا ئێمڕۆکە و زوڵمی دراوسێکانیان

– هەروەها لەوە دەدوێت کە چۆن دەبێت کوردیش فریای خۆیان بکەون تا دووچاری ئەو ئەهامەتییە نەبن کە کوردەکانی باکوور (کوردستانی تورکیا) لە ڕۆژگاری شۆڕشە بەناوبانگەکەیاندا پێوەی گیرۆدە بوون.

– شایانی باسە ناوبراو (واتا ئەحمەددین مەلا) بەم زووانە دەست دەکات بە چاپکردنی دیوانەکەو بەو کارەی شارەزووی دانیشتوان و لاوانی شاری سلێمانی وەدی دێنێت. ئەوانەی هانیان داوە بۆ ئەو کارەو پەیمانیان داوەتێ هەر دانەیەك لەو دیوانەی بەنیو دینار لێ بکڕن. ئیمزا: بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس.

خوێندنەوەی گشت لایەنەکانی ئەم یادداشتە بۆ هەموان کارێکی زۆر ئاسانە. لە هەمووی دژوارتر ئەوەیە کەشاعیری کورد نابێت باسی دەردو ئازاری نەتەوەکەی بکات، جا با ئەو دەردو ئازارەش هی کوردەکانی کوردستانی تورکیا بێت کە ڕۆڵی گەورەیان لەوەدا بینی ویلایەتی مووسڵ بدرێتە پاڵ عێراق نەك تورکیا. لە یادداشتەکەیدا جەنابی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس تەنانەت باسی ئەوەش ناکات کە حەمدیی شاعیر دڵسۆزی برایەتی کوردو عەرەبە، هەر ئەوەندا، بەڵکو بەو پەڕی سۆز و تەقدیرەوە باسی "خاوەن شکۆ فەیسەڵی یەکەمی" کردووە کە بە بۆنەی تەشریف هێنانیەوە بۆ سلێمانی، بەلای شاعیرەوە، مانگ کەوتۆتە هەڵپەڕکێ و لەخۆشیدا "وەك ئەختەر" جریوەی لێ هەڵستاوە تا حەمدی وای لێهاتووە پێی وابێت بەم بۆنەیەوە سلێمانی "بۆتە جەننەت و مەحشەر". وادیارە ئەویانە بەقەدەر ئەمیانەش واجیبە، واجیبیش، بێ گومان، پێزانینی پێ ناوێ "لاشکر علی الواجب".

بەڕێز وەزیری کاروباری ناوخۆ هەر ئەو ڕۆژە لە دامێنی یادداشتەکەی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیسدا فەرمان دەدات پارێزگاری

سلێمانی لەناوەڕۆکی ئەویادداشتە ئاگادار بکرێت. بۆ ڕۆژی داهاتوو دەقی ناوەڕۆکی یادداشتەکە لەگەڵ نامەیەکی نهێنی وەزیری کاروباری ناوخۆ دەنێرن بۆ پارێزگاری سلێمانی- شایانی باسە لەو ڕۆژانەدا جەمیل مەدفەعی سەرۆک وەزیران بوو، چەند جارێک مێژوونووسی شارەزا عەبدولڕەزاق حەسەنی ئەوەی پێ گوتوم کە جەمیل مەدفەعی بەڕەگەز کوردە، لە هەمان وەزارەتدا عەبدولعەزیز قەصاب وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو، بەڵام پاش چەند ڕۆژێک مەدفەعی وازی هێناو یاسین هاشمی کابینەی نوێی دامەزراند کە ڕەشید عالی گەیلانی وەزیری کاروباری ناوخۆ بوو تێیدا، لەو ساتەوە ئیتر مەسەلەی بڕیاردانی چاپی دیوانەکەی حەمدی کەوتە ئەستۆی ڕەشید عالی هەرچەندە خۆی بە دۆستی کورد لەقەڵەم دەدا، بەڵام لەهەموو ڕوویەکەوە بەرهەڵستی گەشەکردنی ژیانی ڕووناکبیرانی دەکرد.

هەرچۆن بێت پاش چەند ڕۆژێکی کەم نامەکەی وەزیری کاروباری ناوخۆو دەقی یادداشتەکەی بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس گەیشتە دەست پارێزگاری سلێمانی. ڕۆژی چواردەی مارتی 1935 پارێزگار فەرمانیدا نامەو یادداشتەکە بکرێنە ئینگلیزی بۆ بینینی پشکنەری کارگێڕی (المفتش الاداري) پارێزگاکە ئەوساکە ئینگلیز بوو.

تا ئەم نامەیە گەیشتە جێ و ئاکاربەدەستانی سلێمانی کەوتنە خۆ کابینەی یاسین هاشمی، وەک گوتمان، هاتە سەر کار، ئەو کابینەیە دووچاری هەزارو یەک گیروگرفت و کێشەی سەیرسەیر هات: نە سەرۆک وەزیران، نەجەنابی وەزیرەکان، لەسەرو هەمووشیانەوە ڕەشید عالی، فریا نەدەکەوتن ساری خۆیان بخورێنن، زۆریش بەپەرۆش بوون بۆ ئەوەی دڵی سەرەک هۆزەکانی کورد ڕابگرن، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەستیان لە "تاوانبارە" گەورەکە، دیوانی حەمدی صاحێبقڕان هەڵنەگرت، بەفروفێڵ خۆفرۆشێکی کوردیان بە بیانووی خوێندنەوەو پشتگیرییەوە دیوانەکە لە نەجمەدین مەلا دەسێنێت و بەوردی دەرسی دەکات و هەموو ئەو شیعرانەی هەستی کوردایەتی یان تێدایە بەخەتی خۆی لەحەوت لاپەڕەی گەورەدا دەنووسێتەوەو دیوانەکە دەگێڕێتەوە بۆ نەجمەدین مەلا. ئینجا پارێزگاری سلێمانی ڕۆژی بیستی نیسانی ساڵی 1935 ئەم نامەیە، لەگەڵ دوو دەستنووسی شەش پارچە شیعری ناو دیوانەکە کە، وەک وتمان، لەحەوت لاپەڕەدا نووسراونەتەوە، دەنێرێت بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ:

"لە پارێزگاری لیوای سلێمانییەوە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ، یادداشت، ژمارە س/4/461، ڕۆژی 1935/4/20، نهێنی، بابەت: کتێبی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ.

نیشانە بە نامەی نهێنی ژمارە م.خ/318ی ڕۆژی 1935/3/10 تان. دایەرەی پۆلیسی لیوا توانی نوسخەی ئەو کتێبە وەدەست بخات کە باسیتانکردووە، دوای خوێندنەوەی دیمان کە تەنها ئەو حەوت لاپەڕەیەی لەگەڵ ئەم یادداشتەدا بۆتانی دەنێرین پێوەندییان بەو مەسەلانەوە هەیە کە لەناو نامەکەتاندا باسیانتان کردووە، هەرچی کتێبە کەشە درایەوە بە مەلا نەجمەدین کە مامۆستایە لە یەکێک لە مزگەوتەکانی سلێمانی، بەوەشمان زانیوە کە مەلانەجمەدین کتێبەکەی لەڕێگەی دانەرییەوە دەستکەوتووە کە ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ مەلا نەجمەدین دانەیەکیشی لەو کتێبە ناردووە بۆ سەید حسێن حوزنیی خاوەنی چاپخانەی دیاری کوردستان لە ڕەواندز بەنیازی چاپکردنی.

ئیمزا پارێزگاری لیوای سلێمانی[6]. یەکسەر وەزیری کاروباری ناوخۆ فەرمان دەدات دەقی شیعرەکانی حەمدی لە کوردییەوە بۆ بکەنە عەرەبی. سەرەتا شیعرەکان بەکوردی لەسەر شەش لاپەڕەی قەوارە گەورە بەناونیشانی "نص لەشعاری ئەحمەد حەمدی فەتاح بەگ"ەوە چاپ دەکەن کە ئەمانەی لای خوارەوەن:

1- ئەی خاکی وەتەن،

قەصیدە دەرحەق کوردی شیمال،

وەتەنی، تەرجیع بەند، جەوابی وەتەن،

بەندی هەشتەم،

ڕۆژی 9 / 6 / 1933 ئەیلوول[7]

شەڕی ئاوبارێک،

فەرمانبەرە کوردەکانی وەزارەت ناتوانن دەقی شیعرەکانی حەمدی، بکەن بە عەرەبی، لەبەرئەوە ئەم تێبینییانە بۆ وەزیر تۆمار دەکەن:

((بە عەرەبی کردنی ئەو شیعرانەی ناردووتانن لە توانای وەرگێڕەکانی وەزارەتدا نییە، بەڵام شیعرەکان بە گشتی باسی وەزعی کوردو سکاڵا لەدەست ئەم وەزعە ناڵەبارە دەکەن.

1- پارچە شیعری یەکەمیان بریتییە لە بانگەوازێک بۆ هاونیشتمانان، شاعیر لەهۆی دواکەوتنیان و لەسەبەبی ماتەمی کورد دەپرسێت، ئینجا هێرش دەباتە سەر مەدەنییەت و دەوڵەت و دەڵێت ئەگەر شارستانەتی بێتە هۆی نەگبەتی بۆ کورد دەسا هەزار خۆزگە بە وەحشەت و تاریکی، لەگەڵ ئەمەش دەوڵەت بێت ئەوساکە خۆزگەو حەسرەت بۆ نەگبەتی. دوای ئەوە شاعیر گلەیی لە زەمانە دەکات کە کوردی وا دووچاری ئاسۆری کردووە.

2- پارچە شیعری دووەم باسی کوردی باکوور و ئەو کوشتارانە دەکات کە بەدەستی تورک لێیان کراوە، شاعیر دەڵێت قڕتێخستنی کورد حەڵاڵ کراوەو باسی بەسەرهاتی ڕۆژی بیستوچواری مارت دەکات[8].

3- پارچە شیعری دوای ئەو پرسیارێکە شاعیر لە نیشتمانی کردووە کە بۆچ وا دواکەوتووە، بۆچ وا تووشی نەگبەتی هاتووە. نیشتمانیش لە وەڵامدا دەڵێت ئەو گیرۆدەی دەستی زوڵمە، بۆیەکا گوڵی هەڵوەرێنراوە، مەل ئاسمانی خنکێنراوە.

4- پارچە شیعری چوارەم(دیارە مەبەستی پێنجەمە) وەسفی ڕۆژی شەشی ئەیلوولە. شاعیر ئەوێدا ڕووی دەمی کردۆتە سروشت و ئاسمان و ڕێمان لێیان دەپرسێت بۆچ ماتەم دایگرتوون، بۆچ دڵشکاون، دوای ئەوە شاعیر دەگەڕێتە وەسفی ئەو کوشتارەی ڕۆژی شەشی ئەیلول لە سلێمانی کرا.

5- پارچە شیعری پێنجەم (دیارە مەبەستی شەشەمە) وەسفی شەڕی ئاوبارێک دەکات کە لە ڕۆژگاری یاخیبوونەکەی شێخ مەحمودا قەوما. لەسەر هەمان یادداشت ئەو پێشنیارەش پێشکەش بە وەزیر کراوە:

((وای بەباش دەزانم نامە بنێرین بۆ هەردوو پارێزگای هەولێرو سلێمانی بۆ ئەوەی چاودێری بخەنە سەر کتێبی ناوبراو، ئەگەر هاتو خرایە ژێر چاپەوە ڕێگە نەدەن ئەو بەیتانە بڵاوببنەوە کەمەترسی لە بڵاوبوونەوەیان دەکرێت، چ ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەم یادداشتەدان، یا هەر کامێکی تریان کە لەناو دیوانەکەدان)).

وەزیر ڕۆژی بیستو سێی نیسان ئەم پێشنیارەی پەسەند کردووەو بە قەڵەمی سەوز پرسەکێکی (علامة استفهام) لای ئەو ڕستەیەوە داناوە کە باسی شەشی ئەیلول دەکات[9].

یەکسەر بۆ سبەینێ، واتە ڕۆژی بیستوپێنجی نیسان، بە ئیمزای خودی وەزیر ڕەشید عالی گەیلانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆ ئەم نامەیەی لای خوارەوە دەنێرێت بۆ پارێزگای سلێمانی:

((بیرۆی تایبەت، نهێنی، پارێزگای لیوای سلێمانی، بابەت: کتێبی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ نیشانە بە نامەی ژمارە س/ 461 ی ڕۆژی 20 / 4 / 1935 تان. تکا دەکەین بە وردی موراقەبەی کتێبی ناوبراو بکەن و ئەگەر خرایە ژێر چاپەوە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی ئەو بەیتانە نەدەن کە مەترسیان لێ دەکرێت، بەتایبەت پارچە شیعری چوارەم (مەبەستی ئەو شیعرەیەکە حەمدی بۆ شەشی ئەیلوولی گوتووە)، کە لەگەڵ نامەی وەڵامدراوەتاندا ناردبووتان، هەروەها هەر پارچە شیعرێکی تری ناو دیوانەکە کە لەگەڵ نامەکەتاندا ئەتاننارد‌ووەو لەوانەیە زیان بە سەلامەتی دەوڵەت بگەیەنێت.

تکا دەکەین وێنەی ئەو حەوت لاپەڕەیەی کتێبی ناوبراو بنێرن بۆ پارێزگای هەولێر. ئیمزا : وەزیری کاروباری ناوخۆ. وێنەی ئەم نامەیە لەگەڵ وێنەی نامەی پارێزگای سلێمانی بۆ پارێزگای هەولێر بۆ هەمان مەبەست[10])).

تەحقیقاتی جینائی بە جۆرێکی تر کۆتایی بە مەسەلەکە هێنا، وادیارە یەکسەر، لە چاپخانەی ((دیاری کوردستان)) لە ڕەواندز دەست بەسەر دیوانەکەی حەمدیدا دەگرێت، ئەو نامەیەیدا کە بەڕێوەبەری گشتیی پۆلیس ڕۆژی 30ی نیسانی 1935 ناردوویە بۆ وەزارەتی کاروباری ناوخۆ لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت:

((نیشانە بە نامەی ژمارە ش خ / 1082 ی ڕۆژی شەشی مارتی ساڵی 1935 مان را لەگەڵ ئەم نامەیەدا دیوانی ئەحمەد بەگی کوڕی فەتاح بەگی میری. ناوبراو دیوانەکەی داوەتە مامۆستایەکی نا ڕەسمی کە ناوی مەلا نەجمەدینی مەلا غەفوورە و دانیشتووی گەڕەکی کانێسکانە لە سلێمانی، ئەمیش دیوانەکەی ناردووە بۆ چاپکردن بۆ سەید حسەین لە ڕەواندز کە خاوەنی چاپخانەیە[11])).

بەم جۆرە پڕۆژەیەکی ڕووناکبیرانی کورد بە ناهەق زیندە بەچاڵ کرا، پاش ساڵێک و شەش مانگ و دوازدە ڕۆژ لە ڕەوتکردنی دیوانەکەی، بەو داخەوە، حەمدی سەری نایەوە. پاشی بیستویەک ساڵ ژانی تر ئینجا دیدەی ڕووناکبیرانی کورد بەو دیوانە بەرزە شاد بوو.

شایانی باسە هەست بە هەندێک جیاوازی دەکەم لە نێوان ئەو پارچە شیعرانەی حەمدیدا کە لەناو فایلەکانی وەزارەتی کاروباری ناوخۆدا هەڵگیراون لەگەڵ هەمان ئەو پارچە شیعرانەیدا کە لە دیوانەکەیدا چاپکراون، من بوو وێنەیان ئەدەم بە هەردوو ئەدیبی دڵسۆزمان کاکە حەمەو بەمار بۆ ئەوەی ئەوان، ئەگەر بە پێویستیان زانی، بە جووتە، یا بە جیا ئەم لایەنەی باسەکەمان بۆ شی بکەنەوە.

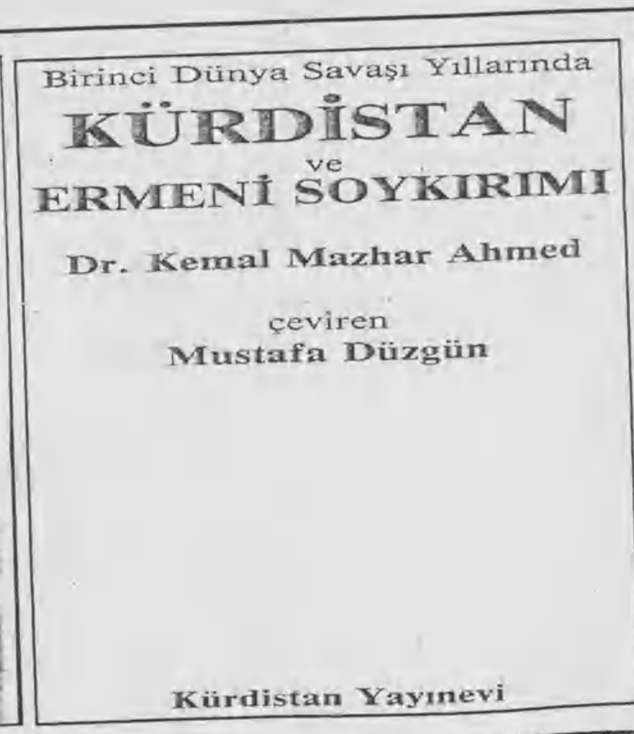

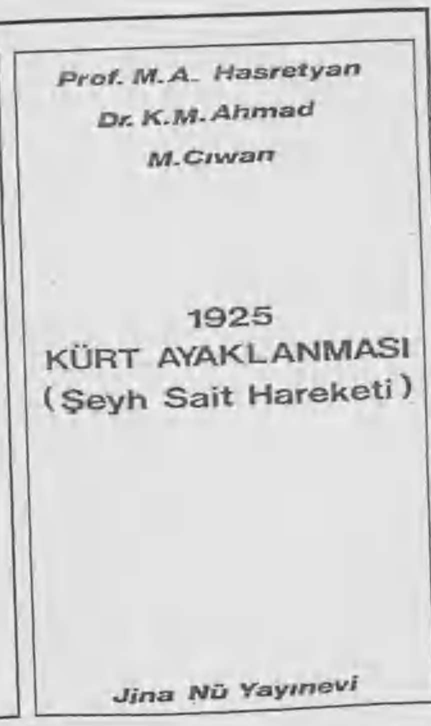

کەمال مەزهەر و دوکتۆر ڕەحیمی قازی لە باکۆ ساڵی 1963

کەمال مەزهەر لەگەڵ د.حسین علی شانۆف کە نامەی دکتۆراکەی لەسەرگۆرانی شاعیرە (باکۆ 1965)

پڕۆژەی داهاتوومان تایبەتە بە (لەتیف حامد)ی چیرۆکنووس